

Издавачки савјет
(Publishing Council)

Дејан Мандић, др Ђорђе Бубало,
Веселин Песторић, Биљана Ивановић, Невенка Митровић

Редакција
(Editorial Staff)

Веселин Песторић, Невенка Митровић, др Ђорђе Бубало,
Доц. др Илија Лалошевић, др Драго Шеровић,
др Зорица Чубровић, др Горан Комар

Главни и одговорни уредник
(Editor in Chief)
Веселин Песторић

Замјеник гл. и одг. уредника
(Assistant Editor)
Невенка Митровић

Власник и издавач
(Owner and Publisher)
Градска библиотека и читаоница Херцег-Нови

Адреса Редакције
(Editorial offices)
Градска библиотека и читаоница Херцег-Нови
Трг Херцег Стјепана 6

Tel. 031/321-900; Fax: 031/324-328; e-mail: biblhn@t-com.me
www.bibliotekaherceg-novi.org.rs

ISSN 0350-7769

БОКА

32

ЗБОРНИК РАДОВА
ИЗ НАУКЕ, КУЛТУРЕ И УМЈЕТНОСТИ

(A COLLECTION OF WORKS IN SCIENCE,
CULTURE AND ART)

ХЕРЦЕГ-НОВИ, 2012. ГОДИНА

САДРЖАЈ

Марија Црнић-Пејовић: Женска занатска школа Кола српских сестара у Херцег-Новом	7
Мр Борис Илијанић: Кула у Требесину: генеза и ревитализација..	31
Мр Зорица Чубровић: Црква св. Ивана, Богишићи	63
Доц др Илија Лалошевић: Културна баштина бившег Тиватског арсенала	87
Милица Берберовић: Парк хотела „Бока“ у Херцег-Новом	103
Анита Мажибрадић: Буровићи из Пераста	125
Мр Оливера Доклестић: Владичин мост: (или мост Милашиновића)	137
Љубо Мачић: Двије легенде о доносиоцу главе св. Трипуна у Котор	151
Мр Милијан М. Димитријевић: О грчко-италској амфори из Роса у Боки Которској	163
Милица Берберовић: Палме на подручју Херцег-Новог	173
Др Весна Мачић: Три заштићене врсте мекушаца (mollusca) у Бококоторском заливу	199

ПРИЛОЗИ

Милена Мартиновић, Саша Крстичевић: Конзервација и рестаурација бакрореза „Крижни пут“ – Црква св. Николе на Прчању	211
Мр Јелена Никчевић: <i>Loctusa migratoria cinerescens</i> (Linnaeus, 1758) на копненом делу Игалског залива	221
Др Видосава Голубовић: Бедекер Милоша Црњанског о Боки Которској	225
Славо Стојковић: Прилози за биографију дон Ива Стјепчевића ...	237
Горан Ж. Комар: Стећци на подручју Херцег-Новог	247

Марија ЦРНИЋ-ПЕЈОВИЋ

ЖЕНСКА ЗАНАТСКА ШКОЛА КОЛА СРПСКИХ СЕСТАРА У ХЕРЦЕГ НОВОМЕ

Кључне ријечи: Коло српских сестара Херцег Нови, Вардар, Женска занатска школа

Прво Коло српских сестара у Боки Которској основано је у Херцег Новоме 1923. године, у Котору годину дана касније, а у Рисну 1935. године. Сврха ових друштава превасходно је била пружање помоћи сиромашнијој дјечи, старцима и свима онима којима је била непходна. Веома значајан је био и рад на просвјетно културном пољу, као и унапређење пољопривреде, посебно маслинарства и воћарства. Ово друштво, као и многа друга, која су до тада дјеловала прекинула су са радом 1941. године.

У оквиру програма рада Кола српских сестара у Херцег Новоме значајан дио односи се на рад *Женске занатске школе* која је према расположивим подацима основана око 1930. године и радила до укидања 1948. године. Практичном раду посвећивана је велика пажња, па су дјевојке по завршетку ове школе могле самостално да привређују.

Коло српских сестара у Херцег Новоме основано је 1923. године, а прекинуло је са радом 1941. године. Рад *Кола српских сестара* у Херцег Новоме обновљен је 1991. године. Децембра 2008. године херцегновско *Коло* је обиљежило 95 година *постојања и рада* пише у *Новским новинама* бр.26.наводећи да је основано 1913.године. Прегледајући гласило Кола српских сестара Југославије Календар *Вардар* од 1921. године па до 1941.године када престаје да излази, у којем су штампани и извјештаји о раду КСС из Новог налазимо више података да је Коло у овом граду основано 1923. године. У извјештају Главног одбора Београд о раду за 1923-1924. годину (годишњи извјештаји су обухватили период од марта до марта) у броју за 1926. годину наводи се да се *породица увећала сиварањем њрвих одбора у нашој дивној Далмацији у Херцегновоме и Кошору ђдје заједно са нашим српским сестрама сарађују вредно и наше Хрватске сестре*. Предсједница г-ца Грујићева и главни секретар г-ца

Тодоровићева (Главног одбора) поред Цавтата, те године су обишле и одбор у Сарајеву и Херцег Новоме. Са Новским одбором КСС одржале су сједницу као и прва потпредсједница гђа Иванићка исте године када је посјетила Нови гдје је *Дочекана и исцраћена с необично много љубазности наших бокељских сесџара*. У извјештају Кола Херцег Нови за 1932-1933. годину пише навршава се десетогодишњица рада, док у извјештају за 1938. годину пише *сџуџајући у шеснаесту џодину рада ...а у поднаслову пише основано 11. новембра 1923. џодине* док идуће године пише да се рад одвија већ 16 година, а у поднаслову стоји основано 11. септембра 1913. године, што је вјероватно штампарска грешка. У натпис о женским друштвима у Боки Которској наводи се да је прво КСС у Боки Которској *изникло* У Херцег Новоме 1923. године, а 1954. године у Котору (штампарска грешка - треба 1924. године) а треће Коло да је основано у Рисну почетком 1935. године.¹ Почетком Првог свјетског рата рад свих друштава у Боки Которској је забрањен од стране власти, па је већина наставила са радом крајем 1918. или 1919. године. То су године када завршава рат, када је потреба за рад хуманитарних друштава велика, па је необично да Коло српских сестара наставља рад тек крајем 1923. године под претпоставком да је основано 1913. године. Ако се има у виду да на челу Кола у Новоме су између два рата биле чланице као на примјер госпођа Олга Комненовић која живјела у Херцег Новоме од задњих година 19. вијека и одмах била активна у друштвеном животу за очекивати је да је рад овог друштва отпочео много прије 1923. године, ако је било основано 1913. године. У *Дубровнику* су објављени прилози о прослави дана Светог Саве у Херцег Новоме почетком 1900. године из којих сазнајемо да је програм изведен том пригодом био успјешан захваљујући *неуморном тџруду и насџојању џосџође Комненовић*. У шалливом позоришном комаду у једном чину који је био саставни дио програма те вечери, поред осталих играла је и госпођа Олга Комненовић, као и њен сугруг.² Изнесени подаци иду у прилог чињеници да је Коло СС Херцег Нови основано 1923. године.

Из извјештаја бројних одбора Кола широм Југославије уочава се да је садржај рада био углавном исти код свих одбора у Југославији са мање или више програма зависно од величине мјеста и економске развијености краја у којем је Одбор дјеловао, али и од ангажованости чланица. То нам казују и извјештаји као на примјер о раду КСС у Котору за 1937-1938. годину гдје поред осталог налазимо податак да је за протеклих десет годи-

¹ Антица Дабиновић Мађар *Рад женских друштвава у Боки Которској*, Гласник Народног универзитета Боке Которске, Котор, 1935, 19-20

² *Дубровник* бр. 4 и 6. од 28. јануара и 11 фебруара - Васко Костић, *Трагање за истињеним збивањима у Боки Которској 1899-1900*, Тиват, 205, 87,95

на, колико је радила Занатска школа при овом Друштву, завршило око 70 дјевојака из ближе и даље околине које су стизале бродом или пјешнице. За двије године учења ученице не само да су ткале платно, већ и штоф *који се не разликује од финог енглеског штофа*. Многе су дјевојке послале обуке зарађивале радећи код куће. Помоћ за рад школе, али и других дјелатности пружао је фонд Васа Ђуковића. Ово Коло СС се припремало да по селима организују течајеве ткања. Знатну пажњу обрађали су обучавању сељака: савјетима, подјелом садница воћака, разног сјемена, а нарочита пажња посвећена је била гајењу јагода. Као и други одбори КСС дјелили су дјеци одјећу коју су израдиле ученице Занатске школе или је набављена новчаним прилогом браће Вучковић. Госпођа Дара Крстић, управитељица *Домаћинске школе* у Доброти, основала је друштво *Књезиња Љубица* са којим су сарађивале многе одборнице Кола, па је једна од њих госпођа Нина Лазаревић била предсједница тога друштва, те су заједнички, током зиме, држали *Ђачку шкoлy* за сиромашне ђаке у свим школама, уз дежураре многих *сестара*. Управа Кола српских сестара Котор сарађивала је са Народним универзитетом, Црвеним крстом и Бокоторским женским удружењем. Поред помоћи из фонда В. Ђуковића и браће Вучковић помоћ је слао и један Бокел из Италије (није наведено име), као и адвокат др. Стево Рађеновић. Заузимањем господина Мирка Комненовића посланика *који поред друштва у свом родном крају, једнако се брине да се помогне и остала друштва женска у Боки ња и наше* добијали су разну помоћ од *Министарства* (вјероватно социјалне политике), али и од Министарства трговине и индустрије. Новчану помоћ поред поменутих приложили су те године и Народна банка, Банска управа Зетске бановине, Општина Котор. Трошкове око прославе своје славе Светог Јована Крститеља сносиле су одборнице и предсједница Кола СС. На крају је дат преглед новчаних примања и издавања те је 30. априла 1938. године Коло СС у Котору било у плусу 58.841,69 динара, поред посједовања обвезница и акција. Извјештај су потписале предсједница Ема Стефановић–Липовац и секретарица Аница Дабиновић.³

Коло српских сестара у Рисну, у трећој години свог дјеловања, имало је 75 редовних чланица, 4 утемељивача и 5 добротвора. Те 1937-38. године Коло је успјело да откупи једну кућу на мору са малом баштом у којој су одржавали сједнице и гдје су уредили једну просторију за канцеларију, док остале просторије још нијесу добиле своју намјену. Ришњанин, велепосједник господин Шпиро Драгичевић изашао им је у сусрет, па су на најповољнији начин обавиле куповину куће. Обратиле су

³ Календар *Vargar* за 1939. годину; Архивска грађа КСС Котор за период 1933-1939. година налази се у Државном архиву Црне Горе - Историјски архив Котор

се Главном одбору и свим одборима да би их помогли, јер су *неизбјежно били њрисиљени обавиџи кујовину из више разлога*. Током године, посебно о Материцама и Врбици обукле су осамдесетеро сиромашне дјеце у Рисну и по селима, а Убаљској дјечи поклониле су 25 пари обуће, док су за Светог Саву дале двадесетчетворици сиромашних храну за неколико мјесеци, а шеснаесторо старих добило је одјећу и обућу. Помогле су сиромашне и за Божић, и једну сиромашну дјевојку приликом удаје. Сваке године су за Бадњак даривале војсци 100 динара, Рисанском пјевачком друштву прилагале су мјесечно 50 динара, а те године учествовале су са 50% у куповини пећи за *дворану* у згради Сокола гдје су оджаване приредбе и забаве.

Као што је био обичај да одржавају парастосе својим умрлим члановима и добротворима, тако су и у Рисну чланице Кола СС одржале парастос добротвору Васу Ђуковићу. У списима оставштине Васа Ђуковића који се чувају у Историјском архиву Котор налази се и докуменат од 7. октобра 1937. године којим се потврђује уручење 2.000 долара Колу српских сестара у Рисну, а који је потписала председница Митра Аврамовић.⁴ Прославиле су *џо нашем народном обичају* Крсну славу Свети Тома, почастиле госте и подјелиле 60 ручкова сиромашној дјечи. За почасне председнице именоване су биле госпођа Хелена Јовановић и Марија Ђуковић супруге Петра Јовановића и Јова Ђуковића *великих добротворара*. Помоћ су добијале као и други одбори Кола СС У Боки Которској захваљујући господину Мирку Комненовићу, посебно од Министарства социјалне политике и народног здравља. Иако су те године купиле кућу у идућу финансијску годину Коло СС Рисан пренијело је 13.726.91 динар. Извјештај су потписале претседница Анђе Поповић, секретар, Митра Аврамовић и благајница Марија Балдани.⁵

Васо Ј. Ђуковић из Рисна, тестаментом је одредио да се његов иметак потроши на помагање и издржавање особа, које ради *...болесџи, несјособносџи, несреће или сџаросџи нијесу у сџању да се о себи брину* ..., па су сходно томе одбори Кола СС сестара у Котору, Херцег Новоме и родном мјесту В. Ђуковића Рисну добијали сваке године помоћ чију су висину одређивали извршиоци тестамена које је одредио тестаментар - Петар Јовановић и Јово Ђуковић. У сваком извјештају поменутих одбора изражава се захвалност на пруженој помоћи извршиоцима тестамена.⁶

⁴ Томислав Гргуревић *Народни добротвор Васо Ђуковић*, Рисан, 2001, 201

⁵ *Вардар* за 1939. годину

⁶ Т. Гргуревић, н.д.147

Сједиште *Кола српских сестара* – Главни одбор за Југославију било је у Београду гдје је започело с радом 1903. године у тадашњој Србији. Три године по оснивању издаје своје годишње гласило *Vardar*. У току Првог свјетског рата 1915. године овај часопис престаје да излази да би од 1921. године континуирано излазио до 1941. године. Поред извјештаја о раду одбора Кола српских сестара у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца, односно Краљевини Југославије у часопису су објављивани и прилози о неким актуелним и историјским догађајима, као и књижевни радови: академика Новљанина Марка Цара, Бранка Лазаревића (једно вријеме становника Новог, гдје умро и сахрањен), Исидоре Секулић, Змај Јова Јовановића, Војислава Илића млађег, Десанке Максимовић, Виктора Цара Емина, Рихарда Каталинића Јеротића, Хамзо Хума, као и радови академика Српске Краљевске академије: Милутина Миланковића, историчара Јована Томића и Владимира Ћоровића и етнолога Тихомира Ћорђевића. Прилог *Бока и Бокељи* кратак опис и историјат потписан је са *Бокељ Л. и М.* објављен је 1925. године. Двије године касније објављена је фотографија споменика стрељанима у Првом свјетском рату који се налази испред Манастира Савине са кратким текстом и именима која су уклесана на споменику. Фотографија Манастира Савине објављена је 1936. године као и *Ујисна књиџа Манастира Савине: њосљедњи њошњис Вишешкоџ Краља и вошњаница коју је он зајалио*, као и фотографија са испраћаја Краља у Херцег Новоме 6. октобра 1934. г. како стоји у потпису (фотографија је снимљена у Зеленици) на којој су Краљица Марија, Кнез Павле, Књегиња Олга, уз кратак одломак из говора г. Мирка Комненовића који је одржан у Манастиру Савини 14. октобра 1934. године. У говору је поред осталог речено: *..да је од наше њошњине њосљедњи њоздрав из Ошњибине њримио; да овај наш Свешњ Манастир чува Њеџов њосљедњи њошњис, њосљедње вошњанице Њеџовом руком уџаљене и звона којима је, њрије огласка у кобну смрт, лично звонио, а која ће вјечно расџросџирашњ славу Краља Мученика.*

Књижевница Милица Јанковић боравила је у Херцег Новоме 1938. године и том приликом посјетила госпођу Анђелику Русовић чија се кућа налазила у Србини (преко пута градског резервара за воду) чија су три сина тада већ двадесет година боравили у Аргентини, и објавила у *Vardaru* дјелове писама господина Крста Русовића (лично давао и сакупљао прилоге међу земљаке и слао Колу СС У Нови) у којима се осјећа носталгија за родним крајем. Често је писао мајци да ће доћи *на виђење* као и да му је жеља да старост проведе у *жељеној Ошњибини* и да у њој нађе вјечни починак. У једном писму пише: *Моја мама, већ видим себе како уносим багњак, а ти ме њосиљеш њшеницом.* Књиге и новине које су му слали пријатељи биле су за њега *Мосш који џа сџаја са Ошњибином.* Жеља

мајке и синова да се сретну и загрле није се остварила. Госпођа Анђелика Русовић које се сјећам као лијепе, благе господствене старице никада се није сусрела са својим синовима. Умрла је послје Другог свјетског рата проводећи задње дане са чежњом за својом дјецом, уз дјевојку која је бринула о њој и којој је из захвалности оставила лијепу камену кућу.

О тридестогодишњици Кола српских сестара Југославије објављен је прилог которског бискупа Фрања Учелинија, а двије године касније његов рад са фотографијом.⁷

Како није сачувана архивска грађа *Кола српских сестара из Херцег Новог* активности овог Друштва могуће је сагледати на основу објављиваних извјештаја о раду у *Вардгару* од 1921. године до почетка Другог свјетског рата.

На основу уговора између *Кола српских сестара* и *Hrvatskog doma* из Херцег Новог сачињеног 1925. године којим се *Коло* уступа на употребу *dvorana i dvije nuzgredne sobe* без наплате, али уз обавезу Акцијског друштва за саобраћај странаца из Херцег Новог да исплаћује пола кирије које добија од Учитељске школе за просторије које је до тада користило *Коло*, јер *nepраведно је, да Hrvatski dom трпи штету а да се горња установа користи најтом омогућеним уступом горњих просторија*, сазнајемо да је сједиште Кола било у згради у парку хотел Боке- у згради која је иселењем Учитељске школе 1928. године преуређена за депанданс хотела. Хрватски дом је тражио и писмену обавезу од стране управе мјесног *Jugo-sokolskog Društva* да ће на захтијев Дома према потреби уступити бесплатно своје просторије, *а од управе Narodnog doma, да ће бесплатно позајмљивати потребити број stolica*. Тачком 5. и 6. уговора *Коло* није могло да на вањском дјелу зграде поставља табле, заставу, а на прозоре ћилиме и слично, у просторијама одржава забаве, примања, изложбе, *već samo podučava i redovite odborske sjednice*. Уколико би Дому била потребна нека од уступљених просторија, Коло је морало у року двадесетчетири часа да је уступи *oprату односно olaštenu*. Није могуће било утврдити да ли је уговор потписан и постао пуноважан јер сачувани примјерак нема потписа ни печата. Да је уговор и потписан важио би до 31. децембра те године (нема датума на уговору) када би се морао склопити нови са управом Хрватског дома.⁸ Највјероватније се Коло СС уселило у зграду у Ста-

⁷ *Вардгар* од 1921. до 1941. године; Марија Црнић Пејовић, *Архивски подаци о миграцијама из херцеговске и луштичке оштинне током 19. и 20. вијека*, Историјски записи, Подгорица 1995, 170.171; Радови Милице Јанковић више пута су објављивани у *Вардгару*, али и у *Гласу Боке* новинама које су излазиле седмично у Котору од 1932.1941. године.

⁸ Државни архив Црне Горе, Архивско одељење Херцег Нови (у даљем тексту АХ), Југословенски дом, акта 1925. године.

ром граду-улици Марка Војновића, данас у власништву адвоката Драгана Лепетића. Према једном податку Коло је основало и издржавало дјечје забавиште.⁹ Познато ми је да је током италијанске окупације забавиште радило у наведеној кући. Љубица Шварц, рођена Перчиновић из Херцег Новог, сјећа се да је у тој згради похађала течај ћилимарства у организацији Кола СС.

Према расположивим подацима херцеговско Коло СС имало је 1932. године *136 чланица, 51 утемељивача, 62 добротвора, 7 великих добротвора и једног великог добротвора завјештача*. Три године касније било је 127 чланица, а 1940. године 126 чланица, 60 утемељивача а добротвора и великих добротвора 115. *Велики добротвор завјештач*, Томо К. Поповић рођен је 1853. године у Херцег Новоме гдје је и умро 1931. године. Четрдесет девет година предано се бавио педагошким радом, упоредо писањем новела, драма, превођењем, али и историјском прошлoшћу свога краја. Писао је на течном, чистом народном језику не само од 1918. године већ и за вријеме аустроугарске владавине. Објављивао је радове у бројним часописима на Цетињу, у Задру, Дубровнику, Новом Саду, а најзначајније му је дјело *Херцег Нови, историјске биљешке 1382-1797* - које је објавило *Орјен друштво за ђољешавање и унапријеђење Херцег-Новога и околине му*, 1924. године. Прва верзија овог дјела објављена је 1883. године. Одржавао је преписку са преко осамдесет знаменитих људи свога времена. Тестаментом је своју кућу завјештао *Колу српских сесџара Херцег Нови - Моју кућу овде у месџу, ђод бројем 120. у којој сџанујем, а коју сам наслиједио од мога ђокојног оца Крстиа Бурова Појовића, Бог му душу ђомиловао, са околном башџом и свијем остџалијем земљинијем иџио јој ђриџада, остџављам овдашњем хуманом и ђаџриотџском друшџву "КОЛУ СРПСКИХ СЕСТАРА" да се иџио друшџво смесџи у њу и уџоџреби њезине ђростџорије за свој ђаџриотџски рад. Ни земљиније које јој ђриџада не смџје се никада ђродџи ниџи коме усџуџиџи макар за коју своџу новца, ђа ни сами ђедаљ један од иџога земљиниџа.*

Друшџво „Кола српских Сесџара“ у Херцегновоме, коме кућу остџављам, када кућа ђређе у његово власнишџив, наџојађе да иџиу ђоџрави и у ред доведе, како би боље одговарала сврси, којој је намјењена.

Више куџнијех враџа ове моје куће нека се сџави овај наџиис:

Колу српских сесџара

Херцегнови

Томо К. Поповић

Наџиис, разумџје се, биџи ће ћирилицом.

⁹ А. Дабиновић Мађар, н. д.

Ако би се јошчем временом друштво Кола Српских Сесџара у Херцеџновоме размејнуло, џада нека Главни одбор Кола Српских Сесџара у Беоџраду, саслушавши јошпребе месџа, одреди речену моју кућу и све шџо јој џрипада на какву друџу српску џаџриоџску и хуману сврху у Херцеџ-Новоме.

Тестаментом је било предвиђено оснивање и *Задужбине Тома К. Појовића*. Његов брат Мићо и жена му Анђелика Комненовић ако би јој муж умро прије ње и сестра Томова Зорка, која је била удата за Мића Доклестића имали су право уживати приходе по пола од куће и новца, а по њиховој смрти сав приход је припадао фонду. Томо К. Поповић у тестаменту је замолио да буде сахрањен у гробници свога џеда по мајци поморског капетана Марка Гојковића код манастира Савине. Гробницу је он обновио и затражио да се упише *Томо К. Појовић 1853 --- Увјерен сам, да "Коло Српских Сесџара у Херцеџ-Новоме неће заборавиши мој џроб неџо ће се сџарати да исџи до јошпребе јошрављања, а и сваке џодине даде лиџурџију на Савини за јокој моје душе*. Затим је молио и џрекљивао брата и сестру да га држе у кући и џреко законом џроџисаних часова; а сџровод нека ми буде џросџ, без икаквоџ луксуза - *нијошџо нећу да ме музика џрати, већ нека за сџровод џјевају руски џјевачи и заџо нека им се даде 150. динара* и иста сума новца да се код цркве приликом сахране подјели сиромасима. Велику његову слику која се налазила у једној соби његове куће оставио је Колу СС *нека је чувају у мојој кући коју сам овом хуманом друштвоу џоклонио* дописао је на крају тестамента 20. јануара 1930. године.¹⁰

Писмена заоставштина, по његовој жељи предата је Српској краљевској академији у Београду гдје се и данас налази, док се библиотека чува у Архиву Херцег Новог. Његова кућа налазила се у центру града, а данас је саставни дио робне куће *Новиџо некада Мјешовиџо*. Поводом смрти Тома К. Поповића у Вардару за 1933. годину објављено је: *У овој џодини умро је велики и најџемениџији човјек у Херцеџновоме, наш велики добротвор и леџаџор блаженојочивши Т. К. Појовић чији се учитељски рад одликовао увијек националношћу и џлемениџошћу, са џубављу и дубоким џознавање џроучавао је истџорију своџа родноџ мјесџа. Истџориском књиџом „Херцеџнови“ овековјечео је џрошлосџ Тврџковоџ џрада. Доброчиниџел сиромашних и невољних за живџа, осџао је џо и џослије смрти. Правилно схваџивши циљ и цијенећи хумани рад нашеџ Кола он нам је завјешџао своју кућу у Херцеџновоме. Коло је за поправку куће потрошило 50.000 динара, иако је остало још много тога да се*

¹⁰ АХ Лични архив Тома К. Поповића препис тестамента сачињен 3. новембра 1929. године.

поправи и догради, наводи се у извјештају за период март 1938. март 1939. године. У предходне четири године добијено је из фонда Васа Ћуковића 45.000 динара те је тај новац утрошен на поправку куће. У кући је обезбјеђено и становање брату Т. Поповића уз мјесечну помоћ, *јер ни Томо ни браћу нијесу били имућни.*

На основу података из *Вардара* од оснивања до 1941. године предсједница *Кола српских сесџара* Херцег Нови била је Олга Комненовић, која је за свој пожртвовани рад 1930. године одликована орденом Светог Саве IV степена. За веома свестран рад Кола поред свих чланица, заслужне су и секретарице госпође Досија Перчиновић, Ленка Ћурић, Љубица Скандали, Катица Мартић. Од 1938. године до 1941. године благајница је била госпођа Мирка Гојковић. Једно вријеме потпредсједница је била и Марија Мрђен, поријеклом Аустријанка, супруга општинског љекара Веселина и мајка доктора Стева Мрђена. Познато је да су чланице биле и Зорка Доклестић и Анђе Поповић, Аспазија Хаупт, Љубица Микулић и Софија Прњат које су умрле у периоду 1932-1937. године. Новчана помоћ стизала је са свих страна. Прилогом од 100 динара од стране Софије уд. Андрије Лазаревића уписан је као члан утемељивач покојни Перо Врбица. Иста је са прилогом од 200 динара уписала као добротвора своју тетку Софију Вукасовић из Буенос Аиреса. Као члан утемељивач уписан је и покојни Војин Гојковић, прилогом од 100 динара од стране Миле Мариновић (вјероватно мајка госпође Олге Комненовић) и породице Мирка Комненовића. Прилог од 250 динара који је приложила породица уписан је као добротвор покојни Раде Квекић из Трста. Исту суму су приложили и чиновници Среске испоставе за успомену на свога колегу Данила Пилића. Пригодом смрти Љубице Микулић њене три сестре приложиле су по 200 динара, породице Милована Милашиновића и апотекара Антуна Ћоновића по 50 динара. Поморски капетан Миња Миљевић за успомену на свога покојног ујака Крста Радојевића уписао га је за члана добротвора са прилогом од 250 динара, а прилогом од 300 динара покојног Тома Перчиновића његова породица са Пода. Госпођа Љубица Коњевић из Дервенте, уписала се као члан утемељивач прилогом од 150 динара. Као и ранијих година многи су уписани као чланови добротвори: покојни Марко (Антељевић ?) прилогом од 508 динара које су дали Олга и Милан Антељевић, Анђелија и Стиван Синовић из Јоханесбурга. Ана Јововић приликом смрти свога рођака Божицара Вујовића приложила је 50 динара, Нене Вукасовић са Жлијеба умјесто вијенца покојном супругу Јефту приложила је 300 динара уписавши га за члана добротвора. Андрија Лазаревић приликом смрти свога сестрића Лазара Ћоровића уписао га је за члана добротвора положивши 200 динара. Породица апотекара Антуна Ћоновића умјесто вијенца покојном Јову Мрђе-

ну приложила је 200 динара, а Госпава Будеч уписала је своје покојне, сестру Ленку Лепешић и оца Сава Манојловића за утемељиваче прилогом од 300 динара. За успомену на покојног Илију Балића умјесто вијенца седам појединаца из овог краја који су живјели у Сан Франциску упутили су 25 долара. Те 1940. године Коло је примило из Сан Франциска од четворице наших исељеника 17.5 долара за поправку зграде Кола која је оштећена приликом невремена. Шпиро Квекић предсједник српског православног општинства из Трста уписао се за члана добротвора са прилогом од 300 динара, а за члана утемељиваче уписан је покојни др. Јосип Корлајт прилозима породице Пурец и Милана Мусића, док је породица Мирка Мандића уписала покојну Ану за члана добротвора са прилогом од 500 динара.¹¹

Чланице Кола су биле у већини припаднице православне вјере, као и становништво овога краја, али знатан број њих је припадао и римокатоличкој вјери међу којима: поменута Марија Мрђен, Јелка Мусић (супруга директора Поште, која је дочекала обнављање рада Кола деведесетих година), Лидија Вуличевић (била веома активна у свим друштвеним и културним збивањима, а бавила се и сликарством), Марија Томић (кројачица, супруга секретара Општине), Марица Јанковић (супруга златара) и друге. Све су оне прије удаје рођене и живјеле у другим крајевима, осим Лидије Вуличевић, а биле су удате за православце осим Марије Томић. На основу прича из моје најближе околине и разговора вођених ових дана са госпођицом Менком Достинић и госпођом Лидијом Будеч чланице су биле и госпође: Стефе Бубало, Ђорђина и Елена Ломбардић, Насте Доклестић, Катица Васиљевић, Олга Злоковић, Мила Гојковић, Љубица Вранковић, Даринка Комненовић и друге. Извињавам се чланицама које нијесам поменула и за које немам поузданих података.

О дугогодишњој предсједници госпођи Олги Комненовић, нажаљост података је веома мало. Познато ми је да је рођена у Дубровнику у добростојећој породици Мариновића - у *првој кући до Свештога Влаха* како ми је једном пригодом у разговору рекао њен брат Душан Мариновић. Млада се удала, мислим да није била завршила још Женску препарандију (Учитељска школа) коју је похађала у родном мјесту. Како ми је једном приликом рекла, одмах послје удаје живјели су једно вријеме у Кумбору гдје је тада њен супруг имао радионицу за производњу сода воде. Седмични лист *Дубровник*, на насловној страни 30. јануара 1898. године, објавио је: *Poslanica Dm. Ivana Stojanovića, Gosподиčnoј Olgi Marinović prigodom njezina vjenčanja sa Gospodinom Mirkom Komnenovićem*. Пјесма се састоји од стотину стихова а почиње:

¹¹ *Глас Боке*, 1934, 103; 1937, 246; 1938, 264; 1940, 393.

*Mlada diko! Ti poruči meni
I po svome rodjenome bratu
I po listku knjige male .....*

а завршава

*Što naricah, Bog vam ispunio:
Ta potpunost sreće učinila
Da se kaže ugled porodica
Na daleko, i vazda obitelj
Komnenović Mirka zaručena
Sa djevojkom **Marinović Olgom**.¹²*

Током Првог свјетског рата пратила је супруга у Трст гдје је био конфиниран, затим одлази са њим у Рим, па у Русију гдје је радио на сакупљању добровољаца за српску војску. За свој рад одликована је 1930. године орденом Светог Саве IV степена.¹³ Госпође Олга Комненовић, Луковић и Домаинко су дочекале краљицу Марију на жељезничкој станици у Херцег Новом 17. априла 1934. године. У ауденцију код краљице Марије примљена је 8. јуна. Краљевска породица боравила је у Новоме више од два и по мјесеца. Приликом боравка Краљица је са принчевима и пратњом посјећивала поједина мјеста у Боки Которској и Милочер. У Херцег Новоме је посјетила манастир Савину и друга мјеста, а пред одлазак Коло СС, Грађанску школу Часних сестара и самостан Светог Антуна. За херцеговску сиротињу је приложила 20.000 динара а Колу СС 3.000 динара.

У *Гласу Боке* од 26. фебруара 1938. године објављен је прилог о божјој помоћи Кола СС Херцег Нови који је потписан са *Херцеговљанин*, у којем се наводи: *И њоред великих материјалних неврилика и оишће кризе, све чланице добродворног друштва Кола српских сесѣара у*

¹² У напомени пише: Ova је посланица значајна и с друге стране, јер пружа данас, на жалост, ријетки примјер праве кршћанске љубави и вјерске сношљивости. Pisac познати српски књижевник и католички канонин декан, посветио је ову посланицу - православнијем младожењама, Oлги Marinović и Mirku Komnenović. - Ured. Иван Стојановић рођен је у Дубровнику 17. децембра 1829. године гдје је и умро 19. новембра 1900 године. Био је канонин и декан стоне цркве Светог Влаха и био изузетно цењен и поштован. Упорно се залагао за зближавање православних и католика, па и муслимана. Поводом његове смрти објављено је више од 20. некролога у а једном од њих и његова изјава: *Србин сам њо њоријеклу и њо чувствју, катѡличка ми црква њо не брани јер је универсална; кришћанство ме учи да љубим ближњега свога; ња ко ми је ближи од српског народа?* Божидар Ковачек, Лазар Симов Ђурић, Свеске Матице српске, серија књижевност и језик, св. 12. Нови Сад, 2005, 24

¹³ Игњатије Злоковић, *Мирко Комненовић Бока*, Зборник радова из науке, културе и умјетности, Херцег Нови, 1982, 123; *Вардар за 1932. годину*

Херцегновом, по примјеру своје врсне преисједнице зђе Олге М. Комненовић, са највећом љубављу и пожртвовањем наставиле су у мјесту и околини и ове године свој хумано-просвјетни рад на уијеху сиротиње и великог броја оних који помоћ очекују. Мирко Комненовић је заједно са супругом Олгом завјештао кућу са баштом у којој се данас налази Завичајни музеј.

Госпођа Олга, како смо јој се обраћали, била је образована, витална, вољела је живот, није се никад препуштала недећама, бринула о својој здрављу и изгледу. Сахрањена је у породичној гробници Комненовића код цркве на Топлој.¹⁴

Поједине чланице су својим радом а и материјално помагале своје Коло. Уз помоћ добро стојећих мужева и породичним угледом успјевале су окупити знатан број добротвора. *Са много бриге и рада, пошло нам је за руком да пошешкоће пребродимо и погмиримо издатице. Захваљујући својим пријатељима у мјесту и на сирани, а у првом реду нашим исељеницима, који и ако далеко од свој родног краја, ипак су са душом увијек с нама и се богаио и обилаио сјећају нас.* Поред знатне помоћи из оставштине Васа Ђуковића, залагањем господина Мирка Комненовића помоћ је стизала и од Министарства за социјалну политику и народно здравље, али и од појединаца. Приликом три дана боравка у Новоме 1933. године краљ Александар даровао је 3.000 динара. Новчану помоћ

¹⁴ *Глас Боке*, 1934, 73, 74, 76, 77, 82, 83; 1937, 211; 1938, 264; 1940, 393; Божо Поповић, службеник Завичајног музеја са породицом је живио у згради Музеја од 1950. године. Од дана досељења читава породица Поповић са пуно поштовања и стрпљења свесрдно је бринула дању и ноћу о госпођи Олги Комненовић све до њене смрти. И данас још чујем како дозива *Јоше* (супругу Божову) кад јој је нешто требало. Много година током зимских мјесеци О. Комненовић је боравила у хотел *Боки* а трошкове је сносила Општина захваљујући прије свега заузимању дугогодишњег председника општине Херцег Нови Петра Стијепчића који ју је често посјећивао и последњих дана њеног боравка у Институту у Игалу гдје је и умрла. О њеној виталности свједочи и слиједиће, увечер учи осмог марта 1968. или 1969. године посјетила сам је са једном од кћерки Божа Поповића у хотел *Боки* и нашли смо је веома дотјерану (црна хаљина, бисери, уређена фризура) па се зачудила што нас двије које смо биле млађе више од 40. година не види дотјеране и што нећемо остати на забави која се те вечери приређивала у хотелу, а за коју се она спремила. Вољела је да путује па је продавала дјелове намјештаја које је доњела приликом удаје јер није живјела у прошлости и гледала је на живот реално, па је љети одлазила у планинске крајеве да избјегне врућину. Тако је на примјер продала шиваћу машину и купила транзистор који би користила кад би сједила у наслоњачи у парку Музеја и читала *Пари мач*. Била је незадовољна што на згради Музеја није постављена плоча са натписом о поклону зграде од стране њеног супруга и ње и због тога је дуго инсистирала док није најзад успјела. Сестрићима Мирка Комненовића, сестрама Ломбардић, сходно његовом тестаменту исплаћивана је мјесечна помоћ у виду кирије за Музеј, кирију је истима плаћала и породица Поповић (Све наведено ми је лично познато јер сам радила тринаест и по година у Завичајном музеју)

су редовно слали из Аргентине браћа Русовићи. Они су сакупљали новац код исељеника у свом окружењу. Исту помоћ су слали и браћа Милашиновић и Зорка Бијелић из Јоханесбурга, као и други исељеници из херцеговског краја. Аугуста, супруга Милана Стојадиновића, приликом боравка 1935. године у Херцег Новоме приложила је 2000 динара од чега су купили за 1100 динара брашно и кукуруз и подијелили сеоским школама. Тако напријер, за вријеме божићних празника 1938. године Коло СС подијелило је ученицама Женске занатске школе, Основне школе и забавишта, као и ученицима: Пода, Каменого, Сасовића, Кута и Зеленике *148 њари џијела, 46 оџријача за кишу и 36 хаљиница израђених у Женској занатској школи Кола. За њоменуџо је уџрошено г. 7.837, а сувише г. 2.900 њодјељено је сџарцима и друџима који су се Колу за њомоћ обраџили као и оvd. нашој браћи Русима.* Поред тога Коло је мјесечно са 500 динара помагало *Ђачку џирџезу Црвеноџ крсџа, Женској занатској школи гјешло какао са млијеком, као и школи у Тоџлој њомоћ од 300 дин. за исџу сврху.* Мјесечно је издвајано 1.200 динара за помоћ сиромашним ђацима, а раздијелило је и 1860 комада воћних садница и 385 барских шипака. Предвиђено је одржавање течајева о гајењу маслина у Требесину, Подима и Клинцима. Приходи су стицани и од продаје *Варгара.* Продавано је и до стотину примјерака једног броја. Чланице су се окупљале сваке седмице и припремале ручне радове које су продавале на разним приредбама и лутријама и на тај начин финансијски помагале своје Друштво. У току године одржавано је и до шест забава-приредби на којима је приходовано и до 50% годишњих прихода. Поред тога купован је материјал којим су дјевојке и жене израђивале везене радове *са националним шарам*а које је Коло откупљивало и *сџарало се за џродају нашим и сџираним џурисџима.* Сматрано је да овом акцијом чине три користи: *уклањају младе дјевојке са улице, њомажу их маџеријално оџкуџљивањем радова и буде им националну свијесџ џроџаџирањем народноџ веза.*

Помоћ је пружана свима којима је била неопходна без обзира на вјеру и нацију: дјечи, старима, инвалидима, сиромашнима и руским избјеглицама. Повремено је *удавачама даривано на име угомљења, од 300 до 500 динара.* Посебна пажња посвећивана је дјечи и младима, посебно женској популацији. Помоћ се није састојала само у храни и одјећи већ и у плаћању лијечења болничких трошкова, лијекова. Сиромашним ђацима је обезбјеђиван школски прибор, књиге, а на Видовдан – завршетак школске године, најбољим ђацима су дијељене књиге за постигнути успјех. Зависно од ангажовања сеоских учитеља, у неким школама, захваљујући помоћи Кола, дјеца су добијала топло млијеко, брашно и кукуруз. *Ђачку џирџезу* која је радила у Херцег Новоме водила је веома активна чланица Кола госпођа Марија Мрђен. Знатан број дјеце бесплатно

или уз незнатну надокнаду хранило се у овој ђачкој кухињи. Посебно дјеца са села која су похађала школе у Новоме.

На основу једног податка произилази да је Коло СС у Херцег Новоме 1935. године или и раније основало Диспансер за његу дјеце и мајки и помоћ болеснима.¹⁵

Коло српских сестара из Херцег Новогa придавало је велики значај школовању, посебно женске омладине. Поред бриге о ученицама које су похађале *Женску занатлиску школу* која је била дио активности Кола, помагали су и школовање дјевојака не само у мјесту него и у Београду, Сарајеву, Приштини (учитељској и ћилимарској школи, кројачком занату). Помоћ је пружана и мушкој омладини, студентима и ђацима, тако да је десетак њих годишње добијало сталну помоћ. *О штићеницима* су водили бригу и по завршетку школовања, па је Госпава Бијелић изучила ткање ћилима у Приштини и заузимањем госпође Олге Комненовић добила посао у Суботици.

У културно забавном животу Коло српских сестара било је веома присутно у Херцег Новоме. Не само да је организовало разне забаве и лутрије већ и учествовало у *свим свечаностима културно националног карактера*. Марта 1939. године покренута је у Херцег Новоме акција оснивања дјечјег позориште по узору на *Родино позориште* у Београду. Ова идеја није прихваћена, прије свега код просвјетних радника, па је Коло српских сестара основало посебну секцију под називом *Родино позориште - увиђајући потребу да се наши најмлађи и школски нараштаји уишу при свом духовном, умном, патриотском и хуманом развоју на оно што ће им бити од обилне користи за будућност. Тиме смо омогућили и сеоској дјеци да више сазнају и просвјете се нарочито на њавилном изговарање, а све у циљу да се поштеде улице и својим радом остварују и приход за помоћ сиромашној дјеци*. Први наступ ове секције отворио је професор Александар Ранковић једно вријеме и директор Учитељске школе Херцег Нови и одржао предавање о значају дјечјих позоришта. Штета што штампа није објавила програм приредбе. Марта 1939. године ово позориште у *Соколском дому* одржало је прву представу у тој сезони. По податку који је том приликом изнесен произилази да је позориште основано 1937. године.¹⁶ Овај сегмент рада био је веома успјешан на задовољство дјеце и родитеља. Успјех *Секције Дјечјег позоришта* био је веома убједљив што је истакла *наша месна ња и београдска штићеница*. У извјештају о раду се наводи да је Коло од приредби Дјечјег позоришта имало осјетни дио прихода и да је у приредбама учествовало 40-оро до

¹⁵ А. Дабиновић Мађар, н.д.

¹⁶ *Глас Боке*, 1939, 328, 366

50-оро дјеце која су као награду увијек добијала *јосласнице*. На крају финасијске 1938-1939. године односно 1. марта 1939. године на име Дјечјег позоришта забиљежена је готовина у износу од 1.261.50 динара.

Управа је добро познавала живот житеља овога краја и економске потешкоће које су их пратиле, сматрајући просвјешћавање значајним фактором за побољшање живота, па је 1935. године покренута акција за унапријеђење пољопривреде и пошумљавање голети. Веома стручно и реално је анализирано економско стање становништва, посебно у руралним срединама и подузете су мјере за унапријеђење маслинарства и воћарства. Закључено је да се посвети пажња Луштици, (која тада није припадала херцегновској, већ била самостална општина) која је имала 100.000 маслинових стабала која су била занемарена. Неколико година Коло је организовало течајеве на којима је предавало стручно лице - пољопривредни референт за бококторски срез који је и практично на лицу мјеста обучавао о ђубрењу и клаштрењу маслина. На пет течајева било је 45 полазника којима је Коло купило и потребни алат и вјештачко ђубриво. Било је и других активности на побољшању пољопривредне производње. Једне године, поред већ поменутог, бесплатно је подјељено 500 садница наранача, мандарина и лимуна на територији херцегновске општине, а идуће године бесплатно или уз незнатно плаћање још 2.500 садница. Становницима загорских села подијељено је једне године 60 килограма сјемена дјетелине луцерке, а идуће године 80. Од укупних расхода за 1937. годину за пољопривреду је утрошено 7.174 динара или 10% расхода за ту годину. Планирано је било сакупљање и гајење љековитог биља и подизање расадника у Херцег Новоме, али је рат прекинуо ове планове.

Ово Друштво помагало је оправку и изградњу многих цркава широм Краљевине Југославије, па и градњу храма Светог Саве у Београду.

Редовно је пружана и помоћ Ватрогасном друштву, Соколском друштву, Црквеном пјевачком друштву Свети Сава у Херцег Новоме.

Крсна слава Кола била је Мала Госпојина коју су чланице прослављале свечано са пуњом и проскуром уз присуство великог броја представника општинске власти, војске, цркве, као и грађана. Веома скромно су обиљежили своју Крсну Славу 1932. године због смрти Тома К. Поповића, септембра 1931. године као и 1939. године и почетка Другог свјетског рата .

Уз извјештаје о годишњем раду који су објављивани у *Вардгару* номиране су и смрти чланица Кола којима је као и Тому К. Поповићу сваке године одржаван парастос.

Коло српских сестара у Херцег Новоме било је претплаћено на више листова који су излазили у држави. Тако су 1937. године путем прет-

плате примани листови - *Глас Боке, Жена и свијет, Подмладак (орџан Јуџословенске уније) и Исџира*. Коло је било члан *Јуџословенскоџ женскоџ савеза, Уније за зашџиџиџу дјеце, Црвеноџ Крстиа и Сокола*.¹⁷

ЖЕНСКА ЗАНАТСКА ШКОЛА

На основу објављених извјештаја о раду Кола српских сестара у Херцег Новоме и сачуване архивске грађе Занатске школе (како се назива у објављеним извјештајима о раду КСС) могуће је реконструисати рад и успјехе школе коју је основало и бринуло о њој ово Друштво.

Према расположивим подацима немогуће је утврдити које је године школа отпочела са радом. Први пут се помиње у извјештају о раду за 1930. годину гдје се наводи да је школа призната као *џолудржавна џа јој је осџџуран рад*, па произилази да је основана коју годину раније. За идућу годину се наводи да школу похађају 24 ученице и да је отпочео са радом течај ткања. Пошто се повећао број ученица у 1935. години Краљевска банска управа додијелила је још једну учитељицу, а Коло СС је плаћалу учитељицу за обучавање ткања ћилима. Школске 1936-37. године у ову школу се уписало 37 ученица, 1938-39. године 40 ученица како је наведено у годишњим извјештајима објављеним у *Варџару*. Већина ученица долазиле су на наставу из околних насеља пјешачећи и два сата и више и по веома лошем времену. У извјештају за 1937-38. годину управа наглашава да им је *џлавна бриџа* Занатска школа коју су основали и издржавају, и да се те године уписало 45 ученица које се *узџајају и сџремају за самосџалан рад у живоџу*. Ученице су на почетку школске године добијале материјал за ручни рад, књиге и новчану помоћ приликом уписа. У случају болести ученице су се лијечиле о трошку Кола. О Божићу им је поклањана одјећа и обућа, током зиме добијеле су један оброк дневно. И остале дјевојчице и жене града и околине добијале су материјал да везу националне шаре. Те њихове радове Коло је откупљивало, продавало и допуњало приходе неопходне за свој рад.

Велика пажња увијек је посвећивана Занатској школи, па су школске 1939-1940. године купиле још једну шиваћу машину, поред три које

¹⁷ Календар *Варџар*, из којег су наведени подаци о раду Кола СС Херцег Нови, налази се у библиотеци Архива Херцег Новог у библиотеци Мирка Комненовића која има 687 инвентарних бројева. На првој унутрашњој страни Варџара за 1936. годину мастилом руком пише *Госџодину Минисџиру социјалне џолиџиџке физичкоџ васџиџања Госџодину Мирку Комненовићу са најџеџишом захвалношћу и особџиџим џошџовањем Уџрава*. Печат: *Коло срџских сесџара Главни одбор Беоџраг*.; неколико примјерака *Варџара* налази се у истој институцији у библиотеци Тома Поповића

су посједовали, те су 34 ученице, колико их је те године похађало школу, могло још боље да обавља практичан рад.

На почетку школске 1938-1939. године школа се уселила у зграду коју је завјештао Колу Томо К. Поповић.

Од архивске грађе о раду Школе сачувани су записници комисије за полагање завршних испита, уписнице и прозивници од 1937. године до школске 1947-1948. године. На једној од ових књига руком пише *Полубановинска женска занайтска стручна школа у Херцеџновоме*, а на неким *Женска занайтска школа Херцеџнови*.

До 1941. године стручни учитељи и наставници су били: Караш Фрањо-(рачун, калкулације), Ломбардић Ђорђина (управница, практични рад и цртање кројева), Тесарић Наталија (српско хрватски језик, познавање робе), док су у комисији на завршним испитима били: Јакшић Јелена, Куцуло Нико (стручни учитељ, 1940. г. в.д. управника), Куцуло Анка (теорија кроја, познавање робе), Потпарић Јован и Душан Хајдуковић. Предсједница комисије била је Марица Гојковић 1937, 1938. и 1939. године, затим предсједница Кола Олга Комненовић 1940. године, а 1941. година Анка Куцуло управница Школе, као заступница изасланика Високог Комесаријата за Црну Гору.

Школа је радила и током рата (1941-1944. година), иако је Коло српских сестара прекинуло са дјеловањем почетком рата. Тих година у школи су предавали слиједећи стручни учитељи, наставници и професори: Baldi Franca (educato fisico), Бијелић Госпава (некада ученица ове школе), Брајковић дон Грација (српско хрватски и вјеронаука - католички свештеник), Вуковић Љубомир (?) Жмидарчић ? (математика), Илић Марица (српско хрватски, орнаментика), Јакшић Јелена (пракса, sartoria), Косаћ Милица (српско хрватски, математика), Lafogo(?), Ломбардић Ђорђина (1942. године пише suscito а 1944. практичан рад), Мршић Душанка (српскохрватски језик, историја, географија, пјевање), Перчиновић Мила (српско хрватски, математика), Поповић Душан (српско хрватски језик), Симић Росанда (познавање робе, цртање кроја), Ђурић Елена (кројеви), Цириговић Елеонора (економија, домаћинство). Поред наведених предмета учио се и италијански језик који је предавао Италијан (име нечитљиво). Поједини предавачи радили су кратко вријеме па наилазимо више предавача српскохрватског језика или других предмета. Многи предавачи нијесу предавали предмете своје струке.

По завршетку рата до љета 1948. године када је школа укинута предавали су: Вукул Зенаид (љekar, хигијену), Вукмановић Саво (професор српског језика), Вукмановић – Перчиновић Мила, учитељица (српски језик), Вуковић Љумобир (историја), Гудељ Марија (?), Ђурђевић Марија, учитељица у пензији, (математика), Јакшић Јелена (практичан рад, крој),

Калођира Виктор (католички свештеник, природопис завршио студије у Риму), Косаћ Мила хонорарни наставник, (српскохрватски језик), Краснокуцки Теодосије (руски језик), Ломбардић Ђорђина (практичан рад, крој), Мрмак Љубица (стручна учитељица, једно вријеме и управитељица, цртање, а и практични рад, крој), Обрадовић Косић Олга (завршила ову школу - практичан рад), Радановић Бјанка, учитељ вјештина (пјевање), Раичковић Јефтелија (?), Росанда Симић (практичан рад, крој, цртање, хигијена, познавање робе, домаћинство, подпредседник испитног одбора 18. јуна 1948. године), Тенжера Шимун, професор (математика, историја, физика), Хајдуковић Душан, учитељ, управник вјежбаонице Учитељске школе (историју, географију), Цириговић Елеонора, професор суплент (почетник- српски језик), Цириговић Лука, учитељ вјештина (гимнастика).

ЗАВРШНИ ИСПИТИ

Књиџа записника испитног одбора за завршни испити садржи записнике о завршним испитима одржаним јуна 1937, 1938, 1939, 1940 и 1941. године и јуна 1944. године, као и јула 1945. године, јуна 1946, 1947 и 1948. године.

Председници испитног одбора прије рата (1937, 1938 и 1939 г.) били су Марица Гојковић чланица Кола, Олга Комненовић, председница Кола, наставница школе Ђорђина Ломбардић, а јуна 1941. године (Бока Которска већ је била анкетирана од стране Италијана) Анка Куцуло, тада управитељица школе која је била *Изасланик Високог Комесаријата за Црну Гору*. Послије рата председници комисије за полагање завршних испита били су: Ђорђина Ломбардић, Росанда Симић, (предавач и једно вријеме управитељице Школе), Благоје Мићуновић срески референт за индустрију и рударство Херцег Нови, Шпиро Видовић, повјереник за просвјету Среског народног одбора Херцег Нови по професији учитељ, Уљаревић Љубица, учитељица делегирана од стране Среског Народног одбора Херцег Нови, Мирко Стијепчић секретар Среског народно одбора Херцег Нови. Поред председника и *дјеловође* – записничара, комисија је имала од два до четири члана.

Завршни испит положили су двије ученице које су завршиле *аџеље* у овој школи односно трећи разред. Једна је била Бијелић Госпава са Мокрина, а друга Обрадовић Олга са Каменога старе 16 односно 21 годину. Оне су 17. јуна 1937. године полагале цртање кројева, а практични рад обављале су у периоду 18-22. јуни, док су српскохрватски језик, рачун, познавање робе са домаћинством полагале 23. јуна.

Слиједеће године полагало је седам ученица, од којих су 3 положи-ле са одличним, а 4 са врло добрим успјехом. Полагале су исте предме-те као и предходне године. Питања из српскохрватског језика била су: Змај Јова Јовановић, Алекса Шантић, Петар Петровић Његош, Вук Карацић, Бранко Радичевић, Доситеј Обрадовић и Иван Мажуранић, а друго питање: поетски ритам, грађа за историју, погрешке прозног стила, помоћне науке теорије књижевности, умјетност, употреба интерпункције. Питања из познавања робе и домаћинства била су: од чега добијамо вуну, како се означавају врсте памука у трговини, шта је костријет, каква је биљка ју-та, гдје успјева памук, како се добија свила, гдје је код нас развијено сви-ларство, гдје успјева лан и како се бере, што је ткање. Три ученице су по-ложили одличним, а четири врло добрим успјехом.

Двије ученице су полагале 1939. године и завршиле одличним успјехом, а идуће године једна, добрим успјехом. Јуна мјесеца 1941. го-дине полагале су три ученице од којих су са одличним успјехом положи-ле двије, а једна врло добрим. На основу књиге записника завршних испита током ратних година није било, сем јуна 1944. године када је уне-сен први записник. Јуна 1944. године док је још трајао рат, полагале су три ученице од којих је једна положила одличним, а двије врло добрим успјехом.

По завршетку рата први завршни испит одржан је јуна 1945. годи-не. Поред предмета који су ранијих година предавани и полагани, од ове године полагали су се и слиједећи предмети: историја са земљописом, хигијена, пјевање и гимнастика, а из српскохрватског језика радио се пи-смени, а *тема* те године је била *Бока у народноослободилачкој борби*. Из историје питања су била савезници, покрет у Југославији, стање нашег народа под Турцима. Положила је једна ученица одличним успјехом. Идуће године кандидаткиње нијесу полагале историју, хигијену и орна-ментику. Једна кандидаткиња положила је одличним, а двије врло до-брим успјехом. Јуна 1947. године у истом року полагало је пет ученица и то стручни дио (теорију кроја и израду) *народни језик*, познавање робе (са домаћинством) и математику. У истом року ученице послџје заврше-ног другог разреда нијесу полагале стручни дио већ: *народни језик*, ру-ски језик, историју, хемију са познавањем робе, географију, математику. Из прве групе једна је ученица положила одличним, а четири врло до-брим успјехом, а из друге групе двије су положили врло добрим успје-хом, а двије су упућене на поправни из историје и положили у септем-бру. Испит на крају другог разреда септембра 1947. године полагале су двије ученице од којих је једна положила добрим успјехом, а друга упу-ћена на поправни испит из математике и положила 10. октобра. Јуна 1948. године полагало је шест ученица послџје завршеног атељеа, одно-

сно трећег разреда и све су положили али нема назначеног појединачног успјеха. Полагало је и шест ученица последије завршеног другог разреда, али без практичног рада.¹⁸

За школску 1940-1941. годину и 1945-1946. годину као и за двије наредне школске године сачуване су уписнице из којих сазнајемо број ученица, њихова имена и презимена, наставнике, предмете који су изучавани, народност, држављанство и вјерску припадност, мјесто рођења односно становања и постигнути успјех. Први разред, пред сам почетак Другог свјетског рата, уписало је десет ученица од којих су четири напустиле школу, по једна завршила одличним, односно добрим успјехом, двије упућене на поправни испит од којих је једна положила, а једна није дошла на испит, док су двије упућене на понављање школске године. Други разред су уписале четири ученице од којих су се двије одселиле и напустиле школу, једна завршила школску годину постигавши одличан, а друга добар успјех. *Аџеље* је уписало седам ученица од којих је једна напустила школовање, три су завршиле разред одличним, а једна добрим успјехом, док су двије због слабог успјеха односно недоласка на поправни испит морале понављати разред.¹⁹

Коло српских сестара у Херцег Новоме, као и сва друга друштва, било је хуманитарног или просвјетно културног профила. 1941. године престала су са радом својим одлукама или наредбом власти. Женска занатска школа у Херцег Новоме коју је основало Коло и бринуло о њеном раду, наставила је да ради и током ратних година што нам потврђују сачувани дневници из година италијанске и њемачке окупације и записник о полагању завршног испита јуна 1944. године у вријеме њемачке окупације. У току италијанске окупације италијански језик је званични језик администрације, судства и школства јер је територија Боке которске била анектирана, и третирана као дио италијанске државе. Тада су доведене италијанске судије, полицијски службеници, просветни радници и уведене све институције државе којој је Бока припојена. На једном од два сачувана школска дневника из тога времена на корицама на њапелници пише: *Scuole professionale femminile Castelnuovo – Cattaro*, док је оштампан слиједећи текст *Registro di classe per le Asseuze e note disciplinari Anno scolastico 1942-1943. Tipografia Editrice Spaggian, Parma*. Преко овога је утиснут (касније) штампил и печат са текстом *Женска занатска школа Херцег Нови*, а руком је написано *Va школска година 1944 гурџо њолуџогишије*, а на првој страници пише: *Anno scolastico 1942-43. classe*

¹⁸ АХ Женска занатска школа Херцег Нови (у даљем тексту ЖЗ) 21. Неколико завршних испита одржано је последије завршеног другог разреда, али из постојеће документације није било могуће утврдити због чега је то обављано.

¹⁹ АХ ЖЗ 1,2, 3

Ва. Биљежење је отпочето првог октобра 1942. године а уношени су подаци до 29. маја 1943. године. Предавачи су били неки од ранијих стручних наставника, као Јакшић Јелена, Ломбардић Ђорђина, Ђурић Елена, затим Перчиновић Мила која је предавала *serbocroato*, Жмидарчић, Цириговић Елеонора која је предавала домаћинство и економију. Италијански језик је предавао Италијан - име нечитљиво. Дванаестог априла 1943. године школу је посјетио *Eccellenza il Governatore Grima...?* У првом дијелу књиге уписано је шест ученица, а у другом три ученице. Унесени подаци односе се на период од 28. фебруара 1944. године до 20. маја исте године, односно у вријеме њемачке окупације. Предавачи су били: Мила Косаћ, Мршић Душанка, Цириговић Лука, Симић Росанда, Јакшић Елена, Бијелић Госпава. Шести час другог марта 1944. године није одржан због бомбардовања, а није се радило ни слиједећег дана због исповједања и причешћивања ученица. У другој књизи су подаци за два одељења другог разреда у којима је уписано било по седам ученица. Имена ученица исписана су италијанским или српским језиком или и на оба писма као на примјер *Vlaovuh Violetta*. Подаци су уношени од 16. јануара до 27. јуна 1942. године иако је на корицама утиснут печат и штампил на нашем језику и написано руком 43-44 (вјероватно се мисли на 1943. и 1944. годину). Наставници су били Италијани који су и раније предавали у овој школи. Уписивање часова и обрада одређене теме писани су италијанским и српским језиком. *Educi fizico* је предавала Franca Baldi, а *religione* Don Gracia Брајковић, а могло би се закључити да је и православни свештеник Вуковић ? предавао вјеронауку. *Festa Pasquale* трајали су од 1. до 8. априла те године. Неки часови су били посвећени промоцији или прослави фашистичких борби или организација као на примјер *Gioventu Italijana del Littorio* (омладинска организација углавном ђака средњих школа. Чланство у ову организацију је било обавезно). На идућим страницама исте књиге уписано је седам ученица такођер другог разреда, а први податак о раду унесен је 22. новембра 1943. године (капитулације Италије била је у септембру те године). Прве седмице само је Ђорђина Ломбардић држала часове практичног рада. Друге седмице су уписани и остали часови али нијесу одржавани. Настава са пуним бројем часова и предмета отпочела је другој половини мјесеца децембра. Задњи радни дан уписан је 13. фебруара 1944. године.²⁰

Школске 1945-1946. године први разред или како се често означавало припремни разред уписало је шеснаест ученица од којих су три престале да похађају школу, три су завршиле врло добрим, три добрим успјехом, а седам је упућено на понављање разреда. Поред практичног рада и

²⁰ АХ ЖЗ 19,20

цртања кројева училе су српскохрватски језик, руски језик, математику, историју, географију, пјевање и гимнастику. У други разред у два одељења те школске године уписало се 28 ученица од којих су 4 напустиле школу, 14 завршило разред, а 10 их понављало школску годину. У трећи разред - *атеље* у два одељења уписало се 12 ученица од којих је 11 завршило разред.²¹

Идуће школске године 1946-1947. године у први разред у два одељења уписале су се 44 ученице од којих су 5 напустиле школу, 18 је завршило успјешно школску годину, а 21 понављала разред. У други разред у два одељења уписано је било 25 ученица од којих је успјешно завршило школску годину 12, а 9 понављало разред, док их је 4 напустило школу. У трећи разред уписало се 7 ученица, а успјешно завршило 4 док је једна напустила школу, а двије понављале школску годину.²²

У први, односно припремни разред, у два одељења школске 1947-1948. године уписало се 56 ученица (за двије прве ученице недостају странице) од којих је школу напустило 10, завршило разред 33, а понављало разред 11 ученица. У два одељења другог разреда уписало се 26 ученица од којих је 16 завршило са успјехом, а 10 понављало школску годину. У атеље је било уписано 6 ученица од којих су двије завршиле врло добрим, а 4 добрим успјехом.²³

Током три школске године послије Другог свјетског рата, у 15 одјељења од уписаних 220 ученица школску годину са успјехом је завршило 120 ученица, престало да похађа школу 27, а школску годину понављало 71 ученица (за двије ученице недостаје лист у уписнику). Завршни испит послије завршеног трећег разреда - атељеа у пет испитних рокова од јула 1937. године па до јуна 1941. и јуна 1944. године положило је 11 кандидаткиња, а у четири рока у периоду 1945. година закључно са 1948. годином 17 ученица.

У три одељења школске 1940-1941. године било је уписано 21 ученица од којих је 9 било православне, осам католичке, три протестанске вјероисповјести и једна суботарка. У прве двије школске године послије Другог свјетског рата у десет одељења за које има података о вјероисповјести уписане су 132 ученице, од којих је православних било 105, католичкиња 24, адвентистикиње двије и једна исламске вјере.

За три школске године, послије Другог свјетског рата, у 15 одјељења уписано је 220 ученица (за двије нема података) од којих је српске народности било 155 ученица, 31 хрватске, 24 црногорске, пет словеначке,

²¹ АХ ЖЗ 4,5,6,7,8

²² АХ ЖЗ 9,10,11,12,13

²³ АХ ЖЗ 14,15,16, 17,18

једна Југословенка, двије Чехиње и једна Рускиња рођена у Подгорици, а настањена у Херцег Новоме.

По мјесту рођења, које је углавном било и мјесто становања, од 177 ученица за које су узети ови подаци највише их је било из Мојдежа (25), затим Игала (17), Ђеновића и Зеленике по шеснаест, ХерцегНовога (15), по једанаест из Кумбора и Пода, Кута (10), Бијеле (9), Мељина и Ратишеvine по осам, Топле (7), по четири из Баошића и Луштице, Жвиња (3), Мокрина (2) и једна из Сасовића. Из других крајева Краљевине Југославије по једна је била из Чева, Охрида, Велеса, Чапљине, Груде (Конавли), а по двије из Плава и отока Силбе. Једна је била рођена у Подгорици, а стално настањена у Херцег Новоме.

Рад Кола српских сестара Херцег Нови у периоду 1923. до 1941. године био је веома плодан, разноврстан и успјешан. Женска занатска школа коју је ово Друштво основало највјероватније неку годину прије 1930. године, а радила је до лета 1948. године, заузима значајно мјесто у херцегновском крају у школовању женске дјеце. Школа их је оспособљавала са самосталан рад који им је омогућавао остваривање прихода и доприносио бољем економском положају њихових породица. У том погледу ова Школа је заслужила да буде убиљежена, равноправно са другим школама, на просвјетној мапи херцегновског краја.

Marija Crnić Pejović

WOMEN'S TRADE SCHOOL ORGANIZED BY THE CIRCLE OF SERBIAN SISTERS IN HERCEG NOVI

Summary

The Circle of Serbian Sisters in Herceg Novi was, according to the available data, established in 1923, as a humanitarian society and it was active till 1941. The chairwoman of the Circle was Mrs Olga Komnenović. The seat of the main board of the Circle of Serbian Sisters for Yugoslavia was in Belgrade, where also the Almanac of the Circle, *Vardar*, was published, whereof contributions of many academicians, scientists and writers were published, but also the reports on the work of the Circle of Serbian Sisters from all over the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenians, that is the Kingdom of Yugoslavia.

Besides by providing clothes, footwear and nourishment for poor children and old people, the Circle of Serbian Sisters Herceg Novi was engaged in supporting development of agriculture, financially supported schoolchildren who attended school in Herceg Novi and also the students who were educated in other towns, founded a children's theatre. The Society also established *Women's Trade School* in Herceg Novi, most likely in 1930 or somewhat earlier, that worked till summer 1948, although the Circle's activity was terminated in 1941. According to the data existing in the archival materials about that school, and found in the Archives of Herceg Novi, during the last school year before the World War II and three school years after the end of the War two hundred and forty-one schoolgirl were enrolled, of which a hundred and thirty-one completed the school year, while after the third year of education – *the studio*, twenty-eight girls passed the final examination in the period from 1937 conclusive with 1948 (except for the years 1942 and 1943).

All activities could not have been carried out by the Society alone, without the wholehearted help and voluntary work, first of all of its members, further the financial help from the Trust of the benefactor of Risan, Vaso Ćuković, state authorities and numerous other benefactors. The most outstanding of them being Tomo K. Popović of Herceg Novi, the educator, author and historian, who bequeathed his house in the town to the Circle of Serbian Sisters in Herceg Novi. In the period from 1923 – 1941 the Circle played an important part not only in the humanitarian field, but also contributed a great deal to the educational-cultural activities, and also in the improvement of agriculture.

Boris ILIJANIĆ

KULA U TREBESINU Geneza i revitalizacija

Ključne riječi: Arhitektura, turska kula, kapetanska kula, odžak, prostor, kapetanija, revitalizacija, Trebesin, Herceg-Novi

ISTORIJSKI USLOVI ZA POJAVLJIVANJE OVAKVE VRSTE OBJEKATA

Godine 1482. Turci su prvi put zauzeli Novi. Tačno 100 godina od Tvrtkove Povelje o osnivanju grada. Vremenski raspon od 100 godina je bio siguran prosperitetni period, koji je definisao obim srednjovjekovnog utvrđenog grada. Podatke daje sačuvana arhivska građa (Dubrovački arhiv i dr.), tako da za vrijeme vladavine Tvrtkovih nasljednika, Sandalja Hranića, a pogotovo Hercega Stjepana Vukšića Kosače tokom 15. vijeka, možemo kontinuirano pratiti razvoj Novoga.

U hercegnovskom zalivu se odigrala veoma značajna bitka 1538. god. Kombinacijom pomorskog i kopnenog napada na turski utvrđeni grad od strane koalicijske vojske svetog Rimskog carstva, pod komandom admirala Andrea Dorie, a u ime i slavu Španskog kralja Karla V¹. Grad je te godine došao pod špansku upravu. Teškim borbama 1539. god. je drugi put, ponovo kombinacijom pomorsko kopnene opsade od strane turskih snaga, pod komandom admirala Hairudina Barbarose, vraćen pod tursku upravu sve do 1687. godine.

Ubrzo nakon toga, zavladao je period mira, tako da je lokalno stanovništvo ostvarilo seoski način života u okolini utvrda odakle se odvijalo upra-

---

¹ „Kralj Karlo V/1500-1558/, je bio vladar u ime Svetog rimskog carstva, krunisan od Pape Klementa VII u Bolonji, 1530. god. i to kao posljednji kralj u istoriji, koji je ponio ovu titulu. Značajan je njegov kontinuirani konflikt sa otomanskom imperijom, sa Sultanom Sulejmanom Veličanstvenim. Godine 1535. Karlo V je odnio veoma važnu pobjedu u Tunisu, kako bi smanjio uticaj otomanske imperije na trgovinu na Mediteranu. Godine 1538. gubi pomorsku bitku kod Prevaze u Grčkoj i tada za ozmađu osvaja Castel Novo“ - autor

vljanje. Naročito su bila pogodna sela sa živom vodom, izvorima. Jedno od takvih sela je bio i Trebesin. Dio te atmosfere mira i stabilne uprave opisuje i čuveni turski putopisac Evlija Čelebija:

„*Oblik i položaj grada Novatejna. - /Navatejn je arapski dual od Nova = Dva Nova/, - to su dva grada koja se nalaze na teritoriji hercegovačkog sandžaka na ždrijelu malog zaliva na Jadranskom moru. Jedno je Donji grad Novi, a drugo je Gornji grad, citadela grada Novog. Između Donjeg i Gornjeg grada mjesto se zove Voranica. Odatle gore uz strmen nalazi se citadela okruglog oblika građena tvrdo kao da ju je zidao Šeddad. Ali ta tvrđava nije velika kao Donji grad Novi. Vrlo je nepristupačna. Topovi iz Novskog zaliva došću do Ponte-Rose, koji se nalazi na suprotnoj strani, i tuku ga. To su šahane i baljmez topovi. Ova citadela je grad četvorougaoanog oblika građena šeddadovski tvrdo i leži na strmoj i oštroj litici okružena opkopom. Proteže se na istočnu stranu dolje prema vinogradima Voranica. Zatim se spušta dolje do velikog Novog. Ima jednu dvostruku demir-kapiju i velike kule. Snabdjevena je kulama, bastionima i prsobranima. U unutrašnjosti tvrđave nalazi se oko sto trideset kuća pokrivenih ćeramidom i kamenim pločama. Tu ima i džamija Osvajača */Bajazidova džamija/,* žitni ambari, cisterne, skladište za municiju i kula za vojnu muziku. Ali nema čaršije, bazara, bezistana, hana ni drugih građevina. Ima zasebnog dizdara i svoje azape. U svemu četiri stotine impozantnih, opremljenih i naoružanih čuvara. Pred kapijom koja je okrenuta na jugoistočnu stranu nalazi se jedna velika kula, prostrana koliko gumno. Na njoj se nalazi sedam baljmez topova. Oni ne puštaju ni ptica da prođe na jugoistočnu stranu na daljini od sata hoda prema selu Kutini“²*

Iz ovih navoda, i opisa Evlije Čelebije, otkrivamo mnogo i o konfiguraciji i morfologiji terena, kao i relevantne branjene distance koje pokrivaju odbrambeni punktovi. On je u opisu, pomenuo i okolna sela. 1664. godinom on potpisuje svoj putopis. Nesumnjivo je da je fakte zapisivao na licu mjesta, a do izdavanja cijelokupnog djela prošlo je određeno vrijeme, vjerovatno između 1640. i 1664. god. Velikom zemljotresom 1666. godine, samo dvije godine nakon objavljivanja putopisa, njegov opis više nije bio aktuelan. Ovdje se potvrđuje da su Turci za svoje druge vladavine Gornjim gradom, definisali ustroj vladavine i uprave na svojoj teritoriji, a koja je bila primjerena onoj koju su imali u širem regionu. /Hercegovina, Bosna.../

Čelebija ne opisuje uticaje zemljotresa svojim putopisom 1640-64. god., a to je zbog vremenske distance od konstatacija na lokaciji do publikovanja putopisa. On ističe da su nove tvđave i kule „tvrdo“, ozidane, tako da

² Evlija Čelebija - «Putovanje iz Ljubinja u Dubrovnik», 1664., J. Radonić, «Putovanje E. Čelebije po srpskim i hrvatskim zemljama», Godišnjica Nikole Čupića, XXXI Beograd, 1912.

nisu ponovljene štete katastrofalnog zemljotresa iz 1563. god. kod onih iz 1608. god. i iz 1632. god.³

Radi efikasnosti vršenja vlasti, pogotovo u pograničnim zonama turske oblasti vrlo rano se organizuju kao kapetanije.

„1. **Kapetanije** su bile manje, tačno ograničene teritorije u prvo doba njihova opstanka samo duž granica bosansko-hercegovačkih. One su dijelile tursko carstvo od hrvatskih zemalja pod vlašću bečkog ćesara i mletačkog dužda. Od XVIII stoljeća bilo ih je i u unutrašnjosti, i to uz glavne drumove što su vodili s periferije u srednju Bosnu. One su bile vojnički organizovane. Vojskom kapetanije zapovijedao je kapetan. Od kapetana do prostog vojnika svak je bio plaćen za svoju službu. Sve službe u kapetaniji su bile nasljedne. U svakoj je bio bar jedan grad i jedna kula, a u nekoj je bio još i pokoji utvrđeni čardak. Čuvati granicu od neprijatelja danju i noću i puteve od hajduka i razbojnika bio je glavni zadatak posade u kapetanijama. Ova institucija postojala je u ovim zemljama od polovine XVI stoljeća do 1835. godine.

5. **Prve kapetanije.** Doprijevši Turci do Save i Une upoznaše se tu s ovom institucijom, pa i oni počеше po pograničnim mjestima osnivati kapetanije. Posve sigurno znamo da su krajem XVI stoljeća sjedili kapetani u Gradiskoj (Berbiru), Krupi, Bihaću, Klisi i Gabeli. Za Krupu i Bihać znamo da su i prije Turaka imale svoje kapetane. Vrlo je vjerovatno da su još 1600. godine imali kapetane *Herceg-Novu*, Dubica i Udbina, jer se u *Herceg-Novom* srećemo sa institucijom 1620, u Dubici 1611, a u Udbini 1620. godine.

6. **Kapetanije XVII stoljeća.** U ovom stoljeću bosanski pašaluk postigao je najveći opseg, ali je u istom stoljeću počeo i opadati. U opadanju je od 1647. do 1791. Do Bečkog rata (1683) broj je kapetanija znatno porastao. Na serhatu ili Krajini, od Gradiske do *Novoga u Boki Kotorskoj*, rastro se cijeli niz kapetanija. Osim tih pograničnih, osnivane su i kapetanije u zaleđu. Od 1606. do 1690. godine postojalo je na teritoriji ovog ejaleta 29 kapetanija. Sjedišta su kapetana pogranični gradovi: Osijek, Virovitica, Gradisca, Jasenovac, Dubica, Kostajnica, Novi na Uni, Gvozdansko, Krupa, Ostrozac, Bihac, Udbina, Obrenovac, Zemunik, Islam, Nadin, Skradin, Klis, Kamen, Imotski, Gabella, Trebinje i *Herceg-Novu*. U zaleđu su kapetani u gradovima: Banja Luka, Kamengrad, Ključ na Sani, Jajce, Livno i Knin.⁴

³ D. Trajčić, „Les treblements de terre pour les anneés 361. – 1800., dans la Yugoslavie“, manuskript, 1961.

⁴ Prof. Hamdo Camo, „Kapetanije u Bosni i Hercegovini 1463-1606“ www.camo.ch

Ustanovljenjem turske uprave u Herceg Novom još 1482. god. postojeći ekonomski potencijali su samo unapređeni. Turska uprava je organizovala život postojećeg stanovništva u Herceg Novom i obližnjoj Hercegovini na istovjetan način, tako da i u graditeljskom smislu postoje određene analogije.

Na osnovu gore citirane organizacije uprave kod turske vladavine i ovim krajem sve do 1687. god. kada upravu preuzima Venecija, može se praviti analogija i sa predmetnim objektom, Kulom u Trebesinu. Za detaljnije analogije morfologiju gradnje i funkciju same kule sigurno je indikativan i dole citiran opis iz djela prof. Hamdije Kreševljakovića objavljen 1958. godine, kao i opisi sličnih kula u Bosni i Hercegovini, iz Službenog glasnika BiH, a koji objavljuje registar spomenika kulture.

„Turska feudalna gospoda (spahije) gradila je po svojim imanlima posebne kamene dvorce ili *kule* na više bojeva (katova), u njima stanovala i iz njih se potrebi branila. Takvih objekata, koji u arhitektonskom pogledu zaslužuju posebnu pažnju, bilo je nekada preko tri stotine na području Bosne i Hercegovine. Ali, kako te kule daju malo prostora za stanovanje, građene su u tu svrhu posebne zgrade u neposrednoj blizini kule t.zv. *odžaci* ili *konaci*. I tih objekata bilo je dosta u ovim dvijema zemljama. Kule su se dizale uvis a odžaci su se sterali u širinu. Kula je uvijek grđena na više spratova, a odžaci (konaci) su redovito bile jednospratne zgrade. Osnovica kule je sa vrlo malom iznimkom kvadrat, rjeđe pravokutnik, a u odžaka uvijek pravokutnik.“⁵

„Kule su građene od kamena, a odžaci od kamena, čerpiča i drveta.

Oko kula i odžaka je prostrano dvorište opasano ponegdje povisokim zidom. U to se dvorište ulazilo na kapiju građenu na svod. U dvorištu je bilo još drugih zgrada i bunar, ako nije bila dovedena voda (vodovod). Kroz dvorište je mogao biti proveden i rukav iz obližnje rijeke, kakav je na pr. bio slučaj kod kule u Osijeku i kod Čatića kule u Ilićima kod Mostara.

Kod kula je uvijek najgornji sprat presveden kupolastim ili bačvastim svodom(čemerom od sedre).

Kule su zidane mahom od lijepo tesanog vapnenca. Vrata su kod nekih pri tlu, a kod nekih su iznad zemlje do podrug metra, a nekada čak i do četiri metra. Do njih se dolazilo preko pomičnih stuba, koje su se po potrebi dizale i spuštale na čekr ili pak preko stalnih građenih od kamena. Biće da su one prve starijeg postanka.“⁶

Formiranjem kapetanija uz glavne puteve od mora ka unutrašnjosti, građene su kule, zaštitnice osmatračkog karaktera. U takvim kulama u suterenskom ili podrumskom dijelu je bila tamnica u koju su se zatvarali oni ko-

---

⁵ „Kule i odžaci u Bosni i Hercegovini“, Hamdija Kreševljaković, Sarajevo 1958. god.

⁶ *ibidem*

ji su se ogriješili o tadašnji zakon i norme propisane od strane vlasti. Kako bi i ovakve kule bile ekonomski samostalne, u ataru imanja blizu kule gradio se odžak, odnosno konak.

To su redovno, građevine kvadratnog tlocrta, stranice od 6 do 10 m sa zidovima u prizemlju koji su redovno deblji od zidova na gornjim etažama. Debljine zidova se kreću od 150 do 80 cm., dok su visine kula od 11 do 25 m. U proporcijском smislu visina kule je nešto veća od dvostruke dužine stranice osnove.

„Vrata na kulama su uvijek građena na svod s jednim *kanatom* (vrati-ma) od gvožđa ili jake hrastovine i dosta su niska. Na kuli u Bijeloj između Brčkog i Tuzle iznosi visina vrata samo 150 cm, a širina 92 cm. Iznutra je u svakoj kuli bila uzidana pomična prijevornica ili *mandal*, kojim su se vrata zatvarala. Ponegdje je bila sa vanjske strane i *eraza*, da se mogu s te strane zakatančiti. Osim toga svaka su vrata imala jaku bravu.

U prizemnoj prostoriji nije bilo nikakvih otvora u zidu. Kod nekih kula prvi i drugi sprat također nema prozora, ali su tu u zidu ugrađene puškarnice. Daljni spratovi imaju veće ili manje prozore. Bilo je kula koje su imale na istim spratovima i puškarnice i prozore. Na kulama su obično prozori okrenuti na dvije ili tri, a nikada na sve četiri strane. Tako je jedna strana uvijek bez prozora.

.....
Na svakom je spratu pred prostorijom za stanovanje malo predsoblje, s kojeg vodi drveno stubište gore i dolje.

.....
U svakoj prostoriji za stanovanje bio je po jedan kamin ili odžak, a dim je prolazio kroz dimnjak u zidu. U predsoblju bar jednog sprata za stanovanje bio je zahod. Kod nekih kula bio je kanal uzidan u sami zid kule.

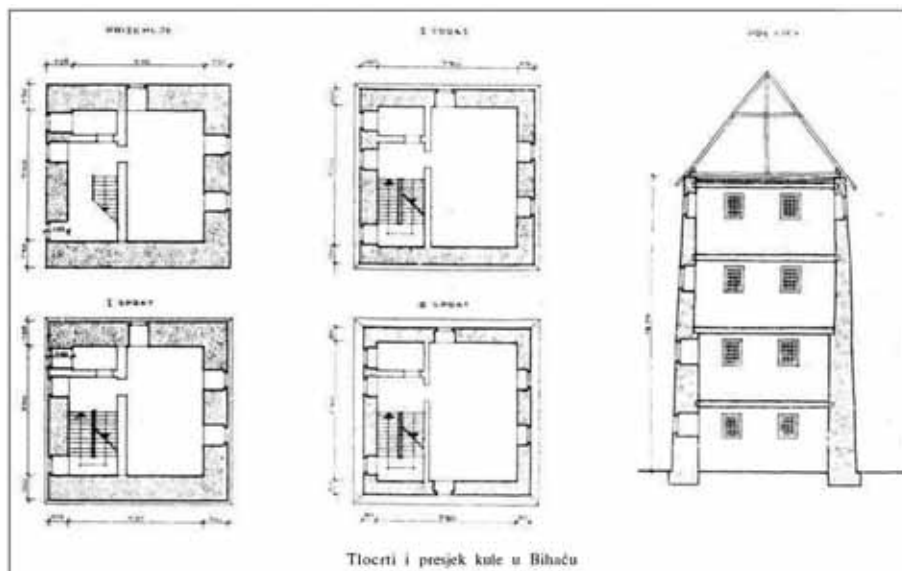
Do odžaka, rijeđe do zahoda, bila je još *banjica* (hamamdžik), prostorija za umivanje i kupanje.

Po sobama za stanovanje bili su do zidova bar sa dvije strane *minderluci* ili *šećije*.⁷

Indikativan i zanatski vispren, nada sve maštovit bio je način na koji su izvedene *mašikule* i puškarnice (*mazgale*), a taj arhitektonski elemenat je izvorno prisutan i na kuli u Trebesinu.

---

⁷ „Kule i odžaci u Bosni i Hercegovini“, Hamdija Kreševljaković, Sarajevo 1958. god.

Sl. 01.- Tipologija bosanske kule, Hamdija Kreševljaković,
„Kule i odžaci u Bosni i Hercegovini“

TIPOLOGIJA SLIČNIH OBJEKATA U REGIONU

Ovo poglavlje ukazuje na dio informacione osnove, sličnih objekata toga doba u regionu, a koja je korištena u sintezi istraživačkog rada, kao putokaz pravilnom pristupu rekonstrukcije i revitalizacije Kule u Trebesinu.

Pašića kula Bivolje brdo od Čapljinje, Bosna i Hercegovina

„**Pašića kula** je pripadala rezidencijalnom tipu feudalnih kula (ili «*spahijskih*») kula, kako ih prof. Kreševljaković u svom radu još naziva).

Pašića kula je izgrađena na kamenoj podlozi. Pravougaone je osnove čije dimenzije u prizemlju i prvom spratu iznose oko 690 x 600 cm, a dimenzije osnove drugog sprata su iznosile 690 x 690 cm. Na drugom spratu se nalazila prostorija zvana «*bijeli čošak*», koja je imala istak (*doksat*) širine 1 metra na jugoistočnoj strani. Do pod krov kula je visoka oko 10 metara.

Zidovi Pašića kule su zidani od pravilno tesanih kamenih blokova. Debljina zidova iznosi oko 80 cm.

Prizemlje je prije korišćeno kao ambar za skladišćenje žita i namirnica.

Na prvom spratu je bila smještena prostorija koja se zvala odaja i u kojoj se nalazio *abdestluk*. Ova odaja je korišćena i kao spavaća soba. Imala je

odžak, sećije i musanderu sa hamamdžikom (banjicom). Na jugoistočnom zidu se nalazio kameni *mihrab*. Na prvom spratu je bilo šest puškarnica.

Na drugom spratu se nalazila prostorija koja se zvala «bijeli čošak». Tu su bile *sećije*, *musandera* sa *hamamdžikom*. Poseban ukras je bio kameni *odžak* koji je služio i za kuvanje kafe. Ova odaja je imala velike prozore koji su gledali na imanje. Na drugom spratu je bilo šest puškarnica.

Svijetla visina prizemlja kule iznosi oko 245 cm, prvog sprata oko 290 cm, a drugog sprata oko 280 cm.

Međuspratne konstrukcije su izrađene od masivnih drvenih greda, čiji su tragovi vidljivi na zidovima kule. Nosive grede su imale presjek oko 15x15 cm, postavljene na osovinskim razmacima od otprilike 55 cm i bile su oslonjene na jugoistočni i sjeverozapadni zid kule.“⁸

Sl. 02.- Tipologija hercegovacke kule, Kula Pašića, Čapljina, Bosna i Hercegovina

⁸ Objavljeno u „Službenom glasniku BiH“, broj 90/06. Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika

Lalića kula sa dvorima u Ljubuškom

„Kula je zgrada sa visokim prizemljem i dva sprata. U osnovi je četverougaoNIK 6.00 x 6.35 m. Visina jugoistočnog zida je 8.50 m, a sjeverozapadnog 7.50 m. Ukupna visina kule je 10.35 m.

Prilazno stepenište ima tri kamena stepenika koja vode do ulaza u kulu, na jugozapadnom zidu, u njenom južnom uglu. Ulazna vrata su naglašena kamenim okvirom sa dva vertikalna stuba i kamenim lukom nad njima. Kameni luk u Lalića kuli ima reljefne ukrase: „mala puška, topuz i sablja dimiskija“. Ulazna vrata u kulu su bila hrastova na jedan kanat i imala su sigurnosna ojačanja. Ojačanja su bila ukopane baglame i klinovi od kovanog željeza i specijalna brava. Također se za postizanje dodatne sigurnosti, sa unutarne strane, iz zida izvlačila prijevornica. U zidu Lalića kule, uz ulazna vrata na prizemlju, nalazimo pomenute rupe u zidovima sa obje strane vrata. Prizemna prostorija, pored ulaznih vrata, nema drugih otvora. Uz jugozapadni zid nalazi se strmo drveno stepenište kojim se penje na prvi sprat kule. Prostorija se prvobitno koristila kao sklonište ili tamnica, a adaptacijom objekta u stambene svrhe kao ostava.⁹

Sl. 03.- Stupčanica, Daruvar, Hrvatska

⁹ Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika Bosne i Hercegovine, <http://www.aneks8komisija.com.ba>

Sl. 04.- Kula sa kompleksom, Staro Slano, Popovo polje, Hercegovina

Sl. 05.- Kula sa kompleksom - detalj, Staro Slano, Popovo polje, Hercegovina

Sl. 06.- Kula sa kompleksom - detalj, Staro Slano, Popovo polje, Hercegovina

Sl. 07.- Kule prigradskog naselja Zasad u Trebinju

ANALIZA POSTOJEĆE ARHITEKTURE

U Herceg Novom, u selu Trebesin, sa južne strane porte crkve sv. Tome, na kat. čes. 328 K.O. Trebesin, nalazi se dobro očuvan relikv, kameni objekat kule. Kula se nalazi neposredno uz konjski put koji je vodio od juga (mora) ka sjeveru (zaleđu) i svojom zapadnom fasadom se direktno naslanja na njega. Sa te komunikacije je i izvorni ulaz u dvorište kule, kroz kapiju u visokom kamenom zidu. U osnovi je to pravougaoni, gotovo kvadratni objekat vanjskih dimenzija, od istoka ka zapadu sa južne strane 7,18m, sa sjeverne 7,43m, zatim od sjevera ka jugu sa zapadne strane 6,32 m, i sa istočne 6,40 m. Visina kule do strehe krova je 10,35 m, a do sljemena lastavice ranijeg dvodvodnog krova je 12,00 m. Apsolutna kota nivoa ispred ulaza u suteran je 301,58 m. Osnova kule je zaokrenuta u smislu pravca zapad-istok, prema sjeveru za 18 stepeni.

Stilsko hronološka analiza

U ruralnom zaleđu grada Herceg Novog, još od ranijih vremena prisutne su komunikacije koje vode od mora prema kontinentu. Ustanovljenjem grada 1382. god., a pogotovo njegovim ekonomskim procvatom pod vladavinom Sandalja Hranića i potom Herceg Stjepana Vukšića Kosače, sve do 1482. god. razvijala se trgovina sa bližim i daljim zaleđem. Pomenute komunikacije, konjske staze, kojim su se kretali karavani natovarenih konja i mazgi vijugale su prema Hercegovini i dalje.

Ovdje je prisutna komunikacija takvih karakteristika, jedna je od žila kucavica povezivanja primorja i Hercegovine, možda i principalna, jer je povezivala zonu današnjeg Igalu, Babinim potokom (bujičnom vododerinom) sa zaleđem. Naravno, u to vrijeme u Igalu su bile solane na lokalitetu koji se i danas zove Solila.

Ustanovljenjem turske uprave u hercegnovskom kraju 1482. god. postojeći ekonomski potencijali su samo unapređeni. Turska uprava je organizovala život postojećeg stanovništva u Herceg Novom i obližnjoj Hercegovini na istovjetan način, tako da i u graditeljskom smislu postoje određene analogije.

Na osnovu gore citirane organizacije uprave kod turske vladavine i ovim krajem sve do 1687. god. kada upravu preuzima Venecija, može se pravi analogija i sa predmetnim objektom, kulom u Trebesinu. Za detaljnije analogije, morfologiju gradnje i funkciju same kule, sigurno je indikativan i ranije citiran opis iz djela prof. Hamdije Kreševljakovića objavljen 1958. godine, kao i gore navedeni opisi sličnih kula u Bosni i Hercegovini, iz Službenog glasnika BiH, a koji objavljuje registar spomenika kulture.

Pažljivom analizom, gore citiranih tekstova, možemo zaključiti da je kula u Trebesinu nastala između 1482 i 1687. godine, a najvjerovatnije poslije dva katastrofalna zemljotresa na ovom području 1608. godine.¹⁰ To je stražarska, kapetanska kula sa malom posadom, koja je nadgledala i osiguravala pomenutu komunikaciju, karavanski put prema Hercegovini. U kuli se stanovalo, a korištena je i kao službeni prostor kapetana/stražara.

Dispozicija kule Trebesin

Kula Trebesin je građena od kamena, djelimično kao suvozd, a djelimično u malteru položenih tesanika. Ivice objekta su pravilno obrađene i „pod visak“. U dvorište suterenskog nivoa kule apsolutne kote, A.K. 301,58 mm, se ulazi sa zapadne komunikacije, kapijom u ogradnom zidu debljine 65 cm i djelimično porušene krune. Kapija je od klesanog kamena širine 1,32 m. nepoznate visine, jer je gornji dio ogradnog zida koji se proteže ka jugu, srušen i devastiran.

Suteren, je ozidan tesanim kamenom, zidova debljine 1,00 m. Do visine 2,40 m. od kamenog praga ulaza. Pod je zemljani. U sjevernom dijelu pada suterena vire stijene samci cca. 40 cm. U sami suteren se ulazi portalom 1,15x1,80 m. sa profilisanim kamenim pragovima 17x20 cm. bračkog kamena. Taj portal ima i donji prag koji je od nivoa dvorišta podignut 60 cm. Pomenuti ulaz nije izvornog karaktera, te se može svrstati u graditeljsku preinaku iz venecijanskog perioda uprave. Izvorno, funkcionalno na ovoj etaži je bio zatvor kojem se prilazilo sa etaže prizemlje kroz portelu /kapak/.

Prizemlje je etaža ozidana kamenim tesanicima, debljine zidova 80 cm. Visina etaže do kamenih konzola na uglovima građevine sa unutrašnje strane, a koje su nosile drvenu konstrukciju je 2,20 m. Ovo je bila izvorna ulazna etaža, sa zasvođenim otvorom za ulaz dim. 80x180 cm i nejednakim komadnim masivnim pragovima oko otvora prosječne dim. 25x30 cm. Sa nivoa suterena, do nivoa ulaza u prizemlje, dolazilo se drvenom, možda i pokretnom konstrukcijom/stepenicama. Na ovoj etaži postoji niz puškarnica sa sve četiri strane i jedan veći otvor 30x30cm. oivičen kamenim robusnim pragovima dim. 20x20 cm. sa zapadne strane ulaza na južnoj fasadi. Funkcionalno ovo je bila „službena“ etaža, gdje je stražar/kapetan, obavljao svoj posao.

Sprat, je ozidan istim tesanim kamenom kao i prizemlje. Visina ove etaže do kamenih konzola na uglovima unutrašnje prostorije je 2,40 m. Kamene konzole nepravilnog tipa su prisutne samo na uglovima unutrašnjeg prostora i prosječnih dimenzija su 18/20 cm, istaknute 20cm. Na ovoj etaži su prisutne puškarnice, kao i dva otvora proječne dimenzije 65x80 cm, prozora sa ju-

¹⁰ D. Trajčić, „Les tremblements de terre pour les années 361. – 1800., dans la Yougoslavie“, manuskript, 1961

žne strane uokvirena kamenim pragovima prosječne dimenzije 18x18 cm. Svi otvori na južnoj fasadi, u zoni donjih pragova, imaju kamene konzole prosječne dimenzije 18x18 cm istaknute i do 30 cm. Funkcionalno ova se etaža kao i etaža potkrovlja koristila za smještaj.

Sprat II, je ozidan tesanim kamenom, a visina do međuspratnih kamenih konzola je 2,30 cm. Ova etaža ima dva otvora za prozore sa južne stane, prosječne dimenzije 40/40 cm oivičeno kamenim pragovima dim. 18x18 cm. U gornjem dijelu ove etaže postoje veći odbrambeni otvori, puškarnice i izlivi u kruni strehnog zida, prosječnih dimenzija otvora 30x30 cm sa ispuštenim konzolama. Na ovoj etaži ima puškarnica, prema zapadu i sjeveru, kao i dva otvora/prozora na zabatnim zidovima lastavica. Zabatni zidovi lastavica su prosječne debljine 45 cm.

Krov je bio drvena dvovodna konstrukcija, nageta ka jugu, sa sljemenom u pravcu istok zapad, pokrivena kanalicom.

Konstrukcija kule Trebesin

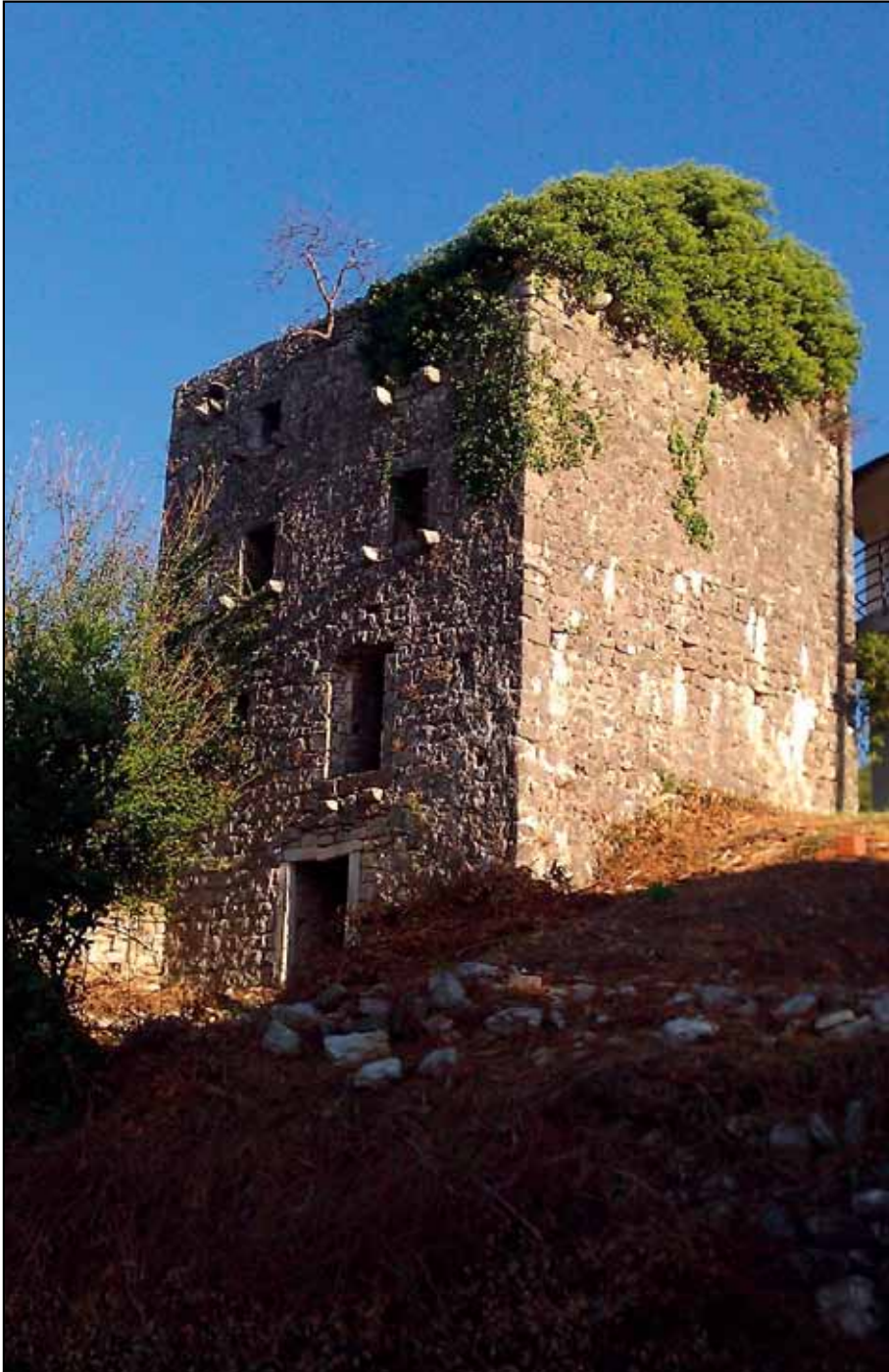
Konstruktivno, objekat građen od tesanog kamena, na kamenim temeljima. Zidovi su, idući od suterena ka krovu, zidani kao deblji /100 cm/ ka tanjim /45cm/. Djelimično su zidani u malteru, a djelimično kao suvozid. Entrijer nije bio malterisan. Horizontalna konstrukcija, je bila drvena od tesanih greda i daske. Krov je bio drveni dvovodan i pokriven kanalicom, možda u nivou strehe i kamenim pločama. Vertikalna komunikacija, stepenice su bile drvene, jednostavnog oblika, najvjerojatnije jednokrake.

Unutrašnja obrada kule Trebesin

Prisutna je siromašna unutrašnja obrada, nemalterisanih zidova sa kamenim nišama i kamenim konzolama. Zid prizemlja debljine 100 cm. i deblji je od onih na gornjim etažama, koji su debljine od 60 cm do 45 cm idući ka vrhu kule. Vidljive su pozicije drvenih međuspratnih konstrukcija, „panjege“, kamene konzole i slična jednostavna kamena funkcionalna plastika. Opšti utisak obrade unutrašnjih zidova je kameni slog pritesanog kamena, bez mnogo maltera u fugama, gotovo suvomeđa.

Vanjska obrada kule Trebesin

Južna fasada kule je obrađena otvorima i ona je principalno obrađena na cijelom objektu. Fasadni zidovi su kameni, zidani od tesanika u malteru. Na uglovima je ugrađen kvalitetniji kamen. Primjećene su spolije ćerpiča u fugama, što može ukazati i na prisustvo ranijeg objekta prije 1608. god. Oko otvora su ugrađeni masivni kameni pragovi, šembrane nejednakih dimenzija, naročito oko otvora prizemlja, dok su na etažama spratova ti kameni pragovi, šembrane pravilnijeg oblika i preciznije obrađene. Prisutne su karakteristične kamene konzole u donjoj zoni otvora.

Sl. 08.- Kula u Trebesinu, jugoistočna fasada

Sl. 09.- Kula u Trebesinu, južna fasada

Sl. 10.- Kula u Trebesinu, istočna fasada

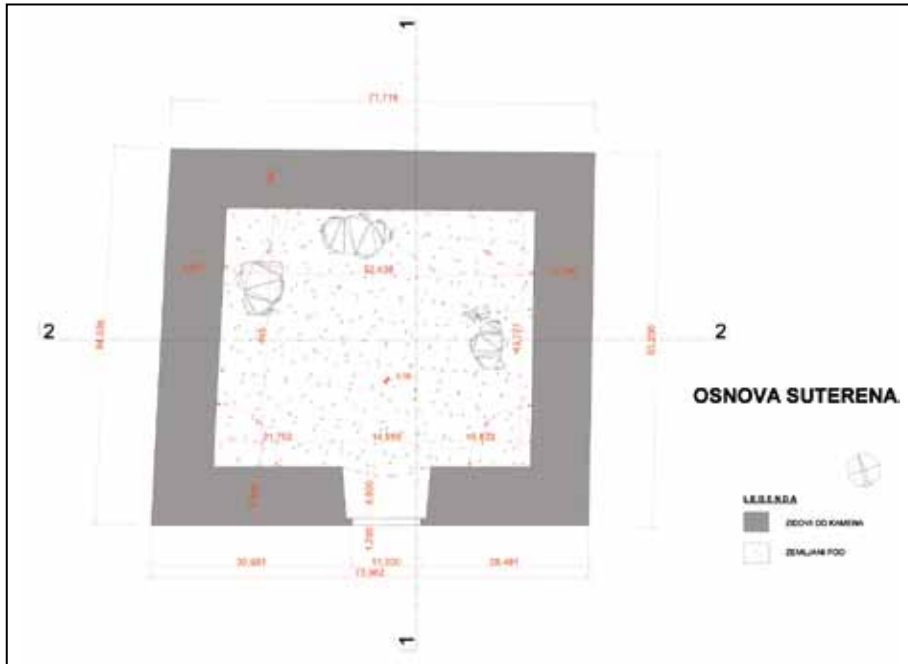

Sl. 11.- Kula u Trebesinu, detalj-mašikula

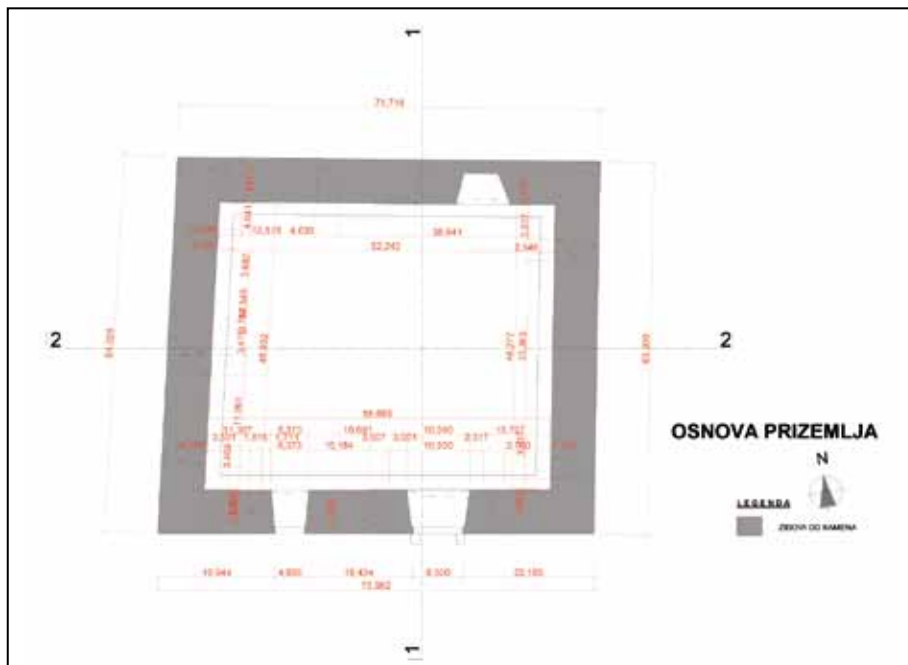
Sl. 12.- Kula u Trebesinu, puškarnica u sjevernom zidu

Sl. 13.- Kula u Trebesinu, puškarnica u istočnom zidu

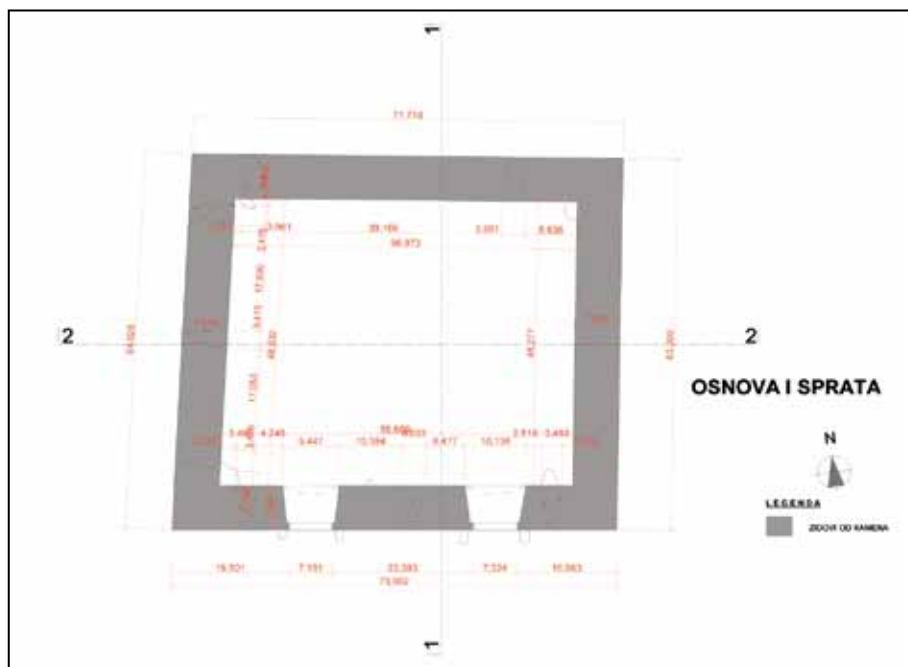

Sl. 14.- Kula u Trebesinu, suteran

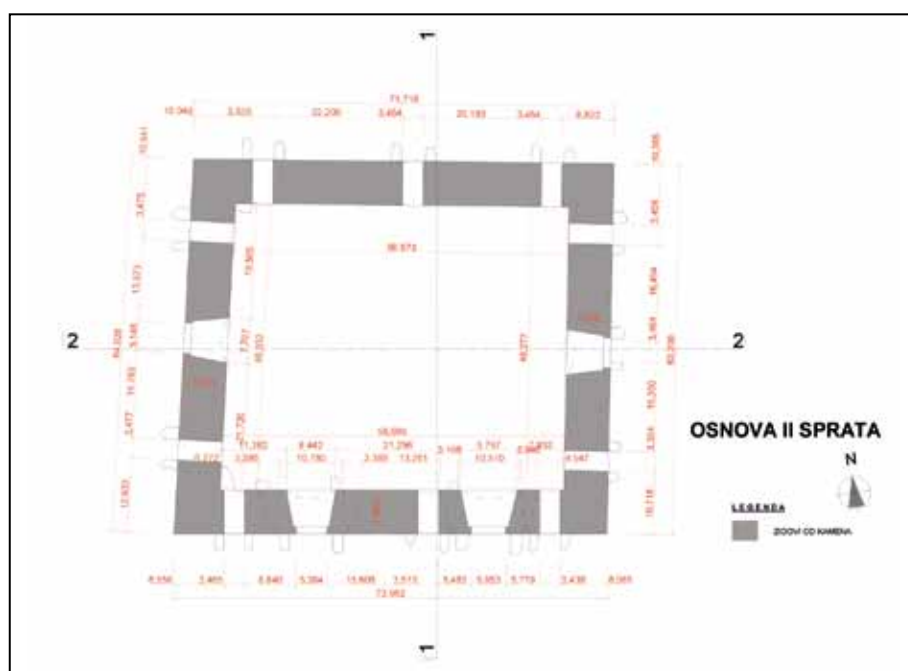

Sl. 15.- Kula u Trebesinu, prizemlje

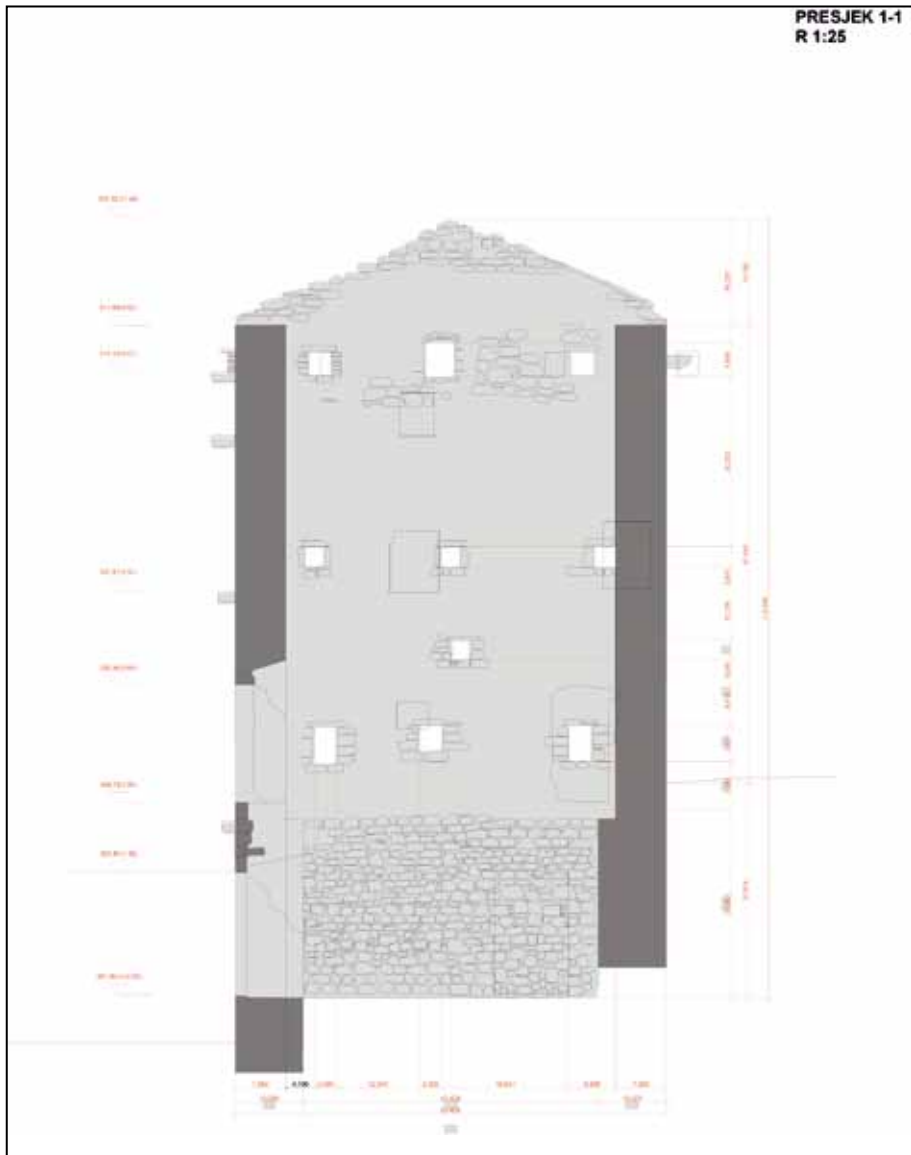

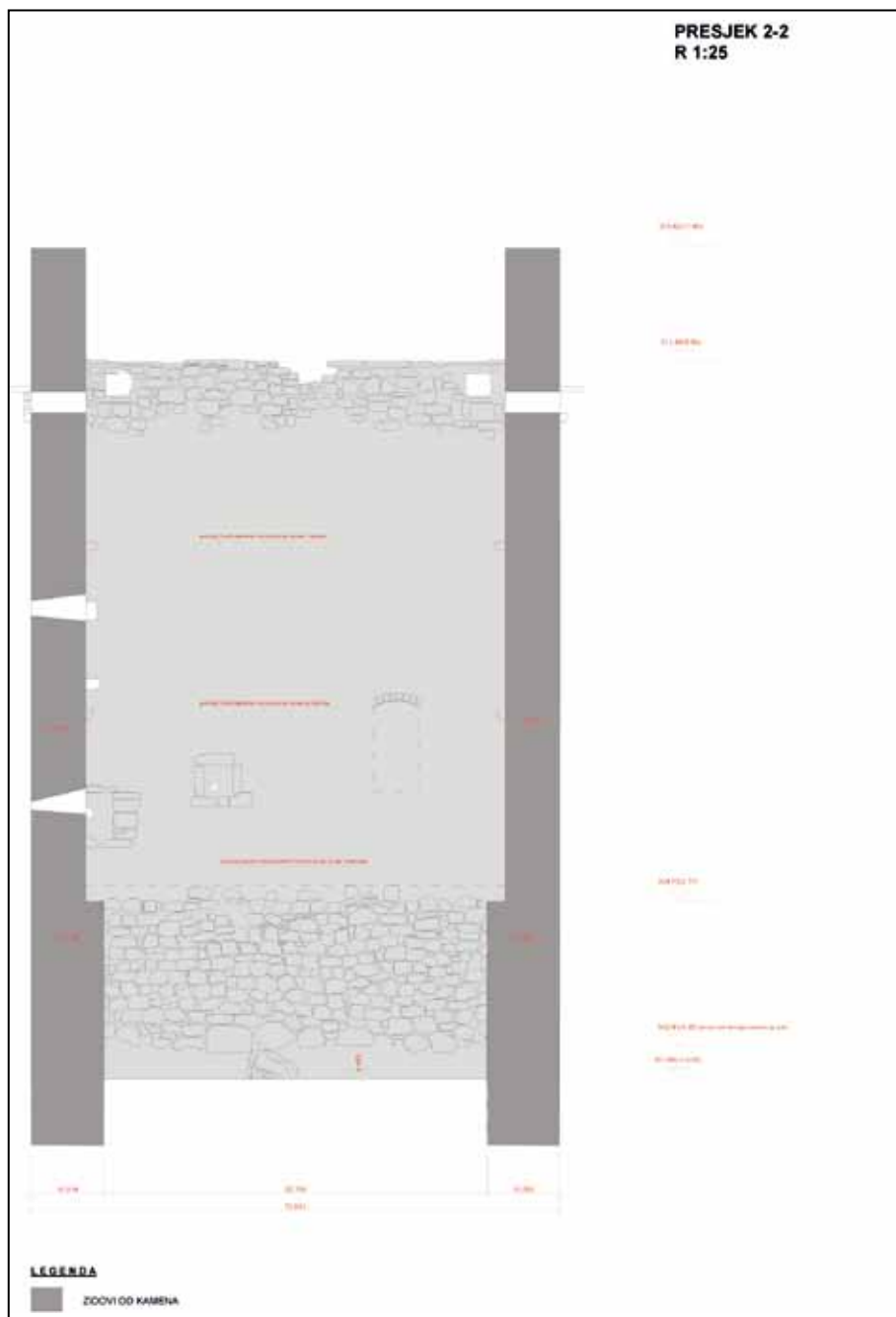
Sl. 16.- Kula u Trebesinu, sprat I

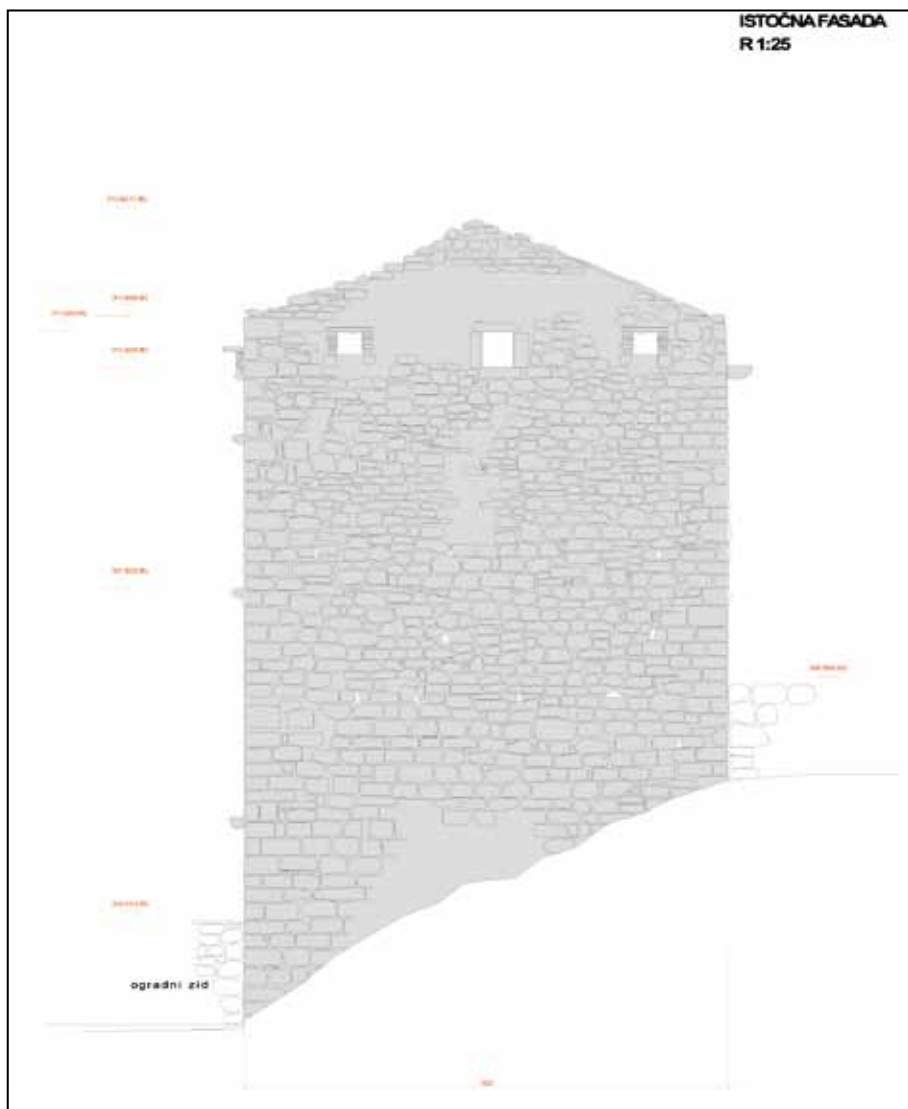
Sl. 17.- Kula u Trebesinu, sprat II

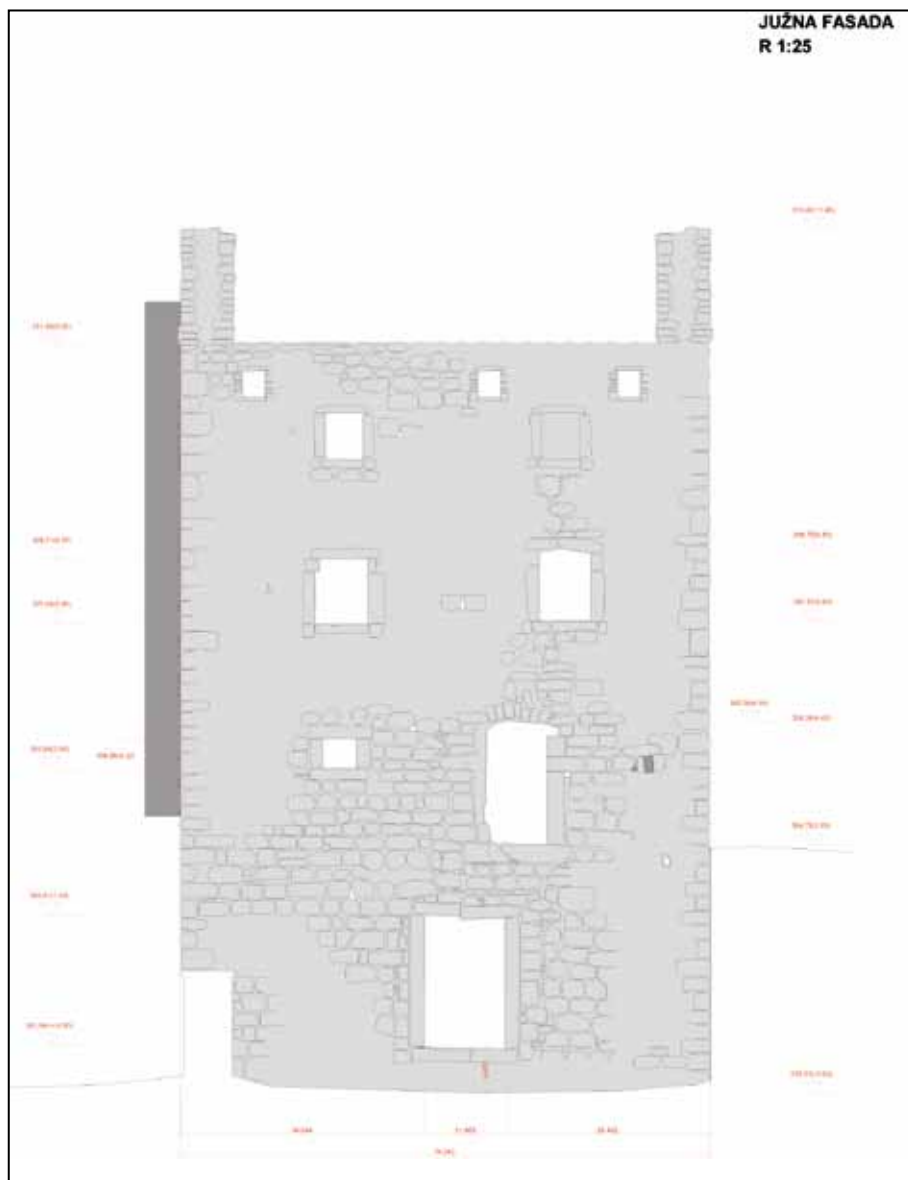
Sl. 18.- Kula u Trebesinu, presjek 1-1

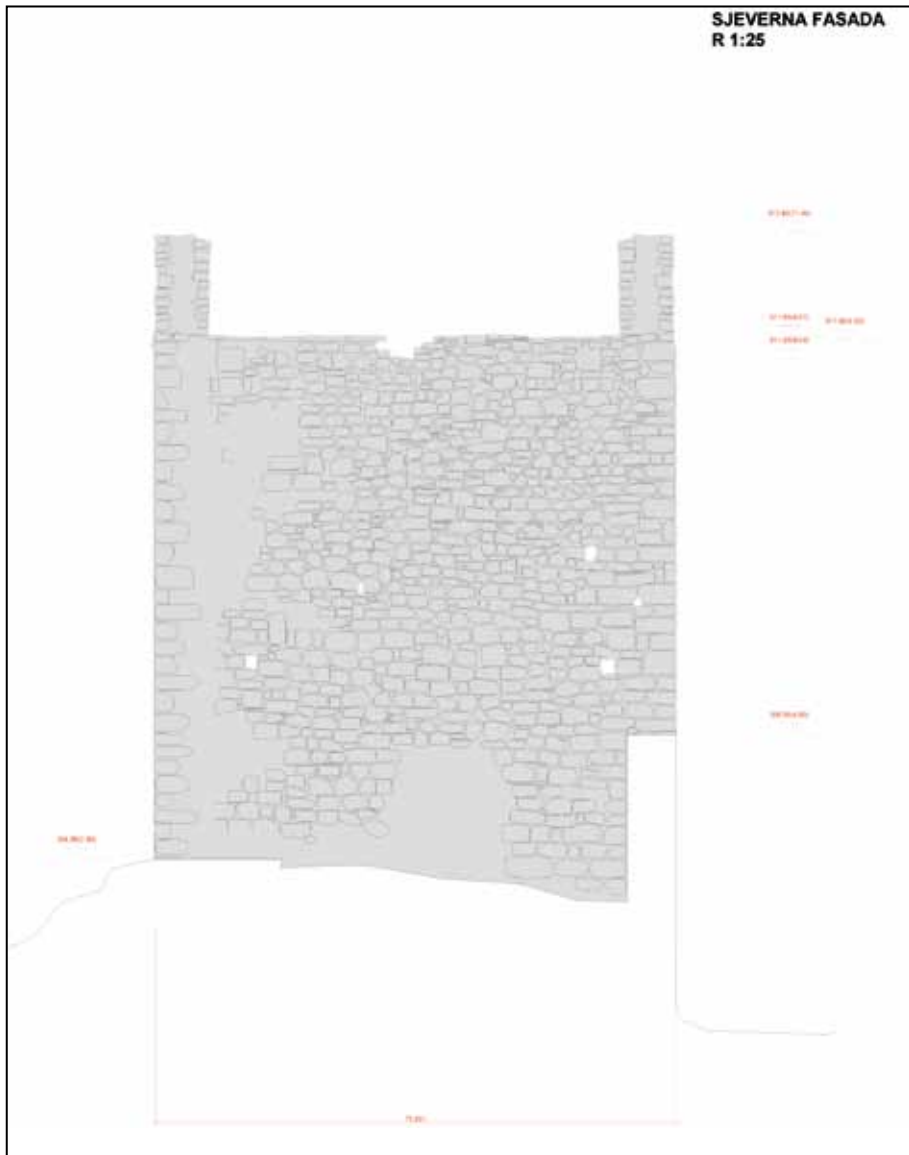
Sl. 19.- Kula u Trebesinu, presjek 2-2

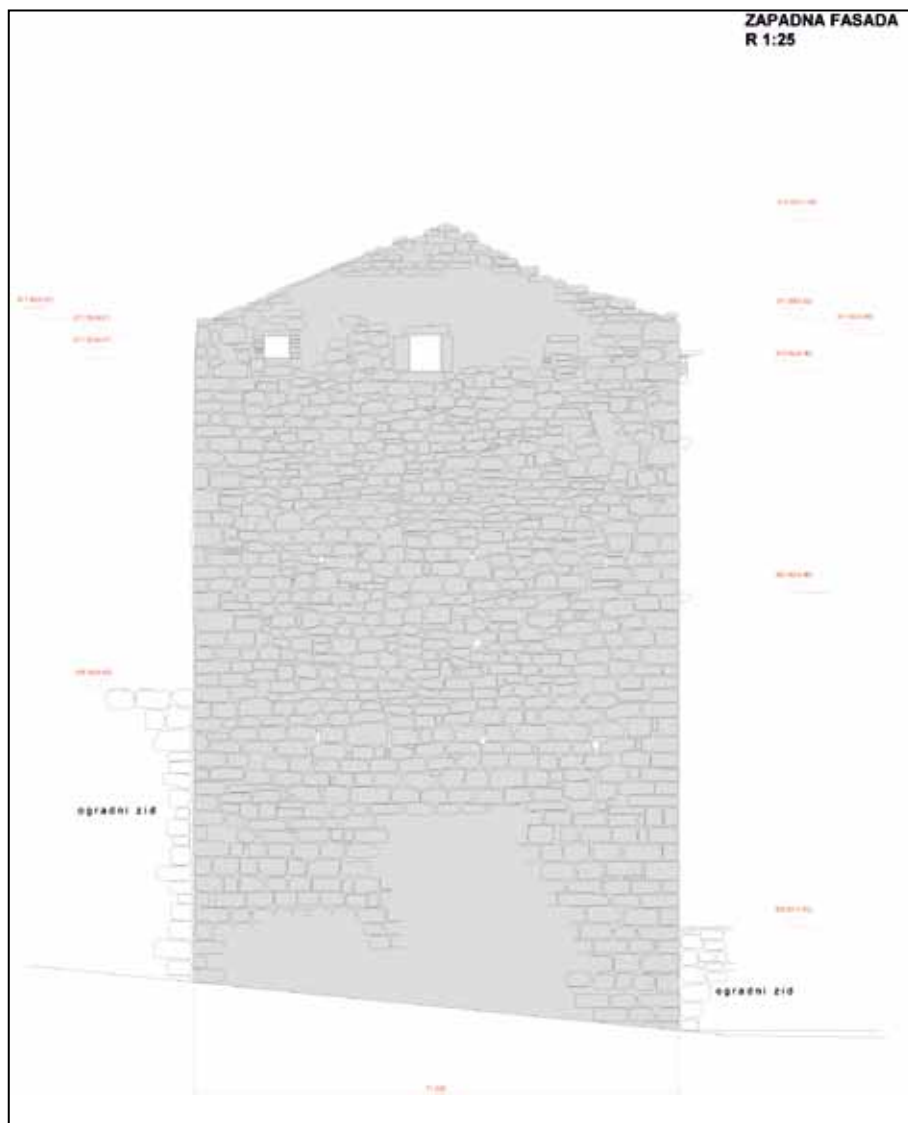
Sl. 20.- Kula u Trebesimu, istočna fasada

Sl. 21.- Kula u Trebesinu, južna fasada

Sl. 22.- Kula u Trebesinu, sjeverna fasada

Sl. 23.- Kula u Trebesinu, zapadna fasada

REKONSTRUKCIJA /REVITALIZACIJA I INTERPOLACIJA/

Položaj i prostorni kapacitet sadašnjeg stanja objekta Kula u Trebesinu, Herceg Novi, u postojećem seoskom miljeu je takav da predstavlja izazov za arhitekta, funkcionaliste, konzervatore i zaštitare graditeljskog nasljeđa. Taj izazov se definiše prvenstveno u vraćanju objekta u postojeći ruralni milje po nekim ili specifičnim životnim funkcijama. Nije diskutabilno pitanje ili dilema, da li ovakav objekat treba vratiti u život, već je dilema, kako to napraviti i pod kojim uslovima, zaštite ruralno arhitektonskog identiteta posljednjeg opusa života u okviru ambijenta. Tradicionalno razmišljanje o aplikaciji „spasosnosne“ turističke funkcije u ovakav objekat, je pogrešno i po inerciji preneseno iz ranijih epoha revitalizacije, a isto to se odnosi i na aplikacije funkcija kulture /muzeji, galerije, arhivi i sl./

„Nade da će razvoj turizma olakšati spasavanje povjesnih sredina bile su uzaludne. Pretpostavka da je turizam industrija koja bi morala biti zainteresirana za održavanje prirodne i povjesne sredine nije se potvrdila. Naravno, turistička je industrija spremna da povjesnu sredinu, ili neke njene istaknute dijelove, uključi u svoje ponude, ali - kako je pokazala dosadašnja praksa - nisu nađene mogućnosti da se to iskorištavanje nekih općih vrijednosti i ekonomski posebno vrednuje“¹¹

Da bi se definisali ti uslovi potrebno je stvoriti, a to je u rutinskom poslu konzervatora i zaštitara graditeljskog nasljeđa i međunarodnim konvencijama, jasnu utvrđenu metodološku matricu prethodnih aktivnosti. Stoga se kao pravilan pristup ta istraživačka matrica konkretizuje i kod ovog objekta, u radovima:

1. Geneza kompleksa
2. Stilsko hronološka analiza
3. Arheološko sondažni radovi
4. Arhitektonski snimak postojećeg stanja arhitekture
5. Fotodokumentacija i videozapisi
6. Detaljan opis stanja objekta
7. Infrastrukturna opremljenost
8. Valorizacija ambijenta i objekta

Od istraživačkih radova, sintetizovanih kroz gore navedene kategorije, očekuje se da definišu nova saznanja, konkretizuju zaključke, te da daju jasne smjernice kod izrade dokumentacije za revitalizaciju, sa mogućim interpola-

---

¹¹ Prelog, Milan – „Prostor-vrijeme“, Društvo historičara umjetnosti hrvatske, KNJIGA XXI, Zagreb, 1973

cijama. Kao završni dokument ovih aktivnosti, rezultiraće dokument: „Konzervatorski uslovi“, a koji propisuje državna institucija.

Sl. 24.- Kula u Trebesinu, interpolacija u ruralnom kontekstu

Tumačeći *osnovna načela rekonstrukcije i revitalizacije*, koja se odnose na opšte odgovore na pitanja obnove postojećeg objekta kao fonda graditeljskog nasljeđa, istraživale su se i određene konkretne solucije za ovaj objekat, a u duhu savremenog trenutka.

Energetski pozitivan objekat za korisnike

Kako bi ovaj objekat u svom ruralnom miljeu, funkcionisao „dobrim vibracijama“, na radost onih koji borave u njemu, mora biti siguran, udoban, raznovrstan i atraktivan. U smislu atraktivnosti on i ima veliki potencijal.

Treba da bude prepoznatljiv i zabavan, da pruža mogućnost izbora korisnicima. Revitalizovani prostori objekta i okolnog ambijenta otvaraju mogućnosti za susrete, kontakte, uživanja u socijalizaciji... Kontekst ima suštinski značaj. On je karakter i postojeća struktura, koju treba realizovati. Njega čine, njegova istorija, struktura prostora, ekologija i arheologija, njegova lokacija. Kontekst obuhvaća i stanovništvo, pojedine grupe, koji žive u blizini

lokacije. Razumjeti kontekst je polazna tačka u projektovanju revitalizacije objekta, sa karakteristikama, koje je čine posebnom.*

* na osnovu dosadašnjih istraživačkih radova na ovom objektu, kao optimalna morfologija revitalizacije, konkretno se predlaže opus iz turskog perioda, do 1687. god. On kao takav odražava autentičnost, izvornost najvećeg dijela objekta, a u njemu se provlači i originalnost građevine, naročito opusa zidanja zidova i kamena plastika na fasadi.

Pozitivno obogaćivanje postojeće ljuštore objekta

Sve projektovane intervencije treba da obogate ovaj objekat. Ovdje se podrazumjeva motivisanje specifičnog odgovora, koji se interpolira iz okruženja i u pozitivnoj je priči, u korelaciji je sa njim. Odnosi se to na sve arhitektonske elemente: etaže, krov, ambijent...

Komunikativnost objekta i lokacije

Objekat, kao obnovljena struktura treba da bude tako organizovan da se do njega lako dolazi i da se fizički i vizuelno uklapa u prostor. Unutar objekta i oko njega, obavezno i suptilno, definisati kretanje pješaka, seoskog stanovništva, posjetilaca, i automobila, a po navedenoj hijerarhiji.*

* analizom prostornog modela ove lokacije, jasno se ukazuje potreba za boljom saobraćajnom komunikacijom, te se predlaže revitalizacija postojećeg zapadnog puta, tako da ovaj koridor omogući pristup većini kategorija saobraćajnih sredstava.

Dijalog sa pejzažom

Postići ravnotežu prirodnog i arhitektonskog prostora te iskoristiti pogodnost nasljeđene arhitekture, pejzažne i ekološke vrijednosti, radi obezbjeđenja energetske efikasnosti i udobnosti.*

* za pravilan dijalog sa prirodnim i ruralnim pejzažom, predlažu se mjere uklanjanja neprikladnog korovskog zelenila, na vanjskoj strani kamenih zidova objekta, koje je proizvod vremenskog nemara u smislu održavanja. Na taj način bi se ovaj objekat vizuelno „otvorio“ ka pomenutom pejzažu.

Raznolikost funkcija u zadanim oblicima

Pozitivni, inspirativni i ugodni arhitektonski prostori su oni, koji mogu da preuzmu raznolikost zahtijeva širokog kruga korisnika. U takvim prostorima uspješno su uklopljene različite funkcije, sadržaji...*

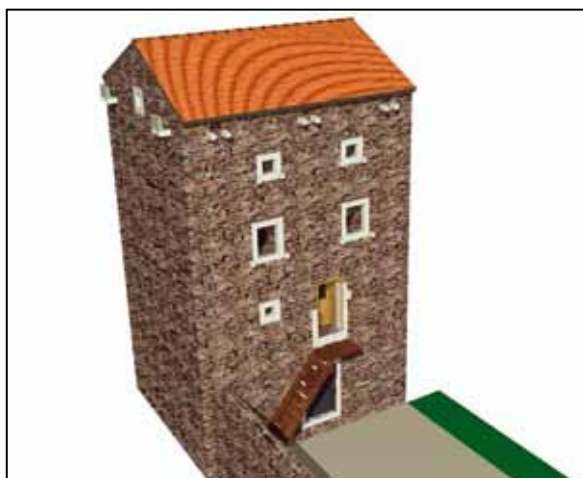
* istraživanje je pokazalo da od konkretnih funkcija u ovom objektu može biti: specifično-etno stanovanje, umjetničko-dizajnerski prostor, internet komunikacioni prostor i slične funkcije tog karaktera. U svakom slučaju svaka od budućih predloženih funkcija treba da ovaj objekat održava otvorenim i pristupačnim i za posjetioce.

Sl. 25.- Kula u Trebesinu,
rekonstrukcija

Planiranje i projektovanje za promjene

Revitalizovani objekat mora biti fleksibilni, tako da može primati eventualne buduće izmjene funkcije, način korištenja. Za ovo je potrebno, kroz rekonstrukciju i revitalizaciju, efikasno korištenje energije i resursa, fleksibilnost korištenje zemljišta kao i infrastrukture, uz ostavljanje mogućnosti novotehnološkim rješenjima pristupa mobilnih sredstava saobraćaja.

Sl. 26.- Kula u Trebesinu,
rekonstrukcija

Sl. 27.- Kula u Trebesinu, rekonstrukcija

Sl. 28.- Kula u Trebesinu, rekonstrukcija enterijera

ZAKLJUČCI

- Tlocrtom objekat Kula u Trebesinu je podignuta u vrijeme Turaka između 1563. god. /veliki zemljotres/ i 1620. god i kao turska građevina je rekonstruisana u više navrata.
- Sa zapadne strane, van ovog objekta i njegove zidom opasane lokacije, i u vrijeme turske vladavine, bio je prisutan put karavanska komunikacija koja se uz Babin potok, sa Igala pela ka zaleđu.
- Kako bi ovaj objekat u svom ruralnom miljeu, funkcionisao „dobrim vibracijama“, na radost onih koji borave u njemu, mora biti siguran, udoban, ranovrstan i atraktivan. U smislu atraktivnosti on i ima veliki potencijal. Treba da bude prepoznatljiv i zabavan, da pruža mogućnost izbora korisnicima. Revitalizovani objekti otvaraju mogućnosti za susrete, kontakte i na vanjskim prostorima, uživanja u socijalizaciji. Kontekst ima veliki značaj, a on je karakter i postojeća struktura, koju treba revitalizovati, njega čine, njegova istorija, struktura prostora, ekologija i arheologija, njegova lokacija, stanovništvo... Pravilno shvatiti kontekst, je polazna tačka u projektovanju revitalizacije objekta, sa karakteristikama, koje ga čine posebnom.
- Revitalizovani objekti moraju biti fleksibilni, tako da mogu primati eventualne buduće promjene funkcije, način korištenja, kao i socio-urbane promjene. Ovo je potrebno jasno izraziti, kroz rekonstrukciju i revitalizaciju.

BIBLIOGRAFIJA:

- 1.- Camo, Hamdo - „Kapetanije u Bosni i Hercegovini 1463-1606”
www.camo.ch
- 2.- Čelebija, Evlija - „Putovanje iz Ljubinja u Dubrovnik“, 1664,
J. Radonić, „Putovanje E. Čelebije po srpskim i hrvatskim zemljama“, godišnjica Nikole Čupića, XXXI Beograd, 1912.
- 3.- Ilijanić, Boris – „Urbana geneza-rektifikacija starih planova - Herceg Novi, Crna Gora, Istočna obala jadranskog mora”, Centralna narodna biblioteka Crne Gore, Cetinje, ISBN 987-9940-9257-0-3, 2009. god.
- 4.- Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika Bosne i Hercegovine,
<http://www.aneks8komisija.com.ba>
- 5.- Kreševljaković, Hamdija - „Kule i odžaci u Bosni i Hercegovini“, Sarajevo 1958. god.

- 6.- Polić Bobić, Mirjana - „Među križom i polumjesecom - dubrovačke dojave španjolskome dvoru o Turcima u XVI stoljeću“, naklada LJEVAK, 2000. god., NSK, Zagreb, ISBN 953-178-128-1
- 7.- Prelog, Milan - „Prostor-vrijeme“, Društvo historičara umjetnosti hrvatske, KNJIGA XXI, Zagreb, 1973.
- 8.- Trajčić, D. - „Les tremblements de terre pour les années 361. - 1800., dans la Yougoslavie“, manuskript, 1961.

Boris Ilijanić

TOWER IN TREBESIN

Summary

The research of the object, the Tower in Trebesin, was carried out taking in consideration that the historic development of architectural inheritance in the region of Herceg Novi encompasses also the objects which are out of the urban core, that is the ones on the remote posts of the entire rural hinterland of the former District Dračevica.

In order to make the governance more efficient, in particular in the border zones, Turkish regions were very early organized as captaincies.

By the establishment of the Turkish administration in Herceg Novi area as early as in the end of the year 1482, the existing economic potentials were even promoted. The Turkish authorities organized the life of the existing population in Herceg Novi and the neighbouring Herzegovina in identical way, so that there are certain analogies in architectural sense, too.

On the basis of the above quoted organization during the Turkish governance of this region till 1687, when the rule was taken over by Venice, analogies can be made with the subject building the Tower in Trebesin.

In Herceg Novi, in the village Trebesin to the south of the yard of St. Toma's church, on the cadastral lot 328 K.O. Trebesin, stands a well preserved relic, the stone object of the tower. The tower is in immediate vicinity of the horse trail that led from the south /the sea/ to the north /hinterland/ and leans directly on it with its west facade.

The Tower in Trebesin is built of stone, partly as dry stone wall, and partly with mortar of laid adzed stones. The edges of the object are duly treated and perfectly perpendicular. The yard at the level of the Tower basement, of absolute elevation A.E. 301.58 m.a.s.l., with the entrance from the western communication, a gate duly built of stone, boundary wall 65 cm thick and partly destroyed cornice. The gate is made of carved stone 1.32 m wide and unknown height, because the upper part of the boundary wall, running southwards, is ruined and devastated.

It was established that the application of conservatory activities for the revitalization of the Tower is urgently needed.

The research showed that the applicable functions in this object may be: specific-ethno residence, art-designing area, internet communication area and similar functions of the type. In any case each of the suggested future functions should keep this object open and accessible to visitors.

Zorica ČUBROVIĆ

CRKVA SV. IVANA, BOGIŠIĆI

Ključne riječi: Crkva sv. Ivana, Bogišići, Boka Kotorska, zemljotres, arhitektonska istraživanja, fresko-slikarstvo

Obnovi crkve sv. Ivana u Bogišićima (Tivat) pristupilo se u aprilu 2004. godine, četvrt vijeka od zemljotresa koji je 15. aprila 1979. godine pogodio Crnu Goru. U ovom zemljotresu crkva sv. Ivana pretrpjela je rušenje zajedno sa župnom kućom koja se nalazila sa njene sjeverne strane.

Crkva sv. Ivana je privukla posebnu pažnju stručnjaka, nakon otkrića fresaka u njenoj unutrašnjosti, čemu je prethodilo rušenje južnog zida, usled zemljotresa. Tada su uočeni ostaci zidnih slika ispod sloja zatečenog maltera. Novootkriveno slikarstvo ukazivalo je da crkva sv. Ivana potiče iz znatno starijeg vremena nego što se do tada znalo. Naime, opšti izgled crkve, u vrijeme zemljotresa, 1979. godine, odavao je utisak da je crkva sv. Ivana mogla nastati u drugoj polovini 18. ili početkom 19. vijeka. Karakteristike poznog baroka bile su zastupljene kako u spoljnim oblicima crkve, tako i u njenoj unutrašnjosti.

ARHIVSKI I ISTORIOGRAFSKI PODACI

Oskudni historijski podaci o crkvi sv. Ivana u Bogišićima znatno su obogaćeni nakon arhivskih istraživanja koja je izvršio don Anton Belan. Istraživanja su objelodanjena u publikaciji objavljenoj 2005. godine, povodom završetka istraživanja i restauracije ove crkve.¹

Najstariji arhivski podaci odnose se na biskupske vizitacije iz 1584. i 1589. godine. U prvoj se pominju radovi na obnovi crkve, a u drugoj osvećenje. U biskupskoj vizitaciji Anđela Baronia iz 1607. godine pominje se nedo-

---

¹ Don Anton Belan, *Crkva sv. Ivana Krstitelja u Bogišićima u vizitacijama kotorskih biskupa XVI-XVII stoljeća*, Crkva sv. Ivana Krstitelja u Bogišićima, Kotor-Bogišići 2005, 7-17

vršeni pod u crkvi i u njenom trijemu. U to vrijeme crkva ima zvonik na preslicu sa jednim zvonom, a za potrebe bogoslužjenja sveštenik donosi sve što je potrebno sa otoka Gospe od Milosti. Biskup pominje da je crkva nedavno restaurirana, potpuno omalterisana i u cjelini oslikana.

Biskup Antun Zborovac je 1662. godine vršio službu u crkvi sv. Ivana Krstitelja, a biskup Marin Drago je 1689. godine posjetio Krtole i u svojoj vizitaciji pomenuo da u crkvi sv. Ivana Krstitelja službu obavljaju „Grci i Latini, svaki na svom oltaru“. Biskup Hijacint Zanobeti je 1725. godine odredio da se u crkvi postavi krstionica, jer mnogi prelaze na pravoslavlje.

U pismu upućenom providuru Ivanu Justu 1769. godine predstavnici sedamnaest katoličkih porodica iz Krtola traže da se crkva sv. Ivana, koja je zajednička za katolike i pravoslavne, dodijeli katolicima, a za uzvrat da pravoslavni dobiju crkvu sv. Duha koja je takođe zajednička.

Da je sporazum postignut zaključuje se iz vizitacije biskupa Stjepana De Oleo iz 1783. godine u kojoj se navodi da crkva sv. Ivana pripada katolicima, a crkva sv. Duha pravoslavnicima.

Prema Nakićenoviću crkva sv. Jovana u Bogišićima, koja se zajedno sa okolnim grobljem nalazi na susjednoj parceli sa sjeverne strane crkve sv. Ivana, sagrađena je 1776. godine. Nakićenović navodi da su pravoslavni ranije imali crkvu sv. Ivana koja je pripala katolicima nakon razmirica između katoličkih i pravoslavnih sveštenika oko prvenstva služenja u njoj.²

O radovima vršenim krajem XIX vijeka na crkvi sv. Ivana kao i na kući župnika koja je do zemljotresa od 1979. godine stajala pored crkve, nalazimo vijesti u članku S. Piplovića, objavljenom 2003. godine.³ U članku se navodi da su radovi 1896. godine dati u zakup Josipu Desantolu, a trajali su nekoliko godina. Za crkvu sv. Ivana, 1901. godine, naručen je crni plašt i data su sredstva za kupovinu misala. Time su, može se pretpostaviti, zaokruženi poslovi kojima je uobičen izgled crkve kakav je postojao do razornog zemljotresa od 15. aprila 1979. godine.

KARAKTERISTIKE CRKVE - STANJE PRIJE RADOVA

Crkvu sv. Ivana karakteriše izdužena pravougaona osnova sa trapezoidnom apsidom na istočnoj strani, ulaz i zvonik »na preslicu« sa tri zvona na zapadnoj strani i bočna kapela prema sjeveru. Cijela unutrašnjost je zasvedena svodovima polukružnog oblika. Prostor crkve je parom pilastara i popreč-

² Pop Sava Nakićenović, *Boka* 1913, 384, 385

³ Stanko Piplović, *Katoličke bogoštovne gradnje u Boki Kotorskoj tijekom XIX vijeka*, Hrvati Boke Kotorske, Orebić 2003; 405, 407, 408, 409

nim lukom nad njim podijeljen na istočni dio sa oltarskim prostorom i zapadni dio koji je prema sjeveru proširen kapelom sa oltarom posvećenim sv. Luki. Istočni dio crkve naglašen je u odnosu na zapadni i denivelacijom u podu - na mjestu poprečnog luka - kojom je pod u istočnom dijelu prostora povišen za dva stepenika u odnosu na pod u zapadnom dijelu.

Istočni dio crkve pregrađen je zidom, uz koji je postavljen oltar sv. Ivana, na oltarski prostor koji zahvata dio crkve između zidane pregrade i pilastara sa poprečnim lukom i sakristiju smještenu na istočnoj strani.

Krov je dvovodan, pokriven primorskom kanalicom. Fasade i zvonik su pod malternom oblogom kao i unutrašnjost crkve.

Prostor u unutrašnjosti građevine osvijetljen je sa po dva polukružna prozora na podužnim zidovima, a unutrašnjost apside sa po jednim uzanim otvorom prema sjeveru i jugu. Nad ulazom na zapadnoj fasadi postavljena je rozeta izrađena u kamenu. Kapela sv. Luke osvijetljena je sa dva prozora, prema istoku i zapadu.

Složenu hronologiju građenja crkve sv. Ivana pokazala su arhitektonska, slikarska i arheološka istraživanja kojima se pristupilo uporedo sa raščišćavanjem građevine i pripremama za izvođenje sanacionih i konzervatorsko-restauratorskih radova. Radovi su povjereni Miru Franoviću, priznatom stručnjaku za restauraciju spomenika kulture a značajnu ulogu u istraživanjima i definisanju konzervatorskog programa preuzeo je Reginalni zavod za zaštitu spomenika kulture Kotor.⁴

KATASTARSKI PODACI

Na katastarskom planu iz 1838. godine crkva sv. Ivana je prikazana na kat. čestici 777 a sama građevina označena brojem 93. Uz crkvu su, sa njene sjeverne strane, predstavljene i dvije zgrade koje su činile kuću župnika. One su označene brojevima 92 bi 102. Sa zapadne strane, na mjestu koje danas zauzima groblje, nalazi se parcela 776.

Na ovom planu crkva je predstavljena kao pravougaona građevina sa trapezoidnom apsidom. Bočna kapela u to vrijeme nije postojala.

---

⁴ Arheološka istraživanja sproveli su Vilma Kovačević, Predrag Lutovac i Jovan Martinović. Slikarsko-konzervatorska istraživanja i konsolidaciju fresko-slikarstva izvela je ekipa slikara konzervatora sa Jasminkom Grgurević na čelu. Arhitektonska istraživanja, u saradnji sa svim učesnicima u radu na spomeniku, sprovela je autorka ovog rada. Drugu fazu konzervatorskog tretmana fresko-slikarstva u crkvi sv. Ivana izvela je Marina Knežević. Kamenu namještaj u crkvi i oltar u bočnoj kapeli izvela je radionica »Franović«.

Izvod iz katastarskog plana iz 1838. godine

REZULTATI ISTRAŽIVANJA

Istrživanja na crkvi sv. Ivana u Bogišićima započeta su 1985. godine kada je ekipa Repuličkog zavoda za zaštitu spomenika kulture Cetinje izvršila sondažna arheološka iskopavanja i ispitivanja novootkrivenih zidnih slika u cilju izrade projekta za konzervatorsko-restauratorske radove. Tom prilikom uočeno je da su zidnim slikama bili ukrašeni zidovi u istočnom dijelu crkve kao i da ispod zatečenog poda postoje ostaci starijih podova i zajedno sa podacima na zidovima ukazuju na višestruke pregradnje građevine.

Projektat za statičku konsolidaciju građevine i njenu obnovu prema oblicima kakvi su postojali do zemljotresa 1987. godine, izradio je projektni biro *PROJEKT* iz Herceg Novog (arh. Boris Dabović), uz preporuke iz elaborata o izvršenim istraživanjima koje je sačinio Republički zavod za zaštitu spome-

nika kulture Cetinje. Iznad srušenog južnog zida i dijela svoda sa ostacima zidnih slika, 1985. godine izrađena je privremena zaštitna konstrukcija sa nastrešnicom koja je imala za cilj osiguranje novog nalaza od štetnog dejstva padavina i sunca. Međutim, kako je početak radova bio odložen za relativno dugi period, sve do 2004. godine, drvena zaštitna konstrukcija je propala i zidovi sa ostacima fresaka su duže od jedne decenije bili izloženi daljim atmosferskim uticajima.

Arhitektonska, arheološka i slikarsko-konzervatorska istraživanja, preduzeta 2004. godine, su omogućila da se sagleda izgled prvobitne crkve sa građene na istočnom dijelu današnje građevine kao i da se utvrde faze njenih kasnijih pregradnji.

Prvobitna crkva pravougaone osnove, dimenzija 6,5 x 4,6 m, sa polukružnom apsidom na istočnoj strani, izgrađena je na zaravnjenom vrhu brda na kojem je prethodno postojala nekropola. Njena unutrašnjost oslikana je slikama u fresko-tehnici u poznijoj etapi, kada je u crkvi postavljen i novi pod od krupnijih kvadratnih ploča sivkastog kamena. Na položaj pregrade ikonostasa u prvobitnom rješenju crkve ukazivao je karakteristični raspored naslikanih scena na podužnim zidovima sa naznačenim položajem pregrade. Ispod pomenutog poznijeg poda, u apsidi i u zapadnom dijelu crkve otkriven je prvobitni pod od kamenih ploča u nepravilnom slogu, postavljen u sloju zemlje crvenice. Od originalnih djelova prvobitne građevine, pored poda, do danas su sačuvani svi temeljni zidovi zajedno sa polukružnom apsidom; sjeverni zid za sjeverozapadnim uglom crkve sačuvan je do visine od oko 70 cm, južni zid je sa jugozapadnim uglom crkve do zemljotresa od 1979. godine bio sačuvan u punoj visini, sa dijelom svoda od 2-5 redova svodara, dok je zid apsidi i srednji dio zapadnog zida sačuvan samo u temeljnoj zoni.

Analiza poda u apsidi prvobitne građevine pokazala je i položaj stuba koji je nosio ploču oltara (u središtu apsidi) kao i veličinu i izgled dvije niše na istočnoj strani (kasnije zazidane) postavljene na spoju podužnih sa istočnim zidom.

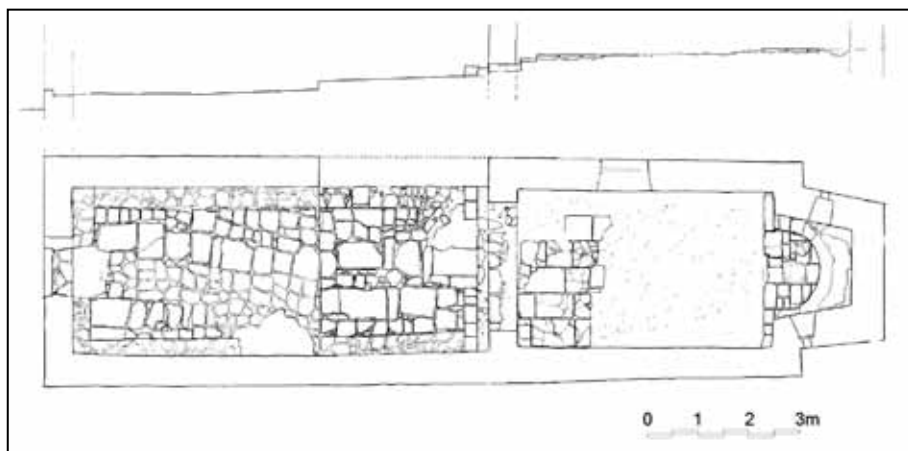
Na položaj starijih prozora ukazivao je podatak sačuvan u gornjem dijelu zatečenog sjevernog prozora koji je predstavljao unutrašnju stranu gornjeg dijela starijeg prozora. Iako je ovaj podatak mogao pripadati pregradnji sjevernog zida nastaloj posle rušenja prvobitne crkve u nekom u zemljotresa, može se pretpostaviti da predstavlja podatak vezan i za najstariju gradnju budući da je utvrđeno da je u ovoj pregradnji poštovan stariji izgled građevine.

Budući da prvobitni svod crkve nije sačuvan, nije bilo moguće utvrditi da li je bio polukružan ili sa prelomom u tjemenu. Vijenac u podnožju svoda je od kamena i zaobljen u vidu četvrtine kruga. Izgled prvobitnih prozora i vrata, izuzev njihovog položaja, takođe nije bilo moguće utvrditi. Međutim, tehnika zidanja fasada kao i način obrade spojnica, poznati su na osnovu po-

dataka koje pružaju sačuvani djelovi originalnog južnog zida i jugozapadnog ugla. Prema ovim podacima fasada prvobitne crkve zidana je krupnim kvaderima sivkastog kamena čije površine su rustično obrađene. Spojnice su od krečnog maltera zaglađenih površine i svojim linijama u potpunosti prate slog na fasadama stvarajući skoro neprimjetnu reljefnu mrežu preko ivica kamena.

Iznad originalnog dijela sjevernog zida i vijenca u podnožju svoda uočeno je sekundarno korišćenje većeg broja blokova kamena na čijim su se površinama nalazili djelovi zidnih slika. Ponovno korišćenje blokova kamena prvobitne oslikane crkve zapaženo i na sjevernoj fasadi. Pregradnja sjevernog zida, koja predstavlja treću etapu u gradnji crkve, sudeći po karakteristikama oštećenja, mogla je biti uzrokovana rušenjem crkve usled zemljotresa. U obnovi nakon oštećenja prekrečeni su ostaci fresaka budući da je usled rušenja sjevernog zida i dijela svoda ikonografska i likovna cjelina zidnih slika bila bitno narušena.

Četvrtu etapu gradnje crkve sv. Ivana predstavlja dogradnja izdužene priprate čija širina se poklapala sa širinom crkve. Zidovi priprate građeni su kamenom na način sličan gradnji prvobitne crkve, osim što je njihova debljina manja (iznosi 55 cm) u odnosu na debljinu zidova crkve (62 cm). Prvobitna priprata je mogla nastati kao produžetak prvobitne nastrešnice nad grobom postavljenim u osi zapadnog zida crkve što se može pretpostaviti na osnovu njegovog položaja čiji zapadni dio izlazi iz ravni zida za dužinu i približno se poklapa sa spojnicom na južnom zidu priprate koja ukazuje dogradnju. Ovo zapažanje nije bilo moguće provjeriti na sjevernoj strani jer je sjeverni zid priprate, zajedno sa temeljnim proširenjem, uklonjen u vrijeme izgradnje kapele sv. Luke. Nastrešnica, odnosno trijem, mogao je postojati i nad oltarom prslonjenim sa spoljne strane crkve, a što nije moglo biti utvrđeno u arhitektonskim istraživanjima.

Osnova crkve sa otkrivenim podovima (crtež Marina Knežević)

Prvobitna priprata u okviru koje je formirana nekropola bila je znatno niža od njene današnje visine. Imala je zidane klupe unaokolo i kameni pod koji je pratio nagib terena kako svojim izraženim padom tako i denivelacijom u vidu stepenika. Krov priprate je mogao biti dvovodan, sa vidnom krovnom konstrukcijom, kao što je to slučaj sa sličnim sačuvanim rješenjima (crkva sv. Nikole, Pelinovo; crkva sv. Petke, Mrkovi).

U pregradnji koja je uslijedila (peta faza gradnje) priprata je po visini izjednačena sa visinom crkve, dograđivanjem 7 redova kamena. U isto vrijeme nad pripratom je izgrađen svod od kamena čime su prostori crkve i priprate spojeni u jedinstvenu cjelinu. Moguće je da je u ovoj fazi otvoren široki luk na mjestu prvobitnog zapadnog zida crkve kao i da je tada izgrađen zvonik »na preslicu«, sa tri zvona.

U sljedećoj fazi (šesta faza gradnje) prvobitna polukružna apsida zamijenjena je apsidom trapezoidnog oblika i pregrađen je dio svoda na spoju sa svodom nad novom apsidom. Ovu fazu karakteriše upotreba crvenog maltera spravljenog od zemlje crvenice i gašenog kreča. Tada je nastao i novi pod u priprati kojim je prekriven prvobitni pod sa grobnicama.

Trapezoidna apsida zasvedena je polukružnim svodom u čijem podnožju se nalazi istaknuti vijenac. Njena unutrašnjost je, prema podacima otkrivenim na svodu, bila ukrašena bojenom dekoracijom. Fasade apsida, zajedno sa istočnim zidom koji je u okviru iste pregradnje obuhvatio istočnu stranu podužnih zidova crkve, pažljivo su zidane krupnim kamenom sa istaknutim malternim spojnicama. Središnji blok fasade prema istoku ukrašen je urezanim krstom.

Sljedeća, sedma etapa, odnosila se na gradnju kapele posvećene sv. Luki, čime je prostor crkve proširen prema sjeveru. Svod kapele uklopljen je u svod priprate.

Posljednja, osma faza gradnje u crkvi sv. Ivana, obuhvatila je niz intervencija. Na istočnom dijelu crkve izgrađen je novi zid od opeke uz koji je sazidan oltar sa slikom sv. Ivana, prenesenom sa istočnog zida trapezoidne apsida, koju je 1855. godine izradio slikar Ivan Skvarčina. Na taj način, prostor istočno od ovog zida pretvoren je u sakristiju crkve. U isto vrijeme, prvobitni pravougaoni prozori crkve, manjih dimenzija, prošireni su probijanjem polukružnih otvora na njihovom mjestu i tom prilikom proširen je zapadni portal. Tada je nastala i polukružna niša u zapadnom dijelu sjevernog zida priprate, a fasade i unutrašnjost su ponovo omalterisani. Tom prilikom izrađen je i novi pod od teraco ploča kvadratnog oblika, viši za jedan stepenik od prethodnog.

Nije utvrđeno da li je horska galerija na zapadnoj strani uklonjena u toku ovih radova ili kasnije.

HRONOLOŠKA ANALIZA GRADNJE

Arhitektonske karakteristike prvobitne crkve sv. Ivana nije moguće precizno odrediti jer se nisu sačuvali elementi stilskih odlika i vrijeme njene gradnje. Pritom, pisani podaci vezani za najstariju etapu, nisu poznati. Stoga će zapažanja do kojih se došlo u toku istraživanja kao i utvrđena relativna hronologija pružiti osnovu za dalja proučavanja crkve sv. Ivana. Ona će se zasnivati na poređenju sa drugim bliže datovanim građevinama kao i na podacima iz istorijskih izvora.

Vrijeme nastanka fresko-slikarstva u crkvi sv. Ivana, na osnovu od nedavno poznatog arhivskog podatka smatra se da potiče s kraja 16. vijeka, i predstavlja gornju granicu mlađe faze gradnje najstarijeg hrama. U vrijeme ukrašavanja zidnim slikama dobio je i novi pod od krupnih sivih kamenih ploča. Ovaj pod je postojao sve do radova na popravci crkve i župne kuće o kojima postoje podaci s kraja 19. vijeka.⁵ Stoga, slijedeći utvrđenu relativnu hronologiju, može se pretpostaviti da je najstariji hram nastao tokom 15. ili početkom 16. vijeka.

Prilozi iz grobova u samoj crkvi, posebno novčić sa inicijalima providura Benedetta Valijera (1530-1532), pokazuju okvirno vrijeme sahranjivanja u crkvi, koje je, pretpostavlja se, prestalo nakon izgradnje trijema u okviru kojeg je oformljena nekropola.⁶ Prema podacima iz biskupskih vizitacija trijem je postojao početkom 17. vijeka.⁷

Rušenje crkve u kome je stradalo fresko-slikarstvo moglo se desiti 1667. godine, u razornom zemljotresu koji je pogodio Kotor i Herceg Novi. Nakon obnove crkva je produžena prema zapadu a zatim je, u sljedećoj etapi, prostor trijema povezan u jedinstvenu cjelinu sa crkvom. Ove promjene odvijale su se krajem 17. i tokom 18. vijeka, u vrijeme kada je crkva bila zajednička, sa jednim ili dva oltara.

Gornja granica vremenskog okvira, u kome je crkva dobila novu trapezoidnu apsidu, koja je zamijenila polukružnu, posredno se može odrediti na osnovu datacije oltarske pale koju je 1855. godine naslikao Ivan Skvarčina, a sudeći po dimenzijama, slikana je upravo za istočni zid novog oltarskog prostora. Na katastarskom planu iz 1838. godine crkva sv. Ivana je predstavljena sa trapezoidnom apsidom iz čega se može zaključiti da je izgrađena prije tog vremena. Moguće je, stoga, pretpostaviti da su radovi na izgradnji nove tra-

⁵ S. Piplović, *nav. djelo*, 405, 407, 408, 409

⁶ Vilma Kovačević, Predrag Lutovac, *Izveštaj o sprovedenim arheološkim istraživanjima crkve sv. Ivan u Bogišićima*, Crkva sv. Ivana Krstitelja u Bogišićima, Kotor-Bogišići 2005, 21

⁷ Don Anton Belan, *nav. dj.*, 10

pezoidne apside započeti nakon ustupanja crkve katolicima, ubrzo posle 1769. godine.⁸

Uspostavljena relativna hronologija gradnje upućuje i na zaključak da je bočna kapela nastala u 19. vijeku, ali svakako prije radova koji su se odvijali na istočnoj strani crkve krajem 19. stoljeća. Ove radove koji su se odnosili na gradnju novog oltara pomjerenog prema zapadu i pretvaranja ranijeg oltarskog prostora u sakristiju, izvodio je majstor Josip Desantolo.

Od kraja 19. vijeka do zemljotresa 1979. godine, u kome je veoma oštećena, u crkvi sv. Ivana nije bilo značajnijih radova.

SANACIONI I RESTAURATORSKI RADOVI

Stanje crkve sv. Ivana izazvano oštećenjima u zemljotresu kao i nepovoljnim uticajem padavina, sunca, korova i vegetacije tokom dvoipodecenij-skog djelovanja, učinilo je neophodnim ponovno stručno sagledavanje problema njene sanacije i restauracije budući da je u odnosu na vrijeme izrade projekta proteklo više godina.

Polazeći od osnovnog načela zaštite spomenika kulture da se tek na osnovu proučavanja graditeljskog spomenika može osigurati osnova za formiranje kriterijuma njegove zaštite, ocijenjeno je da je prije svih radova potrebno pristupiti ispitivanju, a s obzirom na njihovo stanje i preventivnoj zaštiti ostataka fresaka, a zatim i arhitektonskim i arheološkim istraživanjima.

Slikarsko-konzervatorska ispitivanja i analize su pokazale obim i granice sačuvanosti zidnih slika izrađenih u fresko-tehnici u drugoj etapi gradnje prvobitne crkve. Takođe, slikarska ispitivanja su pokazala da su u okviru pregradnje koja je uslijedila nakon djelimičnog rušenja sjevernog dijela građevine, korišćeni, u sekundarnoj upotrebi, kameni blokovi sa djelovima zidnih slika prvobitne cjeline. Čišćenjem i konsolidacijom zidnih slika, kako na stojećim djelovima crkve tako i na srušenim djelovima južnog zida i svoda, omogućeno je sagledavanje arhitektonskih elemenata najstarije faze gradnje. Ustanovljeno je da je obrušeni južni zid crkve stajao do zemljotresa 1979. godine, u neporemećenom obliku, dok su svi ostali djelovi građevine (sjeverni zid, apside, svod i zapadni zid) pretrpjeli brojne promjene u poznijim pregradnjama.

Ocijenjeno je, stoga, da je od najveće važnosti ponovno uspostavljanje srušenog južnog zida pažljivim vraćanjem srušenih djelova u njihov prvobitni položaj. Na unutrašnjoj strani srušenih djelova zida nalazilo se originalno fresko-slikarstvo, a na strani koja je ležala na zemlji, stajali su podaci o izgledu prvobitne fasade i jugozapadnog ugla najstarije građevine.

⁸ Don Anton Belan, nav. dj.,12

Za sagledavanje prostornog razvoja cjeline pored arhitektonskih analiza bilo je neophodno ispitati temeljnu zonu građevine što su omogućila arheološka istraživanja u okviru kojih je istražena cijela unutašnjost crkve zajedno sa nekropolom formiranom u priprati.

Utvrđivanjem elemenata prvobitne građevine i svih etapa poznijih gradnji bilo je moguće pristupiti valorizaciji ovog složenog graditeljskog spomenika i sačiniti konzervatorski program za radove na njegovoj zaštiti i prezentaciji. Rukovodeći se načelom da slojevitost crkve sv. Ivana predstavlja jedno od njenih najbitnijih spomeničkih svojstava ocijenjeno je da u punoj mjeri treba sačuvati i prezentovati sve faze razvoja građevine poštujući karakteristike svake od njih.

U tom smislu pristupilo se izradi projekta statičkog ojačanja i seizmičkog osiguranja građevine kojim se predviđalo ojačanje temelja, preziđivanje oštećenih partija zidova, izrada novog svoda, rekonstrukcija zvonika i izrada novog krovnog pokrivača.

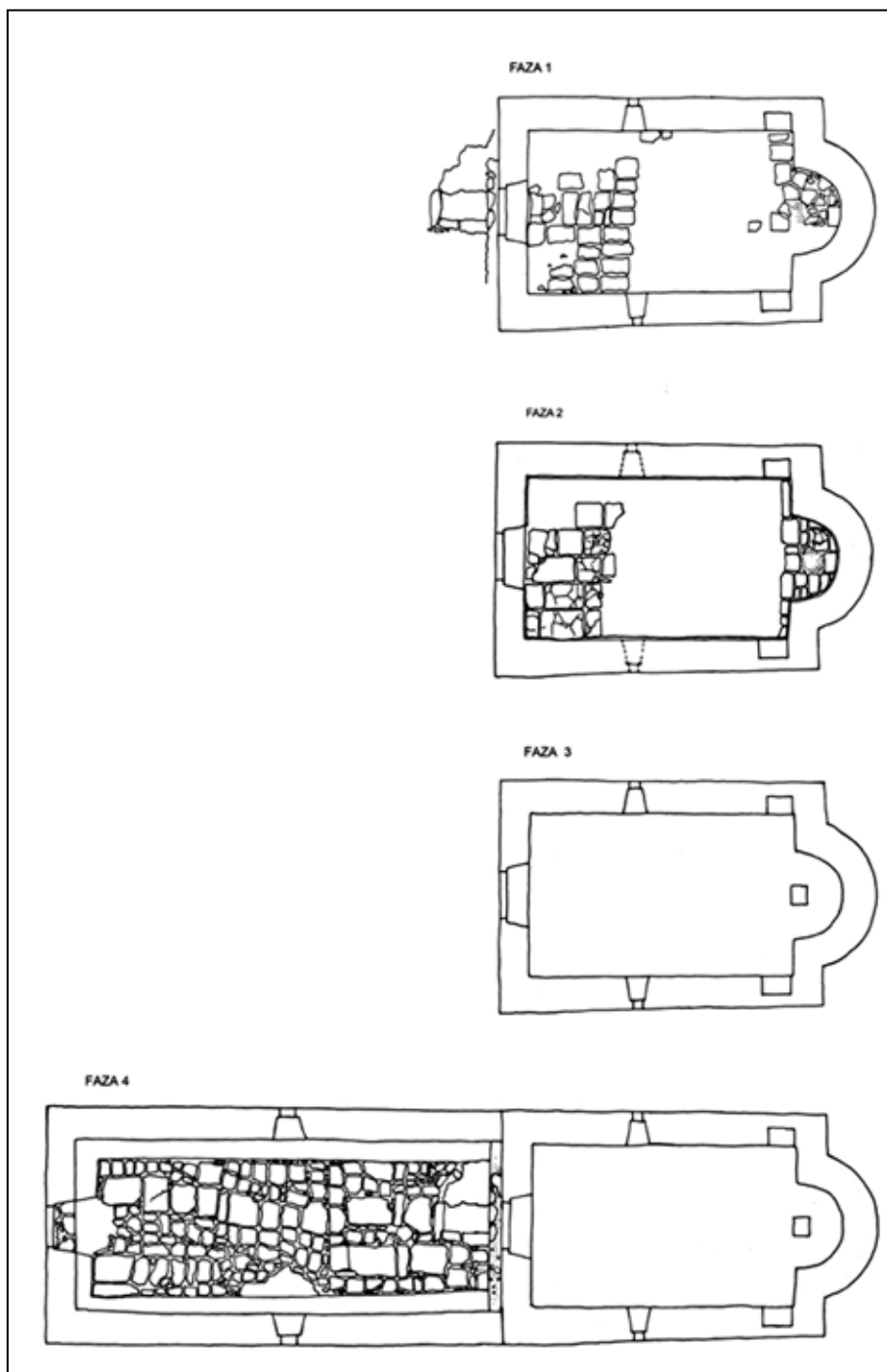
Poslovi na uspostavljanju južnog zida predstavljaju u mnogome originalnu ideju⁹ budući da su omogućili očuvanje i prezentaciju svih površina fresko-slikarstva kao i dalje trajanje sačuvanih djelova najstarije građevine.

Obradom zidova i podova, otkrivanjem i prezentacijom originalnog fresko-slikarstva kao i oltarske pale iz 19. vijeka, studijom novog kamenog i drvenog namještaja po uzoru na starija rješenja - u crkvi sv. Ivana očuvana je, uprkos prekidu koji je dugo trajao, nota ljepote koju u sebi nose samo stari hramovi.

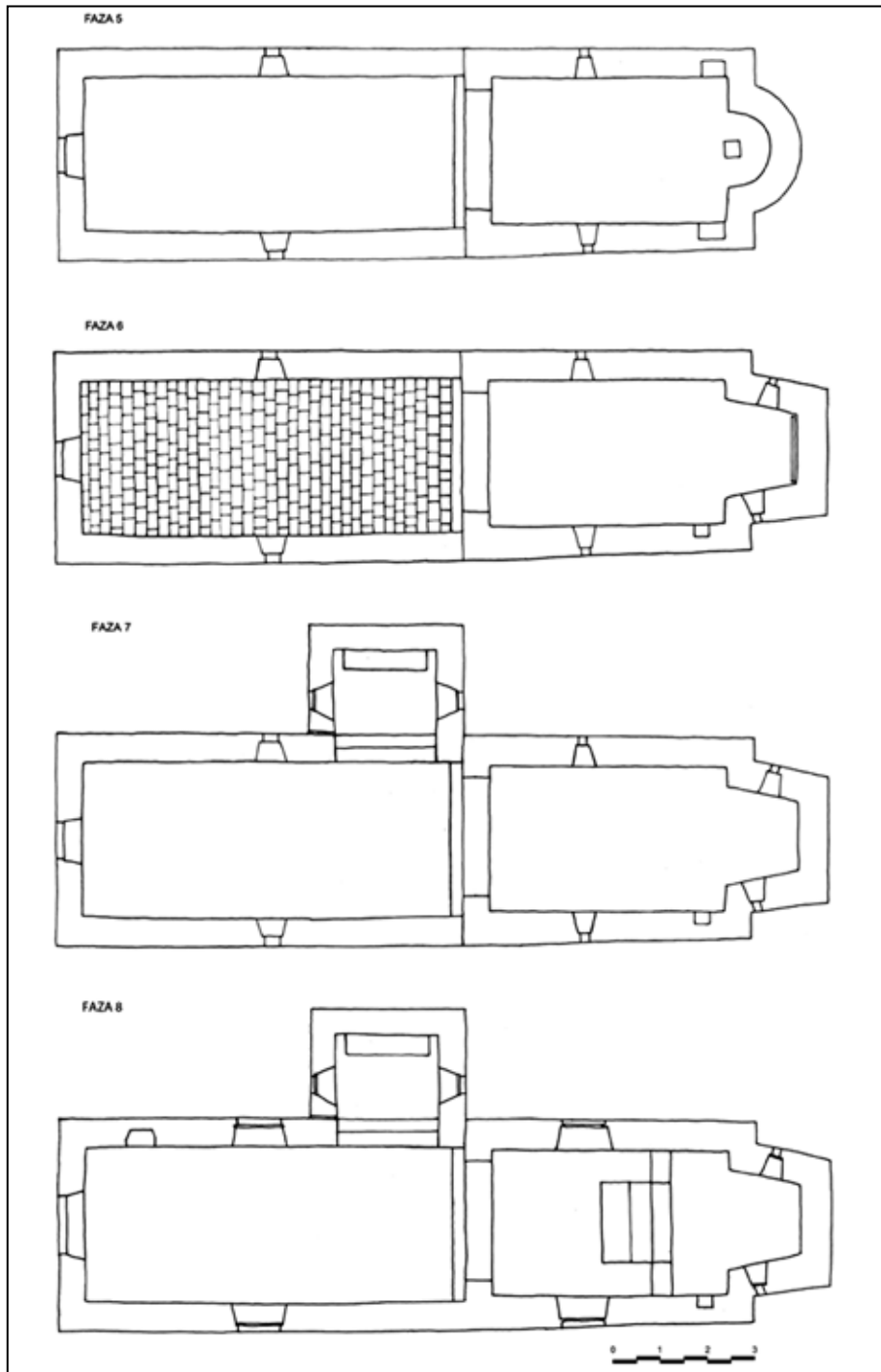
---

⁹ Vraćanje djelova srušenog južnog zida na njihovo prvobitno mjesto izvedeno je prema zamisli Mira Franovića.

Crteži prostornog razvoja crkve sv. Ivana, Bogišći

Crteži prostornog razvoja crkve sv. Ivana, Bogišći

Sl. 1. Crkva sv. Ivana - oštećenja od zemljotresa

Sl. 2. Unutrašnjost crkve, prije početka radova (april 2004. g.)

Sl. 3. Kapela sv. Luke, prije početka radova

Sl. 4. Pogled na unutrašnjost crkve u toku arhitektonskih i arheoloških istraživanja

Sl. 5. Prvobitna polukružna apsida crkve

Sl. 6. Srušeni južni zid crkve

Sl. 7. Pogled sa sjeveroistoka, u toku radova

Sl. 8. Sjeverni zid, u toku istraživanja

Sl. 9. Namještanje dijela srušenog južnog zida

Sl. 10. Pogled sa jugoistoka u toku radova na pokrivanju krova

Sl. 11. Pogled sa jugoistoka, u toku radova

Sl. 12. Pogled sa sjeverne strane, u toku radova

Sl. 13. Pogled sa jugoistoka, posle radova

Sl. 14. Freske na južnom zidu, posle radova

Sl. 15. Unutrašnjost crkve posle radova

Sl. 16. Izgled južnog zida nakon restauracije

Zorica Čubrović

ST. IVAN'S CHURCH, BOGIŠIĆI

Summary

The complex chronology of the construction of St. Ivan's Church in Bogišići (Krtote, Tivat) was revealed by the architectural, archaeological and painting-conservation research undertaken during the year 2004. These research works preceded the recovery and restoration works on this building which suffered damage in the earthquake of 1979.

The attention of the professional public was attracted by St. Ivan's Church in Bogišići soon after the earthquake, following the discovery of the frescos on a part of the destroyed southern wall. On that occasion, under a subsequent layer of plaster appeared older wall paintings whose examination was continued 2.5 decades after their discovery. The study of fresco paintings went on parallel with archaeological and architectural research of this single-nave building erected on the eastern part of Bogišići, on the top of the hill, marked by a prehistoric tumulus.

The results of the undertaken research together with the studied archival data from the Episcopal Archives in Kotor disclose the intensity of events connected to the past of St. Ivan's Church. Historic changes that occurred during the centuries on the coast of the Tivat Bay and in the entire Boka Kotorska Bay were reflected in numerous reconstructions undertaken on this building.

The Church was, assertedly, erected in the 15th or early 16th century as a single-nave construction with semicircular apse. In the next phase its interior was painted in fresco technique. After being destroyed in the disastrous earthquake of 1667, the Church was renovated in the dimensions of the previous building, but as the painting and iconographic entirety was impaired due to damage, the frescos were after the renovation covered with whitewash. In the following stage the Church was extended westward, where a porch was built above the burial mound, with the roof lower than the roof of the Church. Within the rebuilding that followed this one, the walls of the porch were heightened and equalized to the Church walls, while a vault was constructed above the area of the porch. In this stage the area of the former porch was connected to the Church into one whole.

In the following stage, in the late 18th century, or not later than 1838, the semicircular apse was substituted by a trapezoidal one, and its area vaulted with a stone vault. In the stage before the latest one, a side chapel was added on the northern side and in the most recent intervention, in the late 19th century, the eastern part of the Church was reshaped by locating the altar against the newly built wall which separated the nave from the sacristy located in the eastern part of the trapezoidal apse.

The establishment of a relative chronology of construction together with the results of archival research enable manifold appraisal of the past of St. Ivan's Church, while the applied methodical principles in the restoration, as well as careful work, helped to keep and emphasize its complex and stratified structure in the greatest possible measure.

Ilija LALOŠEVIĆ

KULTURNA BAŠTINA BIVŠEG TIVATSKOG ARSENALA

Ključne riječi: kulturna baština, graditeljstvo, Boka Kotorska, Tivat, arsenal, brodogradnja, vojna industrija

ISTORIJSKI RAZVOJ

Mornaričko tehnički Zavod «Sava Kovačević» u Tivtu razvio se iz pomorskog arsenala za austrougarsku ratnu flotu, osnovanog 1889. godine,¹ i arsenala mornarice Kraljevine Jugoslavije.

Prilikom velikih manevara austrougarske mornarice na Jadranu 1886. godine uočena je strateška povoljnost Tivta za izgradnju pomorskog arsenala. Komanda mornarice Austrougarske je 1888. godine otpočela otkup zemljišta i pripreme radove na njegovom nivelisanju. U interesu razvoja grada, Tivatska opština je 1889. godine donijela odluku da se Komandi austrougarske ratne mornarice besplatno ustupi zemljište između rtova Seljanovo i Pakovo za izgradnju arsenala, u kojem su mještani trebali imati prvenstvo zaposlenja.

Prva građevina u sklopu Arsenala bilo je privremeno drveno pristanište i navoz sa ručnim vitlom za izvlačenje brodova u čijoj izgradnji je učestvovalo šezdeset radnika uglavnom zidara i tesara. Izgrađene su drvene barake za smještaj materijala i radionice, u prvom redu kovačka i brodotesarska. Prvi angažovani inženjeri bili su Česi.

Upravna zgrada je sagrađena 1898. godine, kada je dovršena i meteorološka stanica (Zelena kuća)² koja je odigrala pionirsku ulogu u meteorološkoj službi na istočnoj obali Jadrana. Ova zgrada je srušena još u toku obnove poslije zemljotresa 1979. godine.

Krajem 1889. godine, kada je prvi brod izvučen na navoz radi remonta, grade se posebne radionice i pogoni, podiže se drugi navoz, a 1900. godine cijeli prostor se ograđuje visokim zidom.

---

¹ Mornaričko-tehnički remontni zavod „Sava Kovačević“ Tivat 1889-1989., Tivat 1989, 34

² Isto

Razvoj ratne brodogradnje imao je za posljedicu izradu trećeg navoza, koji je mogao da primi veće brodove, i natkrivenog prostora pored njega za brodograditelje koji su podignuti 1912. godine.

Početak I svjetskog rata Bokokotorski zaliv je bio baza za dvadesetak ratnih brodova, a njihov broj se tokom rata i povećao, što je dodatno opteretilo Pomorski arsenal. Početkom 1916. godine gradi se električna centrala sa opremom dopremljenom iz Njemačke, a potom mašinska i kotlarska radionica i velika livnica. Iz Trsta je dopremljen veći dok i na taj način Arsenal postaje remontna baza za izvođenje složenih remontnih radova u cjelini.

Nakon završetka I svjetskog rata, do konačnog utvrđivanja granica između Italije i novoosnovane Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, istočna jadranska obala podijeljena je u četiri zone. Boka Kotorska je pripala francuskoj zoni pa je 1919. godine Pomorski arsenal sa dijelom austrougarske ratne flote koja se zatekla u njemu predat na staranje francuskoj Ratnoj mornarici. Arsenal je u ovom periodu materijalno i kadrovski oslabljen, a Italijani su oteglili iz Arsenala plivajući dok koji je ovdje dopremljen iz Trsta 1916. godine.³

Arsenal je predat Jugoslovenskoj kraljevskoj ratnoj mornarici 1921. godine, kada počinje njegova modernizacija i dopremanje mašina na račun ratnih reparacija. Njegov značaj je porastao i zbog činjenice da je to bio jedini arsenal na jugoslovenskom dijelu Jadrana jer je pulski pripao Italiji. Jedan od preduslova modernizacije bila je adaptacija postojećih i izgradnja novih objekata pa je u okviru Arsenala 1921. godine osnovana Građevinska uprava. Tada su adaptirani prostori za smještaj stolarske, elektro i cjevarske radionice i dovršena električna centrala. Najveći objekat Arsenala tzv. «veliki hangar» u kojem je smještena tokarska i mehaničarska radionica završen je 1923. godine (sl. 16 i 17.), potom livnica i cjevarska radionica, a u toku 1925. godine i bravarsko-čamčarska radionica. Razvoj arsenala iziskivao je veću potrošnju električne energije pa je 1933. godine izgrađena još jedna električna centrala, a potom brodoželjezna radionica.

U aprilskom ratu 1941. godine italijanska vojska je praktično bez otpora zauzela Boku Kotorsku i Pomorski arsenal u Tivtu. Osim jedne podmornice i dvije motorne torpiljarke koje su samoinicijativno isplovile i priključile se Britanskoj floti, i razarača Zagreb, koji su, žrtvujući svoje živote potopili poručnici Spasić i Mašera, jugoslovenska flota je neoštećena pala u ruke okupatoru, kao i pogoni Arsenala.

Pomorski arsenal je 1944. godine bombardovala saveznička avijacija, a dodatno je oštećen prilikom povlačenja Njemaca koji su uništili postrojenja, dokove i dizalice. Požrtvovani radnici prekinuli su električne kablove i spri-

³ Isto, 42

ječili dizanje u vazduh čitavog Arsenala, čime je sačuvana baza za poslijeratni razvoj ove značajne institucije.

Pomorski arsenal u Tivtu bio je najstarija i najznačajnija institucija ove vrste na našoj obali oformljena prije 120 godina. Svojim značajem za nekadašnju Austro-ugarsku monarhiju i kasniju Jugoslaviju, pa i čitav region Jadrana, on je kao kulturna baština prevazilazio lokalnu vrijednost i zasluživao posebnu pažnju.

Kulturna baština Pomorskog arsenala u Tivtu nije prethodno izučavana od strane relevantnih nadležnih institucija. Jedan od razloga je što se nalazila u okviru specifične relativno teško dostupne vojne institucije. Pored toga, kulturna baština Arsenala pripadala je kategoriji tzv. „industrijske arheologije“, kojoj se na našim porostorima još uvijek ne posvećuje dovoljno pažnje. Svijest o vrijednosti, potrebi čuvanja i mogućnosti recikliranja i revitalizacije ovih specifičnih, uglavnom inženjerskih i vojno-inženjerskih struktura postepeno je jačala i u razvijenijim svjetskim sredinama.

Iz tog razloga, u važećem Registru spomenika kulture Crne Gore, koliko nam je poznato, trenutno se ne nalazi upisan ni jedan objekat industrijske arheologije. Svakako je potrebno da nadležne državne institucije ispitaju mogućnost i opravdanost upisa u relevantni registar rijetkih preostalih autentičnih djelova industrijskih kompleksa.

Nažalost, propuštena je prilika da se najstariji, izvorno sačuvani objekti Tivatskog pomorskog arsenala sačuvaju u većoj mjeri. Pored njih, u okviru ovog kompleksa postojao je i niz objekata nešto manje vrijednosti, koji su mogli na adekvatan način biti revitalizovani i adaptirani, odnosno prilagođeni novim potrebama i uklopljeni u savremeno urbanističko-arhitektonsko rješenje, ili bar sačuvani u fragmentima za muzejsku postavku.

Takođe je propuštena prilika da se blagovremeno obave dodatna istraživanja u relevantnim arhivima Kotora, Zadra i Beča, kao i uspostavi redovno konzervatorsko praćenje radova na adaptaciji, odnosno rušenju/demontaži objekata graditeljske baštine.

Prije otpočinjanja radova na rušenju starih objekata Tivatskog arsenala radi gradnje turističkog naselja „Porto Montenegro“ urađeno je nekoliko relevantnih studija o kulturnoj baštini ovog kompleksa, među kojima i izvještaj autora ovog rada⁴.

---

⁴ Dr Ilija Lalošević, *Izveštaj o kulturnoj baštini Arsenala u Tivtu*, 2007; *Studija lokacije "Arsenal" Tivat nacrt 2007*, Montecep; *Studija izvodljivosti rušenja objekata Mornaričko-tehničkog remontnog zavoda "Sava Kovačević" Tivat*, Center for Urban Water u saradnji sa Simex Engeneering; Mr Rifat Kulenović i Gordana Karović, *Izveštaj o industrijskom nasljeđu pripremljen za potrebe Regionalnog zavoda za zaštitu spomenika kulture Kotor*

GRADITELJSKA BAŠTINA

Najznačajniju kategoriju kulturne baštine u okviru Pomorskog arsenala predstavljali su objekti inženjerskog graditeljstva i arhitekture, koji će ovdje biti obrađeni. Treba napomenuti da je ova klasifikacija i valorizacija relativna i preliminarna, a da konačna valorizacija nije ni izvršena, s obzirom na rušenje najvećeg broja objekata prije sprovedenih detaljnijih arhivskih, arhitektonskih i drugih istraživanja.

Relevantna graditeljska baština Pomorskog arsenala značajna po svojoj starosti, konstruktivnom konceptu, primjenjenim graditeljskim tehnikama i materijalima, nastala je u periodu od njegovog osnivanja (1889.) do dvadesetih godina XX vijeka, sa mogućnošću pomijeranja vremenske granice eventualno do početka II svjetskog rata (1941.).

Zajedničke karakteristike ove baštine su da ona uglavnom po svom konceptu pripada kategoriji tzv. industrijske arheologije, sa izuzetkom nekoliko objekata stambeno-poslovnog tipa. Po primjenjenim materijalima i tehnici gradnje uočava se razlika između starijih manjih objekata i nešto novijih i modernijih proizvodnih hala.

Najstariji magacini, pogoni i radionice bili su izvedeni u tradicionalnim materijalima i tehnikama (kamen, opeka, krečni malter, drvo, željezni nosači i zatege), eventualno sa nešto složenijim rješenjem krovne konstrukcije zbog potrebnih raspona. Novije hale tipa hangara iz perioda prije, u toku i neposredno poslije I svjetskog rata bili su objekti sa još izraženijim karakteristikama industrijske arheologije.

Ogradni zid kompleksa

Kompleks arsenala u cjelini bio je ograđen masivnim kamenim zidom visine cca 2 m. Zid je izgrađen 1900. godine iz razumljivih funkcionalnih bezbjedonosnih razloga. Letimičnim pregledom zida stekao se utisak da je dijelom sagrađen od ranije upotrebljenih kamenih blokova što je otvaralo mogućnost i eventualne identifikacije spolja.

Budući da je ogradni zid predstavljao značajnu karakteristiku stare graditeljske cjeline, trebalo je prilikom izgradnje novog turističkog kompleksa sačuvati makar neke njegove karakteristične djelove, naprimjer fragmente sa starim kapijama, od kojih je jedna po navodima mještana pogođena od strane crnogorske vojske hicem sa Lovćena u toku I svjetskog rata. Naravno, trebalo im u svemu povratiti autentični izgled uz uklanjanje recentnih prepravki, demontiranje elemenata toplovoda i drugih instalacija.

Sl. 1, 2, 3. Ogradni zid sa kapijama

Pristaništa

Prilikom revitalizacije i modernizacije kompleksa izostao je napor da se sačuvaju i na adekvatan način uklope u novo projektno rješenje stari djelovi pristaništa, na primjer mala luka ispred poslovno-tehničke (upravne) zgrade, koja je imala sve karakteristike lokalnih pristaništa Boke Kotorske, i koja je rađena od krupnih kvadera kvalitetnog korčulanskog kamena, sa pripadajućim metalnim elementima: bitvama, alkama i sl. Mogli su se prezentirati i na adekvatan savremen način koristiti i drugi djelovi starih pristaništa, mola, privezišta i sl.

Sl. 4, 5. Karakteristični djelovi pristaništa

Grupacija starih radionica i magacina

U jugoistočnom dijelu kompleksa arsenala nalazila se grupacija najstarijih radionica i magacina iz austrougarskog perioda, vjerovatno s kraja XIX, eventualno sa samog početka XX vijeka. Objekti su urbanistički bili postavljeni upravno na liniju manipulativne obale zbog funkcionalnih razloga. U toku razvoja arsenala svakako su mijenjali funkciju, a prije rušenja u njima su bile smještene stolarska, jedroužetarska i druge radionice, skladišta, garderobe i sl.

Objekti su bili sličnih karakteristika, koncipirani kao jednostavni izduženi pravougaoni gabariti, konstruktivno izvedeni od sistema masivnih stubaca ojačanih kontraforima. Ovi nosači bili su izvedeni od kamenih blokova u besprekornoj klesarskoj tehnici uz primjenu kvalitetnog veziva (bez ikakvih znakova popuštanja). Krovne konstrukcije koje su ih povezivale sastojale su od elemenata od kvalitetne drvene građe, međusobno povezanih metalnim vezama, kotvama, zategama i sl.

Objekti su, i pored relativno velike starosti sve do vremena rušenja bili značajnog opšteg arhitektonskog kvaliteta, dizajna i materijalizacije, što ih

Sl. 6,7,8,9 Radionica, kraj XIX vijeka

je preporučivalo da budu sačuvani, adekvatno valorizovani i primjereno adaptirani. Naravno, bilo je potrebno zadržati i istaći autentične djelove i elemente koji su to zasluživali, a ukloniti recentne preinake i dogradnje izvornih struktura.

S obzirom de se u novi arhitektonsko-urbanistički funkcionalni koncept kompleksa nije mogla uklopiti ova relativno velika grupacija, potrebno je bilo sačuvati i prezentirati makar jedan od najvrjednijih objekata, npr. akumulatorsku radionicu ili bar njen dio (sl. 6-9.), uz pronalaženje adekvatne nove namjene.

Poslovno-tehnička, upravna zgrada

U prizemlju poslovno tehničke zgrade, sl. 10,11., na strani prema spoljašnjem ulazu na dijelu kamene fasade uočavali su se ostaci ranijih otvora, njihovi rasteretni luci i sl., što je ovaj objekat svrstavalo u red najstarijih u okviru kompleksa. Budući da su naknadno uslijedile izmjene i dogradnje objekta bilo je potrebno u toku pripremnih i/ili istraživačkih radova utvrditi obim sačuvanih starih graditeljskih struktura kako bi se one eventualno djelimično sačuvale i prezentirale, ili makar dokumentovale.

Sl. 10,11 Upravna zgrada

Objekat za organizaciono-mobilizacijske poslove

Pomenuti objekat je, sudeći po graditeljskim karakteristikama nastao između dva svjetska rata. S obzirom na opšte vrijednosti i interesantne detalje (stepenište, česma ispod svodova i dr.) poželjno ga je bilo sačuvati i uklopiti u novi kompleks. U sklopu njegove adaptacije i revitalizacije moglo se predvidjeti otvaranje ranijeg uličnog prolaza ispod objekta naknadno zatvorenog metalnim vratima (sl. 12, dolje desno).

Sl. 12, 13. Objekat za organizaciono-mobilizacijske poslove

Kancelarije, staro sklonište

U prizemlju pomenutog administrativnog objekta nalazilo se sklonište iz austrougarskog perioda sa zidovima i betonskom pločom debljine preko 1 m. Na objektu je bilo sačuvano četvoro autentičnih jakih metalnih vrata i nekoliko „ventus“ prozora. Nad ovim, izvorno vjerovatno prizemnim objektom, naknadno je između dva svjetska rata podignut sprat do kojeg se dolazi prizidanim spoljašnjim betonskim stepeništem sa kovanom metalnom ogradom. Prizemlje objekta sa skloništem moglo je biti sačuvano, kao atrakcija, vinski podrum ili sl.

Sl. 14, 15. Kancelarije, staro sklonište

Proizvodne hale

Navedeni objekti nastali su kao rezultat poraslog značaja vojnopomorskog arsenala u I svjetskom ratu, odnosno neposredno nakon njega. Sudeći po istorijskim izvorima i staroj fotodokumentaciji objekat Tokarske i mehaničar-

ske radionice (sl. 16, 17) je završen i bio je u funkciji u toku austrougarskog perioda, dok je I svjetski rat zatekao još jednu od hala u gradnji (naime bio je u potpunosti izveden čelični skelet, ali bez zidova, krovova i opreme). U periodu nakon I svjetskog rata završena je pomenuta hala i sagrađene još dvije.

Graditeljski koncept ovih objekata od kojih bi neki i danas bili respektabilna inženjerska ostvarenja po konstrukciji, dimenzijama i eleganciji primijenjenog rješenja, zasnivao se na fizičkim karakteristikama i estetici čelika. Kvalitet konstruktivnih elemenata od različitih profila najboljeg čelika i karakteristike međusobnih veza zakivcima, rjeđe šrafovim, imali su za posljedicu odlično stanje ovih konstrukcija i poslije više od osam decenija, svih ratnih razaranja i izuzetno nepovoljne mikroklike lokacije na samoj morskoj obali.

Sa aspekta graditeljske baštine najvrjedniji objekat u okviru ove grupacije bila je hala Tokarske i mehaničarske radionice (sl. 16, 17). Pored dobro sačuvane spoljašnjosti sa izraženim primarnim čeličnim nosačima tipa rešetkastih kontrafora, i u unutrašnjosti je bila sačuvana interesantna autentična dispozicija velike hale sa bočnom galerijom karakterističnom za objekte industrijske namjene. Navedena galerija oformljena od čeličnih stubova i grednih nosača mogla je biti atraktivan element u budućoj revitalizaciji ovog objekta i njegovoj adaptaciji za neku adekvatnu novu namjenu.

U procesu planiranja ukupnog kompleksa mogla se kritički ispitati mogućnost revitalizacije pomenutih hala ili njihovih djelova, i nalaženja pogodnih funkcija (kafai, restorani, polifunkcionalni centri društvenog života, zimске bašte i sl.), uklapajući ih u funkcionalne potrebe budućeg kompleksa, bilo „in situ“ ili seljenjem na neku drugu lokaciju.

Sl. 16, 17. Proizvodna hala (Tokarska i mehaničarska radionica)

Vojno kupatilo

Vojno kupatilo je jedan od najatraktivnijih i najinteresantnijih starih objekata u krugu Pomorskog arsenala. Pripada grupi objekata koji su svaka-

ko među prvima sagrađeni, ali budući da nisu urađena potrebna arhivska istraživanja, za sada je nepoznata njegova prvobitna namjena. S obzirom na visoku vrijednost sa aspekta kulturne baštine objekat treba u cjelini sačuvati i rekonstruisati, uz pronalaženje adekvatne atraktivne namjene.

Bez obzira na dugogodišnju zapuštenost i devastiranje objekta, njegova primarna graditeljska struktura je u cjelini sačuvana, (zidovi, međuspratne tavanice od tzv. „pruskih svodova“ i dr.) a u velikoj mjeri su «in situ» i autentični sekundarni elementi (vrata, metalni prozori, ostaci autentičnih podova i sl.), koji mogu uspješno biti restaurirani i rekonstruisani uz dopunu nedostajućih autentičnih djelova, odnosno primjenu analognih novih rješenja i elemenata. Objekat je još uvijek sačuvan, iako još nije priveden novoj namjeni. Pominju se ideje o njegovom dislociranju, što, s obzirom na vrstu objekta i konstruktivni sistem, nebi bila adekvatna mjera zaštite.

Sl. 18,19. Vojno kupatilo

Minska radionica

Minska radionica (sl. 20, 21.), spadala je među najstarije sačuvane objekte u krugu Arsenala, sa svim karakteristikama graditeljstva industrijske arhitekture kraja XIX vijeka. Konstrukcija objekta sastojala se iz primarnih vertikalnih nosača-kamenih zidanih stubaca sa postamentom, zidne ispune i drvenog krova složene konstrukcije sa adekvatnim prihvatom horizontalne komponente sila. Na dijelu objekta u unutrašnjosti postojala je autentična galerija. Objekat je imao karakterističnu strehu sa ukrasnim završecima drvenih grednih nosača. Bilo ga je poželjno sačuvati i obnoviti uz pronalaženje adekvatne funkcije i isticanje i prezentaciju starih konstruktivnih rješenja i materijalizacije. S obzirom na karakter objekta postojao je širok dijapazon mogućih rješenja odgovarajuće atraktivne namjene (klubske prostorije, ugostitelj-

stvo, poslovna namjena itd.). Kada se već moralo pristupiti rušenju, tom prilikom trebalo je makar sačuvati karakteristične fragmente konstrukcije radi muzejskog izlaganja.

Sl. 20, 21. Minska radionica

Pilana

Objekat posjeduje značajne karakteristike industrijske arhitekture početka XX vijeka. Solidne je građevinske strukture i bio je relativno dobro očuvan uprkos dugotrajnoj zapuštenosti. S obzirom na arhitektonsku dispoziciju veoma je adaptabilan, a povoljna urbanistička lokacija ga je dodatno preporučivala za revitalizaciju. Pored etaže prizemlja, koja je bila dovoljne visine za djelimično korišćenje gornjih djelova (na primjer izrada galerije i/ili etaže potkrovlja u dijelu objekta i sl.) objekat je imao i podrum čije djelimično korišćenje se moglo realizovati putem adekvatnog projektantski interesantnog zadatka.

Objekat pilane (sl. 22, 23) je jedini od graditeljskog nasljeđa Arsenala koji je revitalizovan i priveden adekvatnoj novoj muzejskoj namjeni. Na ve-

Sl. 22, 23. Pilana

oma kvalitetan način sačuvan je ukupan graditeljski korpus, sa naglaskom na izuzetno atraktivnoj krovnoj konstrukciji, koja je došla do punog izražaja nakon obnove, uz jedini nedostatak što mašine nisu sačuvane „in situ“.

Administrativna zgrada

Objekat je sagrađen u prvoj polovini XX vijeka, nije posjedovao izrazite vrijednosti kulturne baštine. Međutim, građevina je ipak imala svojstva tradicionalnog arhitektonskog i graditeljskog koncepta, solidne strukture i oblikovanja karakterističnog za područje jadranskog primorja, sl. 24. S obzirom na navedeno i na činjenicu da je objekat bio lociran na samoj granici kompleksa mogao je bez većih napora biti sačuvan u okviru urbanističkog rješenja kontakt zone nove aglomeracije i okolnog gradskog područja.

Sl. 24. Administrativna zgrada

Centralno skladište alata

Objekat je bio relativno skromnih dimenzija, svojstava karakterističnih za pomoćne građevine austrougarskog perioda, sl. 25, 26. Konstruktivni sistem je bio tradicionalan, relativno dobro očuvan u cjelini, uključujući stubove sa zakošenjem, tipa kontrafora i drvenu krovnu konstrukciju objekta i ulaznih tremova sa ukrasnim završecima, otvore sa rešetkama, fasade i sl. Prilikom rušenja trebalo je sačuvati karakteristične fragmente konstrukcije i elemenata radi muzejske postavke.

Sl. 25, 26. Centralno skladište alata

Glavno skladište

Gradevina je sagrađena početkom XX vijeka i predstavljala je jedan od najstarijih sačuvanih objekata sa stubovima i međuspratnim tavanicama od armiranog betona na području Boke Kotorske. Slični objekti nisu bili u većoj mjeri zastupljeni, pa usljed brojnih rušenja oni uglavnom nisu ni sačuvani u okviru austrougarskih vojnih postrojenja ovog područja. Objekat je imao karakterističnu krovnu armirano-betonsku konstrukciju malog nagiba sa odgovarajućim hidroizolacionim slojevima, neuobičajenu u lokalnoj arhitekturi područja.

Vatrogasnica, garaža

Objekat je bio jedan od najstarijih u okviru Arsenala, vjerovatno još s kraja XIX vijeka. Sudeći po arhitektonskoj dispoziciji i usmenom predanju izvorno je vjerovatno bio u funkciji konjušnice i spremišta za kočije, kasnije prenamijenjen za garažu i vatrogasnicu. Konstruktivni sklop je od tradicionalnih zidanih elemenata (zidovi, stupci). Međuspratne konstrukcije bile su veoma kvalitetne, tzv. „pruski svodovi“ (sastoje se od čeličnih „I“ grednih nosača, koji nose plitke segmentne svodove od opeke). Pored brojnih promjena, naročito na glavnoj fasadi, na objektu su bili sačuvani karakteristični autentični metalni „ventus“ prozori. S obzirom na brojne izvorne karakteristike i vrijednosti objekta postojao je relativno širok dijapazon mogućih rješenja odgovarajuće nove namjene, ili makar mogućnost čuvanja karakterističnih fragmenata konstrukcije radi muzejske postavke.

Sl. 27, 28. Vatrogasnica, garaža

POKRETNNA KULTURNA BAŠTINA

Iako se ovaj rad bavi nepokretnom kulturnom baštinom Tivatskog arsenala, potrebno je skrenuti pažnju i na njegovu bogatu pokretnu baštinu, koja je dijelom sačuvana i na adekvatan način muzeološki prezentirana u obnovljenom objektu stare pilane. Pokretna baština izuzetnog značaja za praćenje historijskog razvoja Arsenala od njegovog osnivanja, praćenje razvoja vojnih disciplina, kao i tehnike, zanata i sl., trebalo je da bude predmet izučavanja i posebnih izvještaja i/ili elaborata adekvatnih stručnih profila (odgovarajući vojni stručnjaci, mašinski i drugi inženjeri, muzejski kustosi adekvatnog profila, arhivisti, bibliotekari i sl.).

U ovom radu nisu mogla biti obuhvaćena sva relevantna pitanja danas veoma široko definisane kategorije pokretne kulturne baštine. Pomenuti izvještaj o industrijskom nasljeđu Mr Rifata Kulenovića, višeg kustosa i Gordane Karović, kustosa Muzeja nauke i tehnike u Beogradu, obuhvatio je dijelom i pokretnu baštinu sa ciljem stvaranja uslova za izdvajanje, čuvanje, a potom i izlaganje značajnih pokretnih objekata i formiranje muzeja Arsenala.⁵

U starom Arsenalu sačuvan je čitav niz uređaja vezanih za ratnu tehniku, počev od najstarijeg identifikovanog topa iz vremena Napoleona, koji je bio uzidan u dok, sl. 31, pa do podmornica, sl. 30.

U okviru Arsenala nalazile su se stare mašine, alati i pribori, čiji dio je sačuvan za muzejsku postavku. Gotovo u svakom pogonu i radionici postojale su odgovarajuće mašine i alati vezani za djelatnost relevantne proizvodne jedinice (čamčarska, stolarska, jedroužetarska, modelarna i druge radionice) od kojih neki veoma stari, kao i velike industrijske hale, mada uglavnom sa novijim mašinama.

Od izuzetnog značaja je i čuvanje stručne biblioteke, a naročito arhivske gradje Arsenala (dokumenti, planovi, nacrti brodova, naoružanja i sl., između ostalih: nacrti brodova „Jadran“ i „Barbara“, crteži opreme, naoružanja, planska dokumentacija - objekti, instalacije, sanduk sa dokumentacijom za pripremu monografije Remontnog zavoda i sl.). Ovu gradju potrebno je na stručan način obraditi po svim pravilima i kriterijumima arhivistike.

Ovdje će biti samo preliminarno pomenuti najznačajniji artefakti pokretne kulturne baštine, kao što su **plovni objekti**: školski brod „Jadran“, (sl. 29.) motorni brod „Barbara“, podmornice (sl. 30.), od kojih je jedna ustupljena Sloveniji, **naoružanje**: top s početka XIX vijeka, (sl. 31.) vrijeme Napole-

---

⁵ Mr Rifat Kulenović i Gordana Karović, *Izveštaj o industrijskom nasljeđu pripremljen za potrebe Regionalnog zavoda za zaštitu spomenika kulture Kotor*

ona (natpis: „Ano 1809 RUELLE“), razni topovi uzidani kao bitve za vezivanje brodova, **oprema:** sidra, metalna vrata i prozori, dizalice, stara oprema projektantskog biroa (planimetar, pribor, stolovi za crtanje „kulman“), stare kase, **obilježja:** spomen ploče mornarima i palim borcima, kameni stubac sa oznakom „RM 1930“, i drugo.

Sl. 29, 30. Školski brod „Jadran“ i podmornice

Sl. 31, 32. Topovi

Posebnu pažnju zaslužuju pojedine **mašine i postrojenja:** dizel agregat za istosmjernu struju iz tridesetih godina XX vijeka, stara bušilica sa kaišnim prenosnim mehanizmom (iz modelarske radionice), tračna pila (iz stolarske radionice), mašine za šivenje, mašina za češljanje vune, užetarske mašine - za rastezanje konopa, vitlo (iz jedroužetarske radionice), štamparske mašine i dr.

Prilikom nedavne prenamjene lokacije, koja je u toku, sačuvano je svega par objekata, od kojih je jedan adaptiran za potrebe muzejske postavke u kojoj se čuva dio pokretne kulturne baštine Arsenala.

Ilija Lalošević

CULTURAL HERITAGE OF THE FORMER TIVAT ARSENAL

Summary

Maritime Arsenal in Tivat the oldest and most significant institution of the kind on our coast was established 120 years ago. Due to its importance for the former Austro-Hungarian Monarchy and subsequently for Yugoslavia, even for the whole Adriatic region, as the cultural heritage it surpassed the local value and deserved special attention.

Cultural heritage of the Maritime Arsenal in Tivat was not timely researched. One of the reasons was that it was within a specific, hard accessible, military institution. Besides, the cultural heritage of the Arsenal belonged to the category of the so called „industrial archaeology“, which, in our region, has not been paid sufficient attention to so far. Awareness of the value, necessity of preserving and possibility of recycling and revitalization of such, mostly engineering and military-engineering structures has been gradually growing in the more developed environments of the world.

Unfortunately, the chance of saving, the oldest originally preserved objects of the Tivat Maritime Arsenal in a larger scope has been missed. Besides the said, there was a number of objects of minor worth within this complex, that could have been revitalized and adapted, that is suited to the new needs and set into the contemporary urban-architectural solution, or at least preserved in fragments for a museum setting.

This paper deals with the objects of construction engineering and architecture, which presented the most significant category of cultural heritage comprised by the Maritime Arsenal. It should be noted that this is only comparative and preliminary classification and evaluation, and that detailed archival, architectural and other research works have not been performed.

On the occasion of the recent adapting of the location to a new purpose, which is still in progress, only few objects have been preserved, of which one was adapted for the needs of the museum setting comprising a part of the movable heritage of the Arsenal.

Милица БЕРБЕРОВИЋ

ПАРК ХОТЕЛА „БОКА“ У ХЕРЦЕГ НОВОМ

Кључне ријечи: Херцег-Нови, Хотел „Бока“, парк, заштићени хортикултурни објекат, пејзажна таксација, реконструкција парка

УВОД

Парк Хотела „Бока“ у Херцег Новом је настао почетком 20. вијека по угледу на тадашње модерне француске и италијанске хотеле са засадима палми, агава, кактуса,... Уређење парка и његов изглед снажно је утицало на уређење осталих зелених површина у Херцег Новом али и у Боки Которској па и у ширем окружењу. Током цијелог двадесетог вијека постао је незаобилазна тачка у хортикултурној, туристичкој, друштвеној валоризацији Херцег Новог. У току шездесетих година прошлог вијека је заштићен као хортикултурни објекат рјешењем Републичког завода за заштиту природе.

Међутим, крај двадесетог вијека је донио велика друштвена превирања, крупне друштвене промјене које су утицале на све аспекте живота, те тако неминовно и на зеленило и површине под зеленилом. Након земљотреса 1979, хотел је срушен, а парк је почео полако да пропада, те је његов данашњи изглед нажалост потпуно девастиран. Многих биљака нема, либански кедрови и казуарине пропадају, опстале су само најотпорније врсте.

ОПИС ПРОБЛЕМАТИКЕ

Парк треба да буде одраз становника града, њихових навика, обичаја и жеља.

Парк бившег хотела „Бока“ се налази у центру града, уз главну градску улицу и на једном од најатрактивнијих локација у граду. О овом парку писали су многи, од пуковника до сликара, од туристичког по-

сленика до књижевника, министара, ... Сви су били јединствени у оцјени да је то једна јединствена и непоновљива оаза зеленила.

Републички завод за заштиту природе 1965 године је донијело рјешење којим се утврђује да: „*Парк хойшела „Бока“ има својство заштитеног објекта природе као биотаничко-хортикултурни објекат и се одређује уписати објекта у „Регистар заштитених објеката“*. Рјешењем се доносе мјере заштите, а у образложењу рјешења се каже да „*Парк представља интересантну мјешовиту саставину више врста шумског дрвећа и приземне флоре која са овом чини складну хармонију*“.

Велики земљотрес 1979. године, оштетио је хотел у толикој мјери да се објекат није могао санирати. Хотел је срушен, а парк је одржаван још низ година. Међутим, позната дешавања на овим просторима крајем прошлог вијека, (недостатак новчаних средстава највише), утицали су на одржавање парка. Општина Херцег Нови, преко својих органа, скоро сваке године улаже средства за најнужније одржавање парка, иако би према Одлуци о зеленилу, о одржавању парка требало да се брине власник, данас „Вектра Бока“.

У свим планским документима Општине, од земљотреса 1979. па до данас, предвиђа се поновна изградња хотела са двије стотине кревета (два Просторна плана Општине и ГУП из 1988., ДУП Западно подграђе из 1989). У току осамдесетих година прошлог вијека израђен Урбанистички пројекат хотела, па поново 2008., али, нажалост, ниједан пројекат није усвојен, и у догледно вријеме се не назире усвајање неког планског документа на основу којег би могли отпочети радови на изградњи објекта, а тиме и на санацији и реконструкцији парковских површина.

За генерације овог града хотел „Бока“ и његов парк представљали су туристички и хортикултурни симбол града, мјесто око ког се одвијао живот града, мјесто којим се град прославио и поносио. Туристи са разних страна свијета, генерали, министри, индустријалци, били су задивљени изгледом парка, богатством биљних врста, уређеношћу, ... Те се тако у данашње вријеме поставља проблем емотивне везаности грађана, углавном старијих генерација, према парку и хотелу.

ИСТОРИЈАТ ХОТЕЛА

Далеке 1906. године у Херцег Новом група грађана оснива „**Акцијско друштво за грађевине и саобраћај странаца у Херцеговину**“ са сврхом да се мјесто подигне, услјед саобраћаја странаца, а средства остану у домаћим рукама. Први предсједник је био Вељко Ломбардић, али све заслуге за изградњу хотела и парка приписују се Мирку Комне-

новићу, једном од великана овога краја (херцеговачки градоначелник, посланик у Скупштини Краљевине Југославије, министар у влади Краљевине Југославије,...) Да би се боље разумио значај овог подухвата мора се напоменути да је територија Боке Которске тада била у саставу Аустро-Угарске монархије.

На ванредној скупштини друштва 17. И 1909. године, којом је председавао Косто Станишић, донијета је одлука о градњи хотела на темељу државне концесије додијелене Велимиру Ломбардићу, Шпиру Гојковићу, Николи Берберовићу, Урошу Мандићу и Др. Рудолфу Сарделићу. Скупштини је присуствовао и владин комесар др. В. Дворачек. („Бока“ Гласник за опће интересе Бокеља, Котор,

Умјетнички пројект је израдио чешки архитекта А. Модтлиб у знак сјећања на свога стрица доктора Модтлиба, који је дуго година био општински лекар у Херцег Новом. „Бока“, гласник за опће интересе Бокеља, у свом броју 102 из 1909. год. обавјештава јавност да је дата у закуп градња великог, модерног хотела у Херцеговачком: *„Хоћел ће бити ограда на најлепшој плаци у мјесту, а слободно се може усјврдити да у читавој Далмацији неће бити хотела са лепшим видом и положејем.“* („Бока“, бр 102, стр 2, 1909).

Израда пројекта и градња хотела се везује за име архитекте Момчила Тапавице.

„Бока“, Велики илустровани календар за просту 1913. годину доноси слику тек изграђеног хотела и наводи да хотел има *„43 собе, централни одрјев, вруће кућељи...“* Уредник овог броја био је Дионисије Миковић који каже: *„Ко је и једном њомљиво погледао хотел „Боку“ плај са њојшуним њравом мође да честити друшћивеном ѡредседнику з. М. Комненовићу и његовом замјенику др. Рудолфу Сарделићу, који су знали, хитјели, смјели и могли, а шћио је најглавније и усјјели да савладају све оне, које изгледаху њејребродиве силне ѡићешкоће, које омећаху зрадњу хотела. Данас је његова екзистенција и рад осидуран.“*

Тако је и било. Хотел је саграђен и почео са радом прије I Свјетског рата и радио све до земљотреса 1979. Хотел је био центар свих културних збивања града у току скоро једног вијека свог постојања. У њему су се приређивали костимирани балови, концерти у парку, забаве, састанци разних удружења, ... Многе љубави су се ту родиле, а многе и завршиле. Око рибњака су се сакупљали матуранти да прославе завршетак школовања, мајке да прочетају дјецу, ...1932. године, на међународним сајмовима у Паризу и Лондону хотел је добио златну медаљу за хигијену, услугу и комфор.

Био је стјечиште елитног друштва у Аустро-Угарској монархији, затим Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца, затим Краљевине Југосла-

вије, а и касније након II Свјетског рата. У хотелу су одсједали министри, генерали, амбасадори, па чак и краљица Марија, жена Александра Карађорђевића, краља Југославије и мајка краља Петра, бугарски краљ Борис III са породицом,...Веома често се у тадашњим новинама („Глас Боке“, Котор) објављивало ко су угледни гости хотела.

Све до II Свјетског рата хотел је власништво Акцијског друштва за грађевине и промет странаца, а након рата прелази у друштвено власништво - Угоститељско предузеће „Бока“, које се касније трансформисало у Хотелско-туристичко предузеће „Бока“. Данас је власништво предузећа „Вектра- Бока“ д.о.о., након приватизације.

У земљотресу 1979. године хотел је тешко оштећен. Општинске власти су донијеле одлуку да се хотел и његов депаданс сруше а на том мјесту изгради нови који би споља изгледао као стари, а унутрашњост да се модернизује. Оваква одлука је донијета не само због оштећења насталих у земљотресу, већ и због тога што хотел више није испуњавао све услове модерног туристичког објекта, а за реконструкцију је требало издвојити велика средства. Прије рушење хотела извршена су сва потребна снимања и мјерења, међутим, та документација није пронађена. Минирање хотела је био догађај који је цијели град испратио са сузама. Тада је срушен и рибњак.

Од тог времена постоји жеља да се сагради нови хотел, по угледу на стари, али нажалост до данас се то није остварило. Током 1982. рас-

писан је конкурс за архитектонско ријешење новог хотела. На том конкурсу прву награду је добио тим „Енергопројекта“ са арх. Предрагом Ђаковићем на челу. Ово рјешење се уградило у Урбанистички пројект „Западно подграђе“ 1988. године, које је израдио Завод за пројектовање и урбанизам Херцег Нови. Међутим, до градње хотела никада није дошло, а тиме, наравно, ни до реконструкције парка. О парку се све мање води рачуна а током деведесетих скоро потпуно је напуштен.

У току 2009. рађен је нови Урбанистички пројекат хотела приликом ког је рађена анализа и пејзажна таксација парка и Стратешка процјена утицаја на животну средину. Урбанистички пројект је израдио „ЦАУ“ Центар за архитектуру и урбанизам, Подгорица, са уграђеним урбанистичким рјешењем Предрага Ђаковића из „АВ Пројекта“ из Београда. Пројекат предвиђа изградњу новог хотела по угледу на стари као и изградњу нових хотелских капацитета са јужне стране парка. Међутим, ни овај пројекат није наишао на сагласност локалних власти ни Министарства уређења простора и заштите животне средине.

У очекивању новог пројекта и изградње хотелских капацитета (Просторним планом Општине Херцег Нови се предвиђа хотел са 200 кревета), о парку се све мање води рачуна, све више пропада и све мање личи на некадашњу зелену површину која је привлачила посјетиоце и која је била заштићена.

ИСТОРИЈАТ ПАРКА

Као година заснивања парка узима се 1910. година, на мјесту гдје је деценијама лежао напуштени виноград.

Најстарији писани запис је из 1935. године када „Бокелска зора“ преноси чланак који је „Наш врт“, ревија за културу врта и за свеукупно вртларство из Загребa, бр 7-8 за мјесеце VII-VIII објавила под насловом „Ботанички врт на Јадрану“. Аутор текста је био г. Вале Воук, касније професор на Загребачком свеучилишту, оснивач Арборетума у Трстену. У уводном дијелу чланка наводи се да се при заснивању парка водило рачуна о биљкама које одговарају условима средине, садило се само „*јужно и њиројско*“, те су се тако садиле разне палме, киселе и слатке наранче, мандарине, лимунови, олеандери свих боје („*најјача колекција у Европи*“), различити кактуси и агаве. Наводи се као велика ријеткост „*сауна.на tenuissima pyramidalis*“ (претпоставка да се ради о *Casuarina equisetifolia*). Такође се помиње велики број пењачица – богумила које овдје цвјетају читавих десет мјесеци. Као велику вриједност наводи се да је за стварање парка „*уишоена једна баџаишела*“ јер су се саднице набављале у расаднику Херцег Новог, највећем расаднику палми у тадашњој Југославији.

Парк је постао узор за стварање паркова у окружењу. Постоји и лијепа прича о томе како су три Дубровчанина дошла у Херцег Нови да од г-дина Мирка Комненовића траже помоћ за стварање сличног парка у Дубровнику. Он им је обећао сву помоћ: у савјетима, садницама и свему другом, сем у једној ствари. Дубровчани су се зачудили шта то не могу добити. Тад им је г-дин Комненовић објаснио: „*Све ћу Вам учиниши, њо-моћи у свакому њољегу, али једну сџвар не мођу да Вам учиним, њишоу новску климу не мођу да Вам њребаџим у Дубровник.*“ (Небојша Рашо: Мирко Комненовић, 2009).

Мирко Комненовић се сматра оснивачем овог парка. Чак постоји и прича да је г-дин Комненовић, као градоначелник, задуживао поморце да са својих путовања морају донијети неку биљку. (Ова интересантна тврдња се не може доказати јер се само преносила усмено те нема писаних доказа.)

Парк хотела „Боке“ био је надалеко чувен. Добро одржаван, а у току ноћи је затворан. Чак су се наплаћивале и улазнице за разгледање парка. Постојале су дневне тарифе, мјесечне и годишње претплате, коју су грађани Херцег Новог као и многи туристи радо плаћали. Из тих фондова се одржавао парк. Свака биљка у парку имала је своју таблицу са латинским називом и земљом поријекла. У сјећањима мјештана је остало запамћено да ниједан посјетилац није смио да додирне биљке, а камоли

да откине листић. Све је било под будним оком баштована, који су даноноћно радили на одржавању парка.

О. Мијановић и С. Стилиновић у тексту под насловом „Резултати интродукције Опхиопогон јапоницус Кер, у условима зелених површина Београда“ (1977) да је ова биљка 1948 год засађена у парку, а из овог парка на многе друге зелене површине (јавне и приватне) у околини и шире, а у Београд је пренешена 1961/62.

У Шумарској енциклопедији (Југословенски лексикографски завод, 1983, Загреб, бр.2, стр 234) се наводи: „*Од свих насада казуарина код нас је најљепши онај у парку хойцела „Бока“ у Херцег-Новом; засађен 1927; највећи су њимјерци високи око 18м и дебели 45-50цм.*“

Парк је 1965. заштићен рјешењем Републичког Завода за заштиту природе бр 01-299 од 28. 04.1965. год, као ботаничко-хортикултурни објекат. У образложењу се наводи: „*Заштићени парк хойцела „Бока“ представља интересантну мјешовиту састојину више врста дрвећа и њириземне флоре која са овом чини складну хармонију. Парк треба заштитити од сваког нерационалног и неадекватног коришћења и оштећења.*“

Најопширнији приказ парка налази се у књизи Душана Поповића и Анта Стернише „Флора и вегетација херцеговског подручја“ из 1971. гдје се наводи 56 биљних врста које се налазе у парку са описима сваке врсте и тачном локацијом.

У периоду послије земљотреса, након рушења хотела, било је више покушаја оживљавања овог простора. У току љета ХТП „Бока“ би отварала кафану која је радила цијелог дана, а увече би била музика са плесом за туристе и становнике града. Такође је било покушаја да се у парку одржавају изложбе (сликарске, вајарске, изложбе цвијећа, ријетких птица).

Градске власти су у току деведесетих година прошлог и почетком овог вијека покушале да се договоре са ХТП-ем „Бока“ око одржавања овог парка у центру града, али сви покушаји су се свели на најнужније радове - резивање сувих листова палми, сувих и оштећених грана развог дрвећа. У два наврата се уређивала јужна падина тако што су се сва стабла (углавном самоникла) превршила и коров се очистио. Стабла Цасуарина су превршена током 2003. због сушења врхова. Једном годишње Комунално предузеће врши резивање палми тј. чишћење стабала од сувих грана које су опасност за ријетке посјетиоце.

У току 2000. обновљен је рибњак према пројекту архитекте Бориса Дабовића, по угледу на претходни. Средства за обнову обезбиједила је Општина Херцег Нови, а један мањи дио су донације грађана Херцег Новог. Иако је свечано пуштен у „рад“, донесене су рибице, чак и лотоси, рибњак нема квалитетан одвод воде, преливи су потпуно непроходни, те се вода у рибњаку замути након пар дана. У рибњак упада лишће, сјеме од палми и магнолија, а и несавјесни посјетиоци убацују разно смеће -

Данашњи изглед парка

флаше, папир, пластичне кесе, ... Комунално предузеће 3-4 пута годишње чисти рибњак, али након два-три дана вода је поново мутна. Ипак, и у таквој води, рибице још увијек опстају и множе се.

Што се тиче расвјете, парк је дуго година био мрачна тачка центра града, а тренутно је освијетљен рефлекторима.

Клупе у парку су се често пута набављале, има их клупа разних облика и материјала, али врло мало читавих. Корпе за отпатке су се, такође, више пута набављале, али ниједна није преживјела.

Врло је вјероватно да ће ова површина изгубити статус заштићеног објекта јер скоро да више не постоје они елементи због којих је донијето рјешење о заштити. Највећег дијела биљака, нарочито оног осјетљивијег, више нема, многа стабла су лошег здравственог стања, опстају само најотпорније врсте као палме и зимзелене магнолије

ОПИС ПАРКА

Парк захвата површину од око 7000м². Смјештен је у центру града Херцег Новог.

У књизи „Флора и вегетација Херцегновског подручја“ Д. Поповића и А. Стернише наводе се слиједеће биљне врсте у парку:

Phoenix canariensis, Chamaerops humilis, Trachycarpus excelsa, Phoenix dactylifera, Cocos australis, Brachea roezlii, Washingtonia filifera, Dioon edule, Cycas revoluta, Magnolia grandiflora, Magnolia soulangiana, Osmanthus fragrans, Aucuba japonica, Aralia sieboldii, Hydrangea hortensis, Adiantum capillus veneris, Nymphaea alba, Bougainvillea sanderiana glabra, Wistaria sinensis, Parthenocissus tricuspidata, Hedera helix, Bignonia unguis cati, Buxus sempervirens, Celtis australis, Citrus bigaradia, Citrus decumana, Citrus medica, Cammelia japonica, Taxus baccata, Prunus laurocerasus, Lantana camara, Pittosporum tobira, Cocculus laurifolius, Raphiolepis ovata, Lippia citriodora, Hibiscus syriacus, Pyracantha coccinea, Ophiopogon japonicus, Casuarina equisetifolia, Cedrus libani, Ligustrum japonicum, Melia azedarach, Photinia serrulata, Eriobotrya japonica, Eucalyptus globulus, Jasminum nudiflorum, Evonymus japonica, Yucca filamentosa, Yucca aloifolia, Agave americana, Agave ferox, Opuntia ficus indica, Opuntia robusta, Opuntia leucotricha, Opuntia scheeri, Dasylirion serratifolium, Cercis siliquastrum.

Данашње стање ни приближно нема квалитет претходног, највећи дио кактуса и сукулентног биља је нестало, много дивље израслих стабала ловорике и лигуструма, казуарине и либански кедрови пропадају, одржавање је минимално.

Током израде Урбанистичког пројекта хотела „Бока“ 2009. приступило се изради пејзажне таксације којој је био циљ снимање постојећих врста дрвећа и жбуња са оцјеном њиховог здравственог и естетског стања. Овакво снимање је било основа за утврђивање мјера његе на стаблима или одлуке о уклањању појединих примјерака, као и основа за израду пројекта реконструкције парка.

Анализа је обухватила: попис, премјер (дендрометријске карактеристике) и вредновање дрвенастих врста. За сваку врсту је утврђена: висина, прсни пречник, ширина крошње, висина круне, старост, физиолошко стање, естетски изглед и очекивано трајање. Попис је обухватио све биљне врсте које су се нашле на локацији од траве и покривача тла до дрвенастих биљака, док су пејзажном таксацијом обухваћене само дрвенасте врсте чији прсни пречник је већи од 150 мм. На основу добијених података, урађена је категоризација стабала и дате одговарајуће препоруке за њихово очување односно уклањање са предметних површина (уклања се, пресађује се).

Израда пејзажне таксације дала је потпуни увид у постојеће стање биљног фонда као и списак врста које су се сачувале. Тако се данас у парку налазе:

Палме: *Phoenix canariensis* 52 ком, *Chamaerops humilis* 8, *Washingtonia filifera* 3, *Butia capitata* 2, *Brahea roezlii* 2, *Trachycarpus excelsa* 1

Четинари: *Cupressus sempervirens* 11, *Cedrus libani* 9, *Pinus pinea* 6

Лишћари: *Casuarina equisetifolia* 23, *Citrus decurrens* 23, *Ligustrum japonicum*, 20, *Magnolia grandiflora* 15, *Laurus nobilis* 13, *Cocculus laurifolius* 5, *Pittosporum tobira* 4, *Prunus laurocerasus* 3, *Eucalyptus globulus* 2, *Celtis australis* 2, *Osmanthus fragrans* 2, *Tilia argentea* 1, *Magnolia soulangiana* 1, *Eryobotrya japonica* 1, *Citrus limonium* 1, *Ailanthus altissima* 1, *Melia azedarach* 1

Жбуње: *Nerium oleander*, *Lonicera nitida*, *Camellia japonica*, *Feijoa sellowiana*, *Aucuba japonica*, *Punica granatum*, *Yucca gloriosa*, *Opuntia* sp., *Dasyliroton serratifolium*

Живе ограде: *Pittosporum tobira*, *Pyracantha coccinea*

Пузавице: *Wistaria sinensis*, *Doxantha unguis cati*, *Hedera helix albovariegata*, *Bougainvillea spectabilis*, *Parthenocissus tricuspidata*,

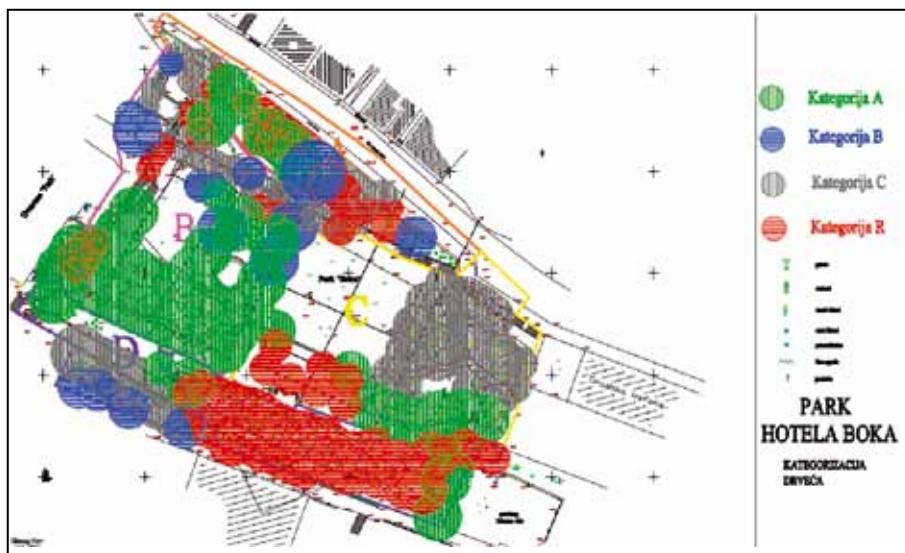
Покривачи тла: *Ophiopogon japonicus*, *Oxalis* sp.

Израда пејзажне таксације указује на слиједеће:

- Најзаступљенија врста су палме врсте *Phoenix canariensis*, чије је здравствено стање и естетски изглед веома квалитетан.
- У парку се налази и велика групација олеандера (*Nerium oleander*) чије здравствено стање је добро, али естетски изглед није задовољавајући услед дугогодишњег некавалитетног оризивања.
- У парку постоји неколико егзотичних врста које су достигле веће размјере и чији естетски изглед и здравствено стање их препоручује за обавезно очување. То се односи на примјерке цикаса (*Cycas revoluta*), камелије (*Camellia japonica*) и украсне маслине (*Osmanthus fragrans*).
- Констатоване су и ријетке врсте палми као *Brahea armata* и *Cocos australis* (*Butia capitata*).
- Постојећи примјерак *Washingtonia filifera* се сматра једним од највисочијих примјерака у Херцег Новом.
- Групација казуарина (*Casuarina equisetifolia*) и либанског кедрa (*Cedrus libani*) је веома лошег здравственог стања, са видљивим оштећењима на деблу, нападнути штеточинама и тако подложне биљним болестима те се њихов животни вијек процјењује на мање од 10 година.
- Дивље израсла стабла ловорике и лигуструма на јужној падини затварају поглед према мору, те их треба посејати, а уместо њих

посадити врсте жбуња и нижег дрвећа чија висина неће заклањати поглед према мору.

- Стабла дивљих наранача (*Citrus decurens*) треба замијенити новим садницама исте врсте.
- Дрворед магнолија (*Magnolia grandiflora*) дуж потпорног зида, засађен је неадекватно, те се стабла нису развијала уједначено. Коријење ових стабала је својим растом оштетило потпорни зид на више мјеста. Такође, коријење је „испливало“ на површину земљишта што утиче на његово оштећење. Дрворед треба проридити тако што ће се уклонити стабла која су слабијег здравственог стања.
- На дијелу поред улице потребно је извршити прореду стабала и дивље израслог жбуња, отворити визуру на парк са улице

Пејзажна плансација

СМЈЕРНИЦЕ ЗА ИЗРАДУ ПРОЈЕКТА РЕКОНСТРУКЦИЈЕ ПАРКА

Основне смјернице за израду пројекта реконструкције налазе се у плановима вишег реда

(Просторни план Општине Херцег Нови, ГУП Херцег Нови, Просторни план подручја посебне намјене „Морско добро“, затим у законској регулативи (Закон о заштити природе Сл. Лист ЦГ 51/08 од 22.08.2008., Закон о изградњи објеката Сл. лист ЦГ 51/08 од 22.08.2008., Закон о заштити животне средине Сл. лист ЦГ 48/08 .08.2008.) као и

европским конвенцијама: Европска Конвенција о предјелима 24.0.2008., Конвенција о заштити свјетске и културне баштине (ОУН, Париз, 1972), Конвенција о заштити архитектонског наслеђа Европе (Савјет министара Европе, Гранада, 1985), и Конвенција о историјским вртovima (ICOMOS-IFLA, Фиренца, 1982).

Смјернице се односе на очување природног и културног пејзажа, затим очување и обнављање традиционалне, медитеранске вртне архитектуре која подразумева специфичне елементе уређења вртова и окућница: „одрине“, „пижули“, терасаста обрада имања,..

Закон о заштити културног добра Црне Горе (2010) доноси дефиницију: „Културно добро је свако нејокрејно, јокрејно и нематеријално добро за које је, у складу са овим законом, утврђено да је од трајног историјског, умјетничког, научног, археолошког, архитектонског, антрополошког, техничког или дружног друштвеног значаја.“

Такође се дефинише појам културне баштине као: „...скуп добара наслијеђених из прошлости које људи препознају као одраз и израз својих вриједности, вјеровања и традиција, која су у социјалном процесу еволуирања, укључујући и све аспекте њихове околине који произилазе из међусобног дјеловања људи и природе у времену, независно од власништва“.

Просторним планом Општине Херцег Нови предвиђа се да (услови уређења простора, 3.1.4, 2, б): „ Услови за грађевинско наслеђе- амбијенталне цијелине, групе објеката или јојединачне објекте који носе карактеристике типичне за архитектуру и организацију приморске куће или уређење терена у насељу, који нису обухваћени регулацијама и законском регулативом заштите архитектонских и културних споменика, а имају несумњиве културне вриједности и одражавају дух мјеста, морају се валоризовати, и на одговарајући начин препројектовати у планској документацији и приликом пројектовања урбанистичко-техничких услова.“

Мјере заштите би се односиле на:

- Идентификацију објеката који су заштићени или се предлажу за заштиту, са њиховим границама и евентуално заштитним зонама
- Очување амбијенталних цијелина – објеката са њардинима са свим елементима који карактеришу медитеранско градитељство са почетка XX вијека који су вриједан показатељ начина живота једне епохе
- Очување услова средине у којима се објекти налазе због негативних утицаја средине

- Забрана радњи које могу проузроковати промјене или трајна оштећења која би промијенила изглед и нарушиле вриједности заштићених објеката
- Анализа објеката и њихових својстава због којих се препоручује заштита
- Израда пројеката ревитализације или реконструкције објеката са коришћењем одговарајућих материјала, са нагласком на оне елементе који су се традиционално користили
- Обавезна употреба традиционалних материјала – камен, дрво, цигла,...
- Припрема планова одржавања (краткорочних и дугорочних) и даљних развојних праваца
- Редовни мониторинг стања заштићених објеката

Мјере посебне заштите

Ријешењем Републичког завода за заштиту природе број 01-299 од 28.04.1965. године „Утврђује се да Парк хойцела „Бока” у Херцеџ Новом заштићеној објекта природе као Биотаничко-хортикултурни објекат ће се одређује уписи ој објекта у „Регистар заштићених објекта” који се води код овог Завода.“

„Радови који су потребни у циљу одржавања здравственог стања или обезбјеђивања конзервације заштићеног парка у цјелини или само јединичних примјерака дрвећа и приземне флоре, као и радови у циљу научних проучавања могу се вршити само по прелиходном одобрењу Завода.“

„Планови и пројекти, шумарских, урбанистичких и других привредних организација морају имати прелиходну сагласност Завода у погледу става који би могли имати утицаја на заштићени режим одређен за овај објекат.“

ПОСЕБНЕ СМЈЕРНИЦЕ ЗА ИЗРАДУ ПРОЈЕКТА РЕКОНСТРУКЦИЈЕ

Смјернице за реализацију пројектних рјешења треба да допринесу побољшању санитарно – хигијенских услова одређене зелене површине, бољим условима за одмор и рекреацију свих старосних група, естетском оплемењавању средине и визуелном идентитету простора.

Закон о заштити културних добара и Конвенција о историјским вртовима разликују слиједеће поступке у очувању културних добара:

- **конзервација** је очување културног добра у изворном, односно затеченом изворном стању, без додавања недостајућих дјелова;
- **рестаурација** је обнављање аутентичности културног добра, враћање недостајућих дјелова културног добра, у складу са његовим изворним обликом и својствима, или одстрањивање неаутентичних дјелова и додатака културном добру;
- **реконструкција** је дјелимична измјена оригиналних или додавање нових дјелова културном добру, којима се не угрожава његова културна вриједност.

Поступак који се препоручује у случају парка бившег хотела „Бока“ је процес реконструкције након сагледавања и анализе постојећих услова и извршене пејзажне таксације. Усмених предања и фотографија је све мање, те је рестаурацију парка немогуће примјенити. Такође поступак конзервације није примјенљив јер је стање парка врло лоше, на граници опстанка. Процес реконструкције треба да буде усаглашен са захтјевима и мјерама Републичког Завода за заштиту природе.

Обзиром да у току истраживања нису потврђене претпоставке о изгледу парка у периоду оснивања и између два свјетска рата, нема снимка постојећег стања зеленила све до изласка књиге Душана Поповића и Анта Стернише у којој се детаљно описује изглед парка и распоред биљака у њему. Али графичког приказа нема све до израде урбанистичког пројекта Хотела „Бока“ 2009. године.

Након сагледавања постојећег стања и извршене пејзажне таксације, искристалисале су се основне претпоставке за санацију и ревитализацију заштићеног парка. Израдом пејзажне таксације утврђено је која стабла се морају сачувати, као и она која се могу пресадити или у потпуности замијенити.

Опште смјернице за израду пројеката реконструкције и уређења зелених површина би биле:

- прије почетка процеса пројектовања за сваку површину извршити пејзажну таксацију
- израда визуелних процјена квалитета појединачних примјерака ријетких или карактеристичних врста, (ландмарк трее)
- Максимално очување и уклапање постојећег виталног и функционалног зеленила у нова пројектна рјешења.
- израда предлога за заштиту површина и појединачних стабала
- При обликовању вртно-архитектонских елемената треба се ослањати на традиционалне елементе медитеранских вртова и кори-

стити материјале и боје у складу са већ постојећим материјалима и архитектуром

- Употреба биљних врста првенствено се мора односити на биљне врсте за које је већ утврђено да су се налазиле у парку, а након тога на аутохтоне и алохтоне врсте отпорне на еколошке услове средине и у складу са композиционим и функционалним захтјевима;
- Усклађивање композиционог рјешења зеленила са намјеном зелених површина;

Програмски задатак за израду пројекта реконструкције парка треба да обухвати слиједеће радове:

- уклањање осушених и некавалитетних стабала, (при сјечи стабала пањеве водити из земље јер се у том случају онемогућава множење ксилофагних врста инсеката);
- препоруке за примјену адекватних мјера његе и пресађивања биљака (умјерено и правилно резивање стабала и спријечавање озлијеђивања коре при сјечи грана) у циљу смањења могућности напада ксилофагних група инсеката и гљива, за стабла која захтијевају очување;
- израчунавање заштитне зоне ради очувања корјеновог система. Ова зона треба да у току изградње буде заштићена оградом и унутар ове зоне не би смјело да буде никакве изградње
- израда пројекта реконструкције постојеће хидротехничке инфраструктуре као најефикасније мјере противпожарне заштите
- предвидјети заштиту стабала која се задржавају и њиховог корјеновог система
- израда пројекта санације рибњака
- израда пројекта расвјете у парку
- рјешавање естетског изгледа парка у правцу реконструкције некадашњег стања у неокласицистичком стилу, са стварањем нових стаза од облутка и ивичњака од камена или теракоте у облику шкољке. (укинути бетонске стазе)
- потребно је увести разнолике висинске и колоритне форме у виду пејзажних група које ће рашчланити и обликовати силуету подручја. Код планирања нових засада потребно је остварити пропорцију, јединство и хармонију са постојећом вегетацијом.
- обиљежити врсте ради едукације, истраживања и унапријеђења туристичке понуде града.

- Израду програма управљања и одржавања парковске површине са анализом финансијских потреба

ЗАКЉУЧАК

Парк хотела „Бока“ је површина којој је неопходна хитна реконструкција, која мора бити усклађена са некадашњим изгледом парка, док још живе сјећања на такву творевину. Тиме би унапредили изглед центра града, остварила заштита и унапређење културне баштине.

Али прије свега, реконструкцијом парка град би одао поштовање генерацијама наших предака који су улагали много труда и љубави да би створили нешто по чему би се овај град истицао и био јединствен, који су створили нешто чиме се град поносио,.....

Парк треба да буде одраз становника града, њихових навика, обичаја и жеља.

Литература

- Душан Поповић, Анте Стерниша: *Флора и вегетација херцеговског подручја*, СО Херцег Нови, Туристички савез Боке Которске, Херцег Нови, 1971.
- *Шумарска енциклопедија*, Југословенски лексикографски Завод, Загреб, МЦМЛXXX.
- Небојша Рашо: *Мирко Комненовић*, Друштво за архиве и повјесницу херцеговску Српски соко, Херцег Нови, Завичајни музеј Херцег Нови, Херцег Нови, 2009.
- *Просјорни план Црне Горе*, 2008
- *Просјорни план оштинине Херцег Нови*, 1988.
- *Просјорни план оштинине Херцег Нови*, 2008.
- *Генерални урбанистички план оштинине Херцег Нови*, 1988.
- *Локални еколошки акциони план оштинине Херцег Нови*, 2006.
- *Просјорни план подручја посебне намјене за „морско добро“*, 2007.
- *Урбанистички пројекат заједно подграђе*, 1989, Завод за урбанизам и пројектовање Херцег Нови
- *Урбанистички пројекат хопела „Бока“*, Нацрт плана, ЦАУ – центар за архитектуру и урбанизам, Подгорица, 2009.
- Олга Мијановић, Слободан Стилиновић, *Резултати индустријације орхидеогон јапонисис кер. у условима зелених површина Београда*, Гласник Шумарског факултета, серија Ц, пејзажна архитектура, 51, 145- 158, Универзитет у Београду, 1977
- „Бока“ – Велики календар за просту 1913 годину, година V, Котор, 1912
- *Ботанички врт на Јадрану*, „Бокелска зора“, политичко привредни седмични лист, стр 2, бр 1, год I, 26. IV 1935. Херцег Нови,
- *Животи и рад г. Мирка Комненовића*, „Бокелска зора“, политичко привредни седмични лист, стр 2, бр 1, год I, 26. IV 1935. Херцег Нови,
- *Бока* – гласник за опће интересе Бокелја, Котор (1908-1909)
- *Глас Боке* – лист за привредна и просвјетна питања, Котор, 1932-1940,
- *Бока* – лист Социјалистичког савеза радног народа Боке Которске, Котор 1971-1996

- *Наш лист* – лист удружених радних организација – туризма, угоститељства и трговине Херцег Нови (1977-2000)
- *Новске новине*, Херцег Нови (2006 -)
- Сања Љешковић Митровић, Милица Берберовић, Драган Рогановић: *Пејзажна таксација хойцела „Бока“*, „Планплус“ Подгорица, 2009.

Milica Berberović

„БОКА” HOTEL PARK IN HERCEG NOVI

Summary

During the greatest part of the twentieth century, the park of “Boka” Hotel subsisted in the centre of Herceg Novi. The Hotel was constructed in the early 20th century thanks to the efforts and investments of the domiciliary population whose wish was to make Herceg Novi a tourist destination. The Hotel was the synonym of touristic, but also social life of the town.

Though the Hotel was in 1932 in Paris awarded the prize for service, hygiene and comfort, it was also famous for its park. The Park was known for its arrangement, its exotic plants, between the two World Wars it was presented in the school books, many exotic plants were described based on the ones from this very park, they were written about in professional journals and encyclopaedias, tourists were coming only to see the park. The park was in 1965 proclaimed protected horticultural object by the decree of the Republic Institute for the Protection of Nature. However, after the earthquake in 1979 the Hotel was pulled down, and the park was gradually less and less taken care of. The present day appearance of the park in the centre of the town is despairing, the greatest part of the plants have disappeared, only the most resistant species have survived. The necessity of reconstruction of the park is obvious.

During 2009 for the purpose of the production of the Urban Project of “Boka” Hotel landscape taxonomy was carried out, and therewith the precise number of plants in the park, their dimensions, age, health condition and aesthetic appearance were established. Directions for the reconstruction of the park were provided.

Anita MAŽIBRADIĆ

BUROVIĆI IZ PERASTA – PORODICA I POSJEDI U XVIII VIJEKU

Ključne riječi: Burovići u Perastu; palata i kula u Perastu; brod (fre-gadun); zemljišni posjedi, kuće, mlinovi, kapela u Bijeloj, Đurićima, Morinju, Strpu, Verigama, Lepetanima, Mržepu (Stoliv); Burovići u Herceg Novome; Burovići- nasljednici Zmajevića; kuće Burovića u Kotoru.

Perast, kao i druga pomorska središta u Boki Kotorskoj, zahvaljujući pomorskoj privredi, doživio je veliki ekonomski i kulturološki procvat u XVIII vijeku. To se i danas vidi po sačuvanim zdanjima koja su u svakom pogledu zadovoljavala životne potrebe pomoraca i njihovih porodica. Vlasnici se u građenju tih zdanja nisu držali samo principa funkcionalnosti, već su skloni primjeni estetskih i civilizacijskih vrijednosti, u građenje svojih kuća i palata prirodnim materijalima unosili elemente tadašnjeg arhitektonskog stila – kao što su volat, balkoni sa balustradama, ukrasne konzole, pergole, kule, ogradne zidove itd.

Arhitektonski sklad koji se i danas može vidjeti na sačuvanim kućama i palatama s početka XVIII vijeka u Perastu, moguće je sagledati i na osnovu podataka iz sačuvanih arhivskih spisa. Veoma često ćemo u diobama pokretnih i nepokretnih dobara jedne porodice pronaći detalje koji se odnose na kuće, odnosno palate, kao i na zemljišta koja su stekli u raznim mjestima Boke i o kojima postoje podaci o nasadima, međama, vrstama biljaka, graničnim imanjima. Isto tako i detalje koji se odnose na same vlasnike i na njihove međusobne porodične odnose.

Na osnovu podataka iz jednog diobenog ugovora (*divisione*) koji se nalazi u notarskim spisima iz vremena o kojemu je ovdje riječ, moguće je, dakle, upotpuniti sliku ekonomskog stanja jedne porodice, kao i o njenom načinu života i rada.

Kao ilustraciju prethodno rečenog iznijecemo neke podatke o dobrostojećoj porodici Burović koja je u drugoj polovini XVII i u prvoj polovini XVIII vijeka živjela u Perastu. Riječ je o trojici braće – Grguru, Ivanu i An-

tonu, sinovima tada (1702.g.) pok. Vicka Burovića. Grgur i Ivan su živjeli u Perastu, a njihov treći brat Anton Burović, u svojstvu pukovnika (*colonello*) u italijanskom gradu Breši (*Brescia*).

Već u XVII vijeku pomorci Burovići imali su solidan posjed baveći se pomorskom trgovinom. Jednu značajnu činjenicu ovdje treba istaći: kao i mnogi Peraštani (pripadnici 12 peraških kazada- bratstava) koji su se vojno angažovali u oslobođanju Herceg-Novoga od Turaka 1687. godine, dobili su za stečene zasluge od mletačkog dužda zemljišta čitavog hercegnovskog područja, nešto kasnije i područje Kostanjice i Morinja. Zbog već rečenih zasluga u odbrani mletačke teritorije, uživali su u privilegije slobodne trgovine. To, svakako, nije bilo jednostavno prije tri vijeka. More je za Peraštane, s obzirom na ogromne opasnosti, značilo i život i smrt.

U pomorskoj trgovini vladala su određena pravila trgovačke solidarnosti: pravila udruživanja (*compagnia*), zajam na trećinu (dioba prihoda na tri dijela) ili kako se obično nazivao u pomorskom svijetu- *tercijaria* ili pomorski rizik (*terziaria o sia rischio marittimo*).

Kapetan Ivan Burović, kako je zabilježeno u dokumentu od 28. maja 1702. godine, od svog brata Grgura primio je 2000 venecijanskih srebrnih dukata *a rischio marittimo*, po običaju „pjace” u Veneciji. Naime, obavezao se da u toku svojih trgovačkih putovanja investira primljeni kapital u trgovačku robu. Prodana roba po višoj cijeni u nekoj luci obezbijevala je ulagaču povrat kapitala, a prihod od uloga dijelio se na tri dijela: ulagaču Grguru, pomorskom trgovcu Ivanu i onom licu koje upravlja brodom. Na rizik (gubitak zbog vremenskih nepogoda, požara i napada gusara), tom prilikom, pismeno se obavezao primalac kapitala (Ivan Burović), založivši sve svoje pokretno i nepokretno imanje, bilo gdje da se nalaze, kako bi se ulagač osigurao od gubitka.¹ Dakle, već stečeni imetak porodice Burović, po zaslugama u vojnim akcijama, uvećavao se i ulaganjem kapitala u pomorsku privredu.

Nakon smrti oca Vicka, sinovi Grgur, Ivan i Anton, odlučili su da podijele očevinu: nepokretna dobra koja su se nalazila u Perastu – kulu, kuću i okućnicu, kao i zemljišta u Verigama, Bijeloj, Đurićima, Morinju....

¹ IAK (Istorijski arhiv Kotor), SN (Sudsko-notarski spisi), CXXX, list 628: „Laus Deo. Adi 28. maggio 1702, Perasto. Confessa e ha confessato il signor capitan Zuane quondam Vincenzo Burovich d’haver hauto et efetivamente alle mani riceputo dal signor capitano Gregorio Burovich, suo fratello ducati venetiani d’ argento due mille, dico numero 2000, a rischio marittimo, giusto d’ uso et costume della piazza di Venetia per questo viaggio dove sara la sua persona; qual denaro investira in quelle mercantie quali a lui meglio parera e quale carichera sopra bastimenti di ventura, patroneggiati da chi saranno e con essi navighera per dove sara la sua persona e dar esito alle mercantie; et per la buona administratione de’ sudetti, il detto capitan Zuane obliga tutti e cadauni suoi beni, tanto mobili come stabili, in qualsivoglia luoco posti, al sudetto capitan Gregorio; e per fede, io, Ferigo Tanaghi, ho fatto il presente quale sara dal medesimo di mano propria afermato et da due testimoni sottoscritto. Val ducati numero 2000. Io, Zuane Burovich, afermo et prometto(?) quanto di sopra.

Dana 4. maja 1702. godine, po tada važećem zakonu grada Kotora, diobu pokretnih stvari izvršio je srednji brat Ivan (*Zuane, in virtu delle leggi municipali di Cattaro*). Upotrebnih predmeti za svakodnevni život podijeljeni su na tri dijela, dok je nešto manji dio dodijeljen Ani, udovici pok. Vicka, odnosno majci pomenute braće. Od upotrebnih kuhinjskih stvari u diobenom popisu navedene su, uglavnom, bakarne posude - lonci, kablići, šerpe, tacne, kotlovi i gradele; kućna tekstilna oprema: ubrusi, stolnjaci, peškiri, lenculi (čaršavi), jastučnice, dušeci, ćilimi; od namještaja se pominju stolci (škanji) od orahovog drveta, od ukrasnih stvari slike i ogledala u pozlaćenom okviru i svjetiljke. Posebno ističemo oružje: Grgur Burović dobio je jednu kratku berbersku pušku, jednu običnu pušku, dvije sablje od kojih je jedna ukrašena srebrom, mač (*semitara o simitera*),² sirijsku (*damaschin*) pušku, četiri različite, upotrebene patrone i dva rastavljena pištolja. Kapetan Ivan dobio je sirijsku pušku, jednu berbersku, dvije široke sablje, dva obična pištolja ili „tercete” i jedan bodež ukrašen srebrom. Pukovniku Antonu Buroviću pripao je mač (*semitara*), jedna sirijska puška, dvije široke sablje, bodež sa srebrnim ukrasom i sirijski pištolj ili „terceta”³

U zaostavštini se nalazio i brod (fregadun) Burovića, nazvan „*Madonna di Rosario e San Iseppo*”. Braća su se sporazumjela da fregadun pripadne kapetanu Grguru, ali da se prije toga izvrši njegova procjena kako bi se kasnije mogle izjednačiti vrijednosti diobenih stvari. Procjenu broda izvršili su vještaci i stručnjaci Marko Martinović⁴ i Stjepan Petrov Stijepović. Vrijednost je iznosila 1400 venecijanskih srebrnih dukata, po kursu od 6 lira i 4 solda za jedan dukat. Kapetanu Ivanu Buroviću braća su odmah isplatila njegov dio; ostala je još vrijednost brodske opreme. Nju su prikazali kapetan Petar Matošević i Marko Martinović koji su upravljali brodom kao patruni. Njima je nak-

² IAK, SN C, 215: vrsta mača sa sječivom i nazubljenim hrbatom poput noža; vrh je povijen prema hrbatu. „*Specie di palosso con tagloi e costa a guisa di coltello, ma rivolto in punta verso la costola; che dicesi anche storta.*”

³ IAK, SN CXXX, 622-623; dok. od 4. maja: navodimo popis kućnih potrepština koje su pripale Ani Burović: „*Alla signora Anna consorte del signor capitan Vincenzo Burovich e: prima tavaioli da tola piccoli, due tovaglie grande, lenzuoli da letto quattro, due sugamani, nove intimele da cuscini, due stramazzi, una caldiera di rame, una pignata di rame, una gradella da ferro, una fersora, una cazza da spiuma, due scagni di noghera, un lavello di rame.*” Dioba oružja: „*Al capitan Gregorio un schioppo barbaresco ordinario, un altro schioppo ordinario, due spade, cioe una con guarnimento d'argento, una semitara, un schioppo damaschin, quattro patrone diverse usate, due pistole mal in ordine, tre lentiati?.....Al capitan Zuane un schioppo damaschin, un schioppo barbaresco, due spade larghe, due pistole ordinarie o terzete, un stilo con tutto il guarnimento d'argento.....Al capitan Antonio un schioppo damaschin, con calzo lavorato in osso, due spade larghe, un stilo con guarnimento tutto d'argento...*”

⁴ Pretpostavljamo da je to ličnost čuvenog kapetana i pedagoga koji je u Perastu 1697. godine obučavao ruske boljare pomorskim vještinama.

nadu trebalo da isplati treći brat Anton, s tim da kapetan Grgur sa bratom Antonom u neko pristojno vrijeme sredi račun i isplati mu njegov dio.⁵

Dana 6. maja braća Burovići su izvršili diobu nekretnina, kuća i drugih nepokretnih dobara u Perastu, vinograda i zemljišta na području Herceg-Novoga. Ovaj put očevinu je dijelio je najstariji sin Grgur što je takođe bio propis kotorskoga zakona. Pristupio je diobi „pod zakletvom da je vrši čiste savjesti i pošteno (bez prevare), kako bi djelovi bili izabrani po postojećim zakonskim propisima”. U toku diobe uzimao je u obzir vrijednost pojedinačnih dobara.

Kulu Burovića procijenili su majstor Frano drvodjelac i Vuko Kandiot (*Candiotto*), klesar i zidar. Da se zaključiti da je kula bila građena od kamena, a da su neki djelovi bili od drveta.⁶ „Kule su bile jednostavne, malih, približno kvadratnih osnova, sa zasvedenim, rjeđe drvenim tavanicama. Bile su slične srednjovjekovnim jednočelijskim kućama gdje je organizacija prostora razvijena po vertikalni. Po pravilu su imale prizemlje, sa cistijernom i dva sprata. Krov je najčešće bio jednoslivni. Od otvora su obično bila zastupljena vrata na prvom spratu (penjanje merdevinama), mali prozori pri vrhu, brojne puškarnice, a kasnije i poneka toparnica.“⁷

Grgur Burović, prilikom diobe, navodi slijedeće podatke o kuli: zid prema moru je sa fundamentom (osnovom) visok 7 sežnjeva (hvata)⁸, širok 4,5 sežnja, ukupno (misli na kvadraturu zida) 31,5 sežanj. Po procjeni jedan sežanj zida iznosi 5 dukata, što je ukupno 157,5 dukata (u vrijednosti 40 groša

⁵ IAK, SN CXXX, 623/t: „Il fregadon nominato „Madonna di Rosario e San Giuseppe” quale essendo proindiviso con la fraterna sopradetta, volontariamente si sono accordato che il bastimento fosse stimato da periti e signori pratici e che il fragadon sudetto sia di raggion del signor capitan Gregorio Burovich qual bastimento fu stimato dalli signori Marco Martinovich e Stefano di Piero Stieповich e fu stimato per ducati venetiani d' argento corrente da lire sei soldi quatro venetiane, l' uno mille quatrocento, confessando il sudetto capitan Zuane haver havuto et efetivamente alle mani riceputo la sua porzione spettante a lui che furono occorse nel detto bastimento, renontiano la detta sua tangente porzione al sopra accenato capitan Gregorio per se eredi, dichiarando che alquanta spesa essendo occorsa per armizzi attinenti al bastimento.....presentati dalli signori capitan Piero Matossevich e Marco Martinovich che hanno patroneggiato detto fregadon, quali doveranno essere bonificati dal signor colonello Antonio, loro terzo fratello a tempo debito che li prefati conti saranno resi dal sopradeto capitan Gregorio al sudeto colonello suo fratello la sua porzione....”.

⁶ IAK, SN CXXX, 624.

⁷ Ilija Lalošević, *Fortifikacioni sistem Perasta*, Godišnjak Pomorskog muzeja u Kotoru (GPMK), XLIII-XLVI/1995-1998, str. 137-138. I. Lalošević ističe da su nestale, odnosno uklopljene u druge građevine ili radikalno izmijenjene pojedine kule u Perastu i tu svrstava kulu Burovića, tzv. Čardak Burovina, sjeverozapadno od kuće Lučića i Mara Krilova (nekad vlasništvo porodice Ćorko, kod crkve sv. Ivana).

⁸ Mletačka mjera za dužinu je pas (*passo*), sežanj ili hvat i iznosi 1,73 m. Zahvaljujem mr Zorici Čubrović na dostavljenim podacima o mjerama. .

za dukat) . Zid prema brdu sa osnovom visok je 6 sežnjeva, a širok 4,5 , ukupno 27 sežnjeva. Cijena po sežnju je 4 dukata, što iznosi ukupno 108 groša. Na kraju zid prema Penčićima i prema Luci visok je 2 sežnja, širok 6 sežnjeva, ukupno 12, uz cijenu 4,5 dukata po sežnju, što ukupno iznosi 324 dukata. Na kraju zaključuje da je „*fondo di detto torre*” 401 dukat.⁹

Sa spoljašnje strane kule prema Penčićima je prazan prostor, sve do javnog puta gdje se moglo sagraditi stepenište kojim bi se ulazilo u kulu. Reklo bi se da je kula Burovića bila uklopljena sa palatom, na kojoj je „*volto e batuda*” od 7,5 sežnja, po cijeni od 3,5 dukata po sežnju; perguo¹⁰ od korčulanskog kamena sa žlijebovima za palatu procijenjen je na 70 dukata.¹¹

Procijenjeni su svi dijelovi palate grede i daske u solarima , ekseri, ukrasni balkonski prozori, drvena vrata i unutrašnje pregrade, kao i ekseri za pomenutu kulu. Za utvrđivanje palate postoji jedan unutrašnji zid, koji je kasnije ojačan. Procijenjen je krov sa crijepom, gredama, ekserima, konzole ispod solara od korčulanskog kamena, dvije „škafé“ i umivaonici takođe od korčulanskog kamena, kameni pločnik pred ulazom u palatu, vrt s donje strane stare kuće (koju su drugi od Burovića kupili), izrada kamenih skulptura, željezni klinovi i olovo u pergulima itd.¹²

Smatramo da se detalji iznijeti u dokumentu, odnose na arhitekturu grada Perasta prije 300 godina i veoma su dragocjeni u stručnom smislu, a ovom prilikom se ne mogu naći u raspoloživoj literaturi, pa ih stoga navodimo u originalu, na italijanskom jeziku (mletačkom dijalektu):¹³

- Pergolo di pietra corzolana con tutto ordine e canalli per il palazzo....
- Travi nelli soleri...
- Tavole nelli soleri...
- Chiodi in detti soleri...
- Balconi d' arese con i suoi guardimenti...
- Porta di legno, e tramezzi, e chiodi in detto torre...

⁹ IAK, SN CXXX, str. 624.

¹⁰ Pavao Butorac, *Kulturna povijest grada Perasta*, Perast 1999, str. 427: „Perguli ili solari (ital.); ne odgovara tačno izrazu „balkon”, jer balkon može biti i bez solara u strogom smislu riječi. To je, zapravo, izbočina na zidu ispod prozora izložena suncu, načinjena od kamena, očito okružena ogradom od kamenih stupića, po mletačkom uzoru. Obično se sastoji od jednog kamenog stalka, poput širokog arhitrava položena na kamenim konzolama, a ograda ima karakter balustrade, ispresijecane osobito pri uglovima i po srijedi, odebljim kvadratnim ili prizmatskim stupovima, što za solar vrše ulogu pilastara ili polupilastara”.

¹¹ IAK, SN CXXX, 624.

¹² Isto, 624/t.

¹³ Nismo mogli naći objašnjenja za neke termine ni u Rječniku mletačkih riječi i izraza od Boerija.

- Per la fortificazione del palazzo vi e una mura di dentro via oritata(?) e poi dopiata per tutte le altre mura...
- Il coverto con coppi, travi, reme, chiodi e salizzo sotto...
- Madiglioni sotto li soleri di pietra di Curzola per le plane(?) di sotto li soleri...
- Due scafe e lavelli di pietra di Corzola...
- Salizzo di piere cotte nell' entrada e col...? del palazzo...
- Mezzo orticello posto sotto la casa vechia comprata da altri...
- Per fatura al mistro d' intaglio nelle tavole...
- Per arpeti e piombo nelli pergoli e madioni de balconi...¹⁴

Kuća u kojoj je tada stanovao sakrestan Ivan, sa svojim vrtovima sa istočne i sa donje strane bio je posjed sinova pok. Nikole Vučićevića, sa zapada braće Zmajevića (sinovi pok. Krsta), a sa gornje strane javni put, procijenjena je na 202 dukata od po 40 groša; ukupna vrijednost navedenih stvari iznosila je 1182 dukata.¹⁵

Izvršena je procjena dijela imovine pukovnika Antona Burovića: stara kuća braće Burović blizu kule - zid gornje strane kuće prema brdu, od kuće Vučićevića do kule u dužini od 9,5 sežanja i visine 2,5 sežnja, površine 24 sežnja, po 3,5 dukata po sežnju – procijenjen je na 84 dukata. U kuhinji je ukupno 10 sežanja zida sa „fošom” ispod, po cijeni od 3,5 dukata sežanj, ukupno 35. Opeke u kuhinji 450, dukata 31(?). Drveni materijal kuhinje sa ekserima (*chiodi*), spojnicama (*reme*) i ostalim je u vrijednosti od 10 dukata. Zid stare kuće prema kuli, visine 3,5 i širine 8,5 sežnja, ukupno 12(!) sežnjeva, po 4 dukata sežanj, što čini 48 dukata. Na produžetku (*prospettiva verso il mar*) dijela stare kuće prema moru do kule su vrata procijenjena na 12 dukata.¹⁶

Nastavak popisa pojedinih elemenata iz originalnog spisa:

- Scalla di pietra corzolana di scalini nove....
- Il muro sotto la scalla...
- La mura di casa vecchia tanto quella verso il monte, come quella verso il mar e la mezza della mura della casa de Vucichievich ...¹⁷
- Li travi della casa vechia 17, d' un caro uno...
- Tavole in soler di sotto braccio...
- Legname del coverto cioe reme cauriole et altio...
- Catodi (?) per detta casa e ferrite per le porte due...
- Arbe(?) per li balconi per riserva di detta casa di pietra corzolana, piedi cinquecento due...

¹⁴ IAK, SN CXXX, 624/t.

¹⁵ Isto.

¹⁶ Isto, str. 625.

¹⁷ Isto.

- Il fondo di casa vecchia e della cusina e tra la casa vecchia e la torre, e della scalla ...
- Caldurma overo salizzo di pietre tra la casa vecchia e la torre, la qual parte resta per la casa vecchia...
- La mezza dell' orto sotto la casa vecchia, perche l' altra mezza si e messo alla parte della torre completa(?)..

Kapetanu Ivanu Buroviću data je na procjenu kuća na Penčićima u ulici Sv. Ivana koju je kupio Marko Šimunov (predak Burovića?) i koju su vještaci kotorske opštine procijenili na 400 dukata ili reala (po 40 groša real)¹⁸; takođe i morska obala s donje strane kuće koju je njegov otac Vicko kupio od nekolicine bivših vlasnika za 155 dukata.

Kapetanu Grguru pripala je dioba nepokretnih dobara u blizini Bijele, Morinja, Strpa, Mržepa (na Prčanju) i Badanja (na Verigama) na trojicu braće Burović, sinova pok. Vicka Burovića. Zajednički prijatelji i povjerenici Burovića dobro su pregledali imanja, temeljito ih procijenili i na slijedeći način raspodijelili: pola vinograda je ostalo kapetanu Grguru, jer je on taj posjed sam kupio za života svog pok. oca Vicka. Druga polovina vinograda podijeljena je na tri dijela, od kojih je dio prema Perastu pripao kapetanu Ivanu, a druge dvije trećine prema Herceg-Novome ulazile su u dio pukovnika Antona i Grgura.¹⁹

Posjed u Morinju – dio prema moru - dobio je Ivan, a dio prema brdu Anton. Kao naknada Grguru je pripao posjed u Strpu.²⁰

Na Mržepu su bila dva odvojena zemljišta u vlasništvu Burovića: jedno uz morsku obalu koje je pripadalo crkvi Sv. Trojstva i na kojemu je bilo 60 maslinovih stabala. Polovina odvojenog zemljišta, prema brdu sa 35 korjena maslina pripala je kapetanu Grguru, djelovima druge polovine istog zemljišta, namijenjenim Ivanu i Antonu, pridodati su djelovi terena na Badanju (u Verigama) sa 12 maslinovih stabala.²¹

Prilikom diobe, braća Burovići su se složili da zemljišni posjed u Đurićima pripadne njihovoj majci Ani,²² udovici Vicka Burovića. Nakon njene smrti braća bi taj posjed podijelila među sobom.²³

U zajedničkom vlasništvu trojice braće Burović ostala je polovina magazina na Mržepu, čija je druga polovina bila u posjedu braće Gagrica.²⁴

¹⁸ Isto, 625/t.

¹⁹ Isto, 626.

²⁰ Isto.

²¹ Isto.

²² Isto, 626-626/t.

²³ Isto, 627.

²⁴ Isto.

Braća su posjedovala i jedan komad zemljišta kod crkve *Risa* u Verigama.²⁵ Kapetan Ivan Burović se odrekao svog dijela u korist brata Grgura, s tim da on taj posjed posveti crkvi za duše njihovih predaka, a da sva trojica braće budu dužna da prate i izvršavaju testamentarnu volju svog pokojnog oca, svaki za svoj dio.²⁶

Diobeni ugovor potpisao je Ivan Burović za sebe, a Grgur Burović za sebe i (odsutnog) brata Antona. Ugovor je urađen u Kotoru „*fori della porta Marina, sotto la lozza*“, u prisustvu Frana Jakonje sudije i braće Burović, sinova pok. Vicka.

U to vrijeme, njihov brat pukovnik Anton Burović, kako je već rečeno, bio je u Breši, pa je njegovo pismo – punomoć bratu Grguru, u vezi diobe od 4. i 6. maja 1702. godine - prikazano opštinskom pisaru Giovaniju Batisti Semitekolu (*Giovanni Battista Semitecolo*) radi registracije.

I pored mnogih podataka o porodici Burović iz XVII- XIX vijeka, nismo mogli precizno utvrditi rodbinsku vezu između Burovića u Perastu i Burovića u Herceg-Novome. Naime, ni u arhivskim spisima ni kod Pavla Butorca nema puno pomena o takvim vezama. Butorac opisuje njihovu plovidbu, njihovo učešće u akcijama protiv Turaka za račun Mletačke republike i društveno-politički status. Butorac na jednom mjestu priča o gusarskom napadu na Perast 1622. godine koji se desio dvije godine prije one velike pohare Perasta (1624.). Pominje peraškoga kapetana Vicka Perovog i njegovu izjavu o opljačkanim kućama i brodovima pred biskupom Pamfilom u Kotoru iste godine.²⁷ A nastojanjem izvjesnog Peraštanina Petra Burovića 16. jula 1636. sklopljen je ugovor četiri opštine – Perast, Paštovići, Budva i Sv. Mihovil (Krtoli) - „na barskome žalu“ o zajedničkoj odbrani slobode trgovačkog prometa od ulcinjskih gusara.²⁸ Postavlja se pitanje da li je Petar Burović (na osnovu pomena Vicka Perovog, kapetana Perasta) djed po ocu pomenute braće Grgura, Ivana i Antona, ili im je predak jedan od braće Burov(ića) čija su imena Grgur i Vicko?²⁹

Butorac pominje kavaliera Ivana Burovića, guvernera hercegnovske teritorije (*sopraintendente e governatore del territorio di Castelnuovo*) koji je za vojničke zasluge dekretom mletačkog senata 9. jula 1701. dobio 207 kanapa³⁰ zemlje u hercegnojskoj krajini. I danas se taj posjed zove Burovina. Pripala

²⁵ „...un pezzo di terren esistente alla Madona Risa tra le Cadene...”

²⁶ IAK, SN CXXX, 127.

²⁷ P. Butorac, nav. dj., str. 315.

²⁸ Isto, str. 24.

²⁹ Pavao Butorac, *Boka Kotorska u 17. I 18. Stoljeću – Politički pregled – Perast 2000.*, str. 34.

³⁰ Kanap je mjera za zemlju u veličini jednog dana oranja.

mu je i jedna kuća gdje je u novije vrijeme bio biskupski konvikt sestara Sv. Križa.³¹ Od opštinskog providura dobio je nekadašnje turske mlinove u Morinju.³² Pored počasnog naziva viteza Ivan Burović dobio je 12. maja 1703. godine titulu konta, a tako i svi njegovi nasljednici.³³ Ivan Burović Grgurov, pak, pominje se 1687. godine i uz njegovo ime stoji napomena autora da je on „kasniji hercegnovski guverner.” Iz jedne vijesti iz 1730. godine, na traženje konta Ivana Antona Burovića, peraška opština je njemu i njegovoj braći prepustila i darovala crkvu Sv. Petra u Bijeloj...³⁴

Burovići su bili baštinici imanja Zmajevića u Bijeloj. Tako su naslijedili i lijep ljetnikovac kraj mora, pokraj crkvice Sv. Petra (u novije vrijeme u posjedu Zlokovića). Za zemljište Dražin rt, nedaleko od Perasta, koji je od davnina pripadao opatiji Sv. Jurja, livel je u XVII vijeku plaćao nadbiskup Andrija Zmajević, a naslijedili ga Burovići. Burovići su tu imali i ljetnikovac jednu lijepu zgradu uz more.³⁵

Burovići su posjedovali zemljište u Lepetanima i na Plavdi (lokalitet u istom mjestu prema Opatovu) Smatramo da su te posjede naslijedili od Zmajevića.

Kapelu Gospe od Ružarija u Perastu, na brijegu, sa baroknim zvonikom okruženim jakim zidom i terasom, podigao je za svoj mauzolej 1678. godine nadbiskup Andrija Zmajević i u njemu sahranjen godine 1694. Grobnica je s pločom od zelenog mramora i na njoj je uklesan grb kao na crkvenim vratima. Pošto je izumrla muška loza Zmajevića, ova crkvice je pripala hercegnovskim Burovićima.³⁶ Ovdje treba spomenuti prebogatu biblioteku Andrije Zmajevića koja je bila prenesena u kuću Burovića (Burovina) u Herceg Novome gdje je stradala u požaru 1807. godine.³⁷

Nismo, dakle, sigurni u rodoslovni identitet konta Ivana Burovića (u odnosu na pretka). Sigurno je da je imao sina konta Stanislava koji se oženio Marijom, kćerkom admirala Matije Zmajevića i preuzeo prezime Burović Zmajević. Porodica Burović, odnosno Burović Zmajević nastanila su se u Herceg Novi. Pored Stanislava (umro 6. maja 1775.), tamo su živjela i njegova braća konti Tripo, Aleksandar, Anton i Inocent.³⁸

³¹ Isto, str. 125.

³² Isto, str. 126.

³³ P. Butorac, *Boka Kotorska*..., str. 136.

³⁴ P. Butorac, *Kulturna povijest*..., str. 232 i 299.

³⁵ Isto, str. 299.

³⁶ Isto, str. 161-162.

³⁷ Butorac, *Boka Kotorska*...str. 125.

³⁸ IAK, SN CIII, 355-356.

Najstariji sin Stanislavov Vicko Burović Zmajević posjeduje kuće u Kotoru – u predjelu crkve Sv. Bartolomeja i kuću na glavnom gradskom trgu (*nel Riparto Marina*). Ova je imala tri sobe, hodnik, kuhinju i tavan (*soffitta*) i u njoj su 1804. bili smješteni kraljevski oficiri iz kotorskog garnizona.³⁹ Ostali sinovi konta Stanislava i Marije bili su Ivan (*Giovanni*), Hektor (*Etto-re*), Andrija i Tripo, nastanjeni u Herceg Novome, dok je najmlađi, Hanibal (1782.g) bio na studijama u Padovi. Andrija je u ime majke Marije Zmajević 7. aprila 1789. godine prodao kuću u Perastu zvanu Tripovina.⁴⁰ Iz godine 1799. je podatak da su Tripo Burović (sin Stanilava) i njegova žena Ana Ređo (*Anna Reggio*) imali kuću u predjelu Sv. Klare u Kotoru (*il casale situato nella contrada di Santa Chiara di questa citta*) i čija je dioba na šest djelova izvršena 1790. kada je Ana Ređo već bila udovica.

Iznijevši raspoložive podatke o Burovićima u XVIII vijeku, poći ćemo u XIX da bi istakli dvije značajne činjenice: u jednom dokumentu od 1. aprila 1816. godine stoji da je Stanislav Burović, sin *kavalierra* Ivana (*Giovanni*).⁴¹ U drugom se ističe ekonomska moć porodice Burović: Ivan Stanislav(ov) conte de Burović Zmajević, jedan od najznačajnijih posjednika u Boki Kotor-skoj, 17. decembra 1842. godine, tada u penziji, bio je kandidat za predsjednika gradskog vijeća u Kotoru. Tada je bio u braku i imao 62 godine; od 1814-1816. godine bio je intendant pokrajine Boke Kotorske, zatim okružni povjerenik (*primo commissario circolare*).⁴²

Smatramo da su podaci o Burovićima koje smo iznijeli kao i oni koji su još skriveni u arhivskim spisima veoma zanimljivi i značajni za bogatu društvenu istoriju Boke Kotorske. Namjerno nismo ulazili u opise vojnih akcija članova porodice i njihovih putovanja za vrijeme mletačke vladavine Bokom, s obzirom da ih je Pavao Butorac detaljno prikazao u svojim istorijskim studijama o Perastu.

---

³⁹ IAK, OK (Opština Kotor), fasc. I/R , *Protocolo Extraordinario Civil XIV*; dok. od 8. avgusta i od 10. septembra 1804. g.

⁴⁰ IAK, SN CLXVII, 289.

⁴¹ IAK, OK I/P, *Anno 1817, Registro Procure*.

⁴² IAK, OK X, 1; dok. od 25. januara 1843: „*Giovanni Stanislao conte de Burovich Smaevich, anni 62.....uno fra principali possidenti delle Bocche di Cattaro...*”

Anita Mažibradić

THE BUROVIĆS OF PERAST – FAMILY AND ESTATES IN THE 18TH CENTURY

Summary

Thanks to the lively marine trade, the town of Perast achieved great economic and cultural flourishing in the 18th century. The traces of the development of that time are still visible at the present day: preserved churches and stately palaces with Baroque decorations of stone from Korčula, made after the model of the buildings in Mediterranean towns and ports. Archival records – particularly documents dealing with the division of property reveal many data about families and houses as well as details related to the architecture of Perast ; also those dealing with the size and type of landed properties scattered over various places in the Boka Kotorska Bay. There is an interesting story about Burović family of Perast: Grgur, Ivan and Anton, the sons of the late Vicko Burović, their estate in Perast and the land on the territory of Herceg Novi with which the Venetian Senate rewarded them for their engagement in the liberation of Herceg Novi from the Turks and generally, in the defence of the Venetian territories. They got estates in Bijela, Đurići, Kostanjica, Morinj. They owned properties in Strp, Verige and Mržep (Stoliv) ... Adjacent to the house of Vicko Burović in Perast, next to St. Ivan's church, there was a tower constructed of wood and stone. Documented estimate of those properties carried out for the purpose of division, furnish details relevant for learning about the architecture of Perast 300 years ago. The knight Ivan Burović of Perast, governor of Herceg Novi district, got a house and land in Herceg Novi (Burovina) for his merits in the actions in 1687. On 12 May 1703 he was honoured by Venice with the title of count. The Burovićs inherited the Zmajevićs based on their kinship. Namely, Stanislav Burović, Ivan's son, was married to Marija, the daughter of admiral Matija Zmajević of Perast and kept the family name Burović Zmajević, which was inherited by his eldest son Vicko.

Оливера ДОКЛЕСТИЋ

ВЛАДИЧИН МОСТ (ИЛИ МОСТ МИЛАШИНОВИЋА)

Кључне ријечи: Владичин мост, камени мостови, француска управа, градитељско наслеђе

Стари камени мостови у свијету су грађевине које уживају заштиту као градитељско наслеђе. На подручју општине Херцег Нови постоји велики број ових грађевина чија старост се може процијенити, али о којима нема неких чврстих записа. Професор Милан Гојковић на Грађевинском факултету у Београду, у својој студији о каменим мостовима, писао је о два таква моста на подручју наше општине, оном преко ријеке Суторине и мосту у Бијелој који датира, наводно, још из времена цара Душана. Већина мостова датира из VIII, XIX, или с почетка XX вијека и дјело су руку домаћих градитеља. Један од најљепших камених мостова је, ипак, Владичин мост на Љутом потоку, на Топлој.

Опис

Из високог карстног склопа, са главицом званом Тајно брдо, у атару села Камено, извире поток, једва примјетне издашности током љета, количине од неколико кубних метара у секунди, у периоду киша. Од изворишта спушта се стрмовитим кланцем, зашумљеним високим и правим боровима, кога зову Котобиљ, па све стрмијим дионицама ка насељу Топла и мору. Назив му је, не без разлога, Љути поток.

Откако постоје људске насеобине у овом крају позната је и ћудљива природа Љутог потока. Његово стрмо корито некада је природним каскадама, сачињеним од углачаних, бијелих стијена, савладавало висинску разлику од неколико метара, чиме су стварана слапишта налик базенима воде искричасте, модро плаве боје, чија је дубина мјестимично и преко два метра. Потом је урбанизација шездесетих година, у најнизводнијем дијелу тока, почела полако да му узима енергију, тј. „ријечни дах“, да га кроти, усмјерава у затворени профил, а потом, од осамдесетих и да

Слика 1.
Зайагна
визура мосѿа
(који је сасвим
обрасѿао у
бриљан)

га затвара у цијеви или сандучасте, бетонске профиле, од ушћа, узводно, скоро хиљаду метара. Као реакција на те односе великих вода и окружења, једном у десетак година Љути поток се претвори у праву дивљу бујицу, када његове јаке воде немилосрдно ломе и носе све пред собом.

Тада обавезно настају велике штете плавлeњем околног терена. Снажна сила воде односи све пред собом, камење, ограде, земљу, као и грађене објекте. Може се рећи да су све то последице бунта бујичавог тока против људског немара и бахатости ума који жели да природу сасвим подреди себи. У тој јурњави снажне водене силе ка мору, Љути поток носи одваљено камење и спрану земљу и таложи их на ушћу у море, или у низводном дијелу тока, који је знатно нижег нагиба. У том дијелу се зато гомилају разне врсте отпада који путује ношен воденом бујицом.

Кроз вјекове, на Љутом потоку је грађено неколико мостова, камених, дрвених, и, у данашње вријеме, немаштовитих, једноставних, бетонских конструкција.

У близини ушћа Љутог потока у море, тек стотинак до сто педесет метара узводно, налази се Владичин мост, кога су популарно звали још и мост Милашиновића¹, по породици која је била власник уљаног и брашног млина, саграђеног на њему.

¹ Породица Милашиновић је једна од оних седамдесет породица које су стигле у новски крај, са владиком Саватијем Љубибратићем, крајем 17. вијека. Милашиновићи су по поријеклу из Нецвијећа у Херцеговини, и населили су се на Игалу, како пише поп Саво Накићеновић у „Антропогеографској студији БОКА“; први Милашиновић био је Илија Милашиновић. Капетан Стеван Милашиновић је први развио аустријску заставу на ријечи Мисисипи.

Историјска црница

Име „Владичин мост“ дато је мосту по владици Саватију Љубибратићу, који је након спаљивања манастира Тврдош, код Требиња, а по смјени Отоманске управе Млетачком², стигао у Херцег Нови, 1694. године³, са тврдошким калуђерима и седамдесет херцеговачких породица. Први владичин стан⁴ био је у манастиру Савина. Његовим калуђерима Млечани су додијелили чардак Солимана Агића, такође на Савини. Владика Саватије је 1713. године освештао нови православни храм на Топлој, посвећен Вознесењу Христовом, или Светом Спасу, како га народ радије зове. Дужд је касније даровао владици земљу на Топлој, на којој је изградио владичански двор и у њему малу цркву посвећену Светом Николи. Ту је владика поживио све до своје смрти, 1716. године. Током руско – француског рата, када је домаће становништво стало на страну руске војске, епископску резиденцију су Французи прво запалили, а потом разрушили њене остатке. Било је то током опсаде града, 1806. године⁵ када су запаљена и многа села у околини Херцег Новог.

Али, вратимо се причом у вијек прије доласка Француза у Боку. С млетачком подршком, са епископатом у Херцег Новом, односно на Топлој, Стефан Љубибратић је био митрополит и примас цијеле Далмације. Дукалом млетачког дужда Корнелија од 14. јула 1718. године⁶ дозвољено је становницима Крајине новске, Србима, да оснују своју комуни-тад – општину. Сједиште комуни-тади било је на Топлој, у цркви Светог Спаса. Сва кореспонденција вршена је на народном језику, ћириличним

² Битка за Херцег Нови, између Турака, који су бранили град, и флоте састављене од бродова папске, млетачке, малтешке и фирентинске флоте, коју је предводио Јероним Корнер, са Пераштанима, Херцеговцима, Црногорцима и домаћим српским борцима, трајала је од 2. до 30. септембра 1687. године.

³ Година 1693. узима се условно јер је тада уништен манастир Тврдош, гдје је било сједиште херцеговачког владике. Тако наводи др Горан Ж. Комар у књизи „Мојдеж, Ратишевина, Сушћепан, Требесин, Сасовићи, Пресјека, Ластва и Бјелске Крушевице у XVII вијеку, прилошки историји херцеговског краја“, Херцег Нови, 1995, стр. 54 – 56.

⁴ Године 1695. млетачке власти признавају владика Саватија Љубибратића за епископа новоослобођених крајева, а јужна Херцеговина, све до разграничења, 1700. године, чини обухватну политичко – територијалну област са Боком Которском., “Мојдеж, Ратишевина, ...” др Горан Ж. Комар, Херцег Нови, 1995. О боравку владике Саватија Љубибратића у Савини наводи се у петохљобници коју помиње херцеговски хроничар и први истраживач и писац историје херцеговског краја, Томо Крстов Поповић, Херцег - Нови, историјске биљешке, књига прва, 1382 – 1797, издање „Орјена“, друштва за пољепшање и унапређивање Херцег – Новог и околине му, Херцег Нови, 1924.

⁵ Сава Накићеновић, Бока, антропогеографска студија, Београд, 1913. године

⁶ Др Драгана Радојичић, Крајина новска у судару свјетова, Филозофски факултет, одјељење за етнологију, Београд, 1994.

писмом. Захвални народ је стотину година касније и даље памтио разбо-ритог владика Саватија, захваљујући чијој подршци и залагању код мле-тачких власти је успостављена правно, етнички и историјски веома зна-чајна Топалска комунитад, којој су Млечани оставили доста широку сло-боду аутономног управљања, иако под окриљем власти Млетачке Репу-блике.

Стари мост, о коме је овдје ријеч, потиче (највјероватније) из вре-мена француске управе Новском крајином, која је трајала од 1807⁷. до 1814⁸. године. Заправо, крај 18. и почетак 19. вијека, у периоду од седам-наест година било је вријеме смјена разних управа: од Млетачке Репу-блике до моћних царевина: Аустрије, Русије и Наполеонове Француске. И док су се велике силе надигравале коме ће припасти Бока, аутохтоно становништво је с великим жаром и извјесним пркосом подгријавало сје-ћања на владика Љубибратића, тим прије јер је Француска војска и запа-лила његову резиденцију на Топлој.

Француски маршал Мармон⁹, сјајан Наполеонов војни стратег, у нашим крајевима и Дубровнику, немилу познат по одлуци о укидању Ду-бровачке Републике, остао је упамћен у историји, не само као изузетан командант у војним операцијама, већ и веома вјешт у економији и гради-тељству. Заправо, градитељи су били инжењери његове инжењеријске је-динице, али је Мармон, као стратег, знао да уочи значај градње путева за напредак у кретању његове војске и за освајање и чување нових терито-рија.

Код мјештана Топле, оних најстаријих породица, из генерације у генерацију, преноси се казивање да су заправо Французи изградили Вла-дичин мост, у кратком периоду њихове власти. Французи су оставили траг у грађевинарству Боке Которске управо градњом путева¹⁰, о чему пише и Адорјан Мађар¹¹, етнолог и истраживач културно – историјског наслеђа и споменичког блага у Херцег Новом и Боки Которској. Веома лоши путеви, сасвим расквашени у вријеме кишних периода, значајно су

---

⁷ Маршал Мармон је заузео Боку Которску након потписивања мировног споразума између Француске и Русије у Тилзиту, 7. јула 1807. године. Тим Уговором је одређено да Русија уступи Боку Французима

⁸ Француска власт у Боки Которској трајала је од Тилзитског мира, 1807. године до маја 1814, када војска Аустроугарске поново запосједа Боку и Херцег Нови. Овај чин је озваничен Бечким Конгресом, 1815. године, Монографија Херцег Нови са околином, Херцег Нови, 1987. године.

⁹ Маршал Мармонт, Мемоари, „Логос“, Сплит 1984. стр 49.

¹⁰ Маршал Мармонт, Мемоари, „Логос“, Сплит 1984.

¹¹ Чаба Мађар, Adorjan Magyar из Зеленике, као сарадник Народног музеја Хер-цег Нови, „БОКА“ 25, Херцег Нови 2005, стр 447-472.

успоравали напредовање француских трупа, нарочито артиљерије, у даљем освајању територије дуж Јадрана. Изградња путева била је приоритетни задатак у војној стратегији. Један од најупечатљивијих грађевинских подухвата Француза на овом подручју је и брдски пут између Конавала и Херцег Новог, чијим дијелом трасе је 1980. године постављена магистрална водоводна цијев (начињена од челика, пречник 700 мм) од водостана „Плат“ до Херцег Новог.

Путеве и мостове, које су градили Французи, уосталом као и други грађевине, прије и после њихове власти, заправо су градиле руке наших домаћих градитеља, локалног становништва, врсни познаваоци зидања у камену. Владичин мост има све елементе каменог моста, како је већ била традиција грађења ових објеката, наслеђена од доба древних Римљана преко Византије до Турске, односно, доба ренесансе и Француске у 19. вијеку. У доба Луја XV, почетком 18. вијека, у Паризу је основана прва школа за стручно образовање градитеља, „Corps des Ponts et Chaussées“¹², коју је основао Жак Габриел¹³, син чувеног градитеља моста на Сени „Royal“. Потом је 1747. године у Паризу основана чувена Школа за мостове и путеве „Ecole des Ponts et Chaussées“, чији је први директор и изванредан преносилац знања, чувени мостоградитељ Жан Родолф Пероне¹⁴, оснивач савремене мостоградње, који је увео многе новине у грађење ових увијек интересантних објеката. Без сумње да је знање чувених француских мостоградитељских школа, иако у скромним размјерама, пренесено и овдје, у Херцег Нови, Боку и Далмацију.

Владичин мост има све или скоро све елементе класичног моста и свакако је грађен под стручним надзором инжењера – мостоградитеља.

Локацијско одређење

Данас је доста тешко идентификовати трасу природног корита Љутог потока, као и трасу старог пута, који је прелазио преко потока. Био је то пут који је од Херцег Новог, преко Топле, водио до Игала, даље ка Дубровнику, а имао је своју рачву ка селима у залеђу града: Требесину, Каменоме, Мокринама, Крушевицама, и другим селима и засеоцима, у којима је живјело бројно, пољопривредно становништво. Овим путем, уз Љути поток, долазили су у град, на пазар, и другим пословима. На слици 3. види се карта дијела новске општине, од града до високих кота за-

¹² Милан Гојковић, „Стари камени мостови“, анатомија, патологија, заштита, санација, конзервација, „Научна књига“, Београд, 1989.

¹³ Jacques Gabriel (1667 – 1742).

¹⁴ Jean Rodolph Perronet (1708 – 1794).

Слика 2. Истїочна визура мосїноњ лука

Слика 3. Траса Љутињ ѿѿтока, од извора (їлави круњ), са ознаком новоњ и стїароњ владичиноњ или Милашиновиња мосїнова (црвени круњ) до ушња

леђа, од изнад 300 мнм, гдје извире Љути поток. Владичин мост се налази практично у срцу Топле, између обале и густо насељеног дијела, са низовима стамбених објеката.

Данас, тек понеки пролазник, углавном мјештанин из околних кућа и стамбених зграда, пролазе преко старог моста. Вјероватно већина од њих и не зна старост и вриједност моста као градитељског, споменичког блага општине Херцег Нови.

Изградња „новог“ моста ишла је старом на штету, дјелимичним прекривањем земљом, којом је створен насип за нову нивелету пута, у правини. Нови мост, изграђен 1947. године чији је пројектант био прашки студент, инжењер Јово Раичевић, уздиже се неколико метара изнад старог, а удаљен је тридесетак метара, ка западу. Данас је, такође, прилично тешко да се замисли претходно стање терена са током потока, без „новог“ моста на Љутом потоку.

Умјесто садашњег пута, „Његошеве“ улице са мостом, зјапила је рупа, како говоре мјештани, а поток је од старог моста улазио у кривину ка мору. Стари пут је имао велику стрмину ка Игалу.

Корито потока, на том мјесту са два моста, имало је необичан, змијолик облик, са двије контра кривине. Из правца Херцег Новог, са пута, (чија се траса поклапа са данашњом), на мост се улазило кроз велики завој, веома опасан за несмотрене возаче. Наиме, пут и мост су уједно били и колски, па су возила већом брзином улазила у кривину, па би се догодило да се возач и кола нађу у води потока.

Слика 4. Ошћећење низводне сџране лијевог ојорца

Слика 5. Изглед моста са низводне (зајадне) сџране са заокруженим ошћећеним лијевим ојорцем

Слика 6. Ошћећење каскаде и дна корића појока (са сџране се види дио лијевог ојорца)

Слика 7. Сџрелица показује камени зид на коме је била мостина ограда, са једне и друге сџране

По неким свједочењима било је пуно покушаја да се савлада ова опасна кривина и исправи нивелета пута и њен велики нагиб ка Игалу. Први пут је био покушај да се то исправи у доба власти Аустроугарске, прије Првог свјетског рата, други пут у доба Краљевине Југославије. Мучили су се безуспјешно и Талијани у доба њихове окупацијске власти у Другом свјетском рату. Све је било без правих резултата. Најзад, одмах након рата, искористивши њемачке ратне заробљенике и њихово градителско знање, 1947. године је завршен нови мост¹⁵.

¹⁵ На основу казивања арх. Милорада Петијевића и грађ. тех. Ивице Вујичића

Улога тесара је незанемарљива у грађевинарству, поготово у лучним, мостним конструкцијама. Из доба Аустроугарске монархије и њихове војске у Боки задржало се доста грађевинских тесара, који су, потом, ухљебљење нашли или у новој војсци Краљевине СХС или у цивилству. Један од таквих, предратних војних тесара, који је потом радио као столар у граду, био је и извјесни Паво, кога је народ звао Цимерман, по називу његовог заната на њемачком језику. Паво Цимерман је заслужан за израду дрвене оплате «новог» моста, коју је израдио са, готово, мајсторском прецизношћу, потпуно обликујући будућу бетонско – камену конструкцију мостног лука и његове кривине.

Карактеристике каменог моста

Свод Владичиног моста није ни елипсаст ни полукружни, већ има тзв. оживални облик, односно, „преломљени свод“. Мост је данас у лошем стању, сасвим запуштен¹⁶, са одваљеним опорцима (сл. 4 и 5), однешеним каменим комадима, који су некада чинили круну и ограду и са мјестимично подлоканим странама.

Првобитни изглед моста

На слици 6, виде се остаци кегле, са лијеве стране, чији је обрађени, тесани камен сасвим нестао, а указала се испуна моста од набаченог крупног камена са остављеним отворима за оцјеђивање кишне воде. Распон моста је 5,20 метара, а висина тзв. стријеле свода „fo“ је 3,70 метара, до нивоа воде, или до дна потока око 4,40 метара. Из односа висине и ширине (fo/lo), који даје параметар стињености, а који износи 0,85 закључује се да је Владичин мост сводна конструкција, гдје је смјелост конструкције $l^2/f = 7,31$ (< 500 по правилу за камене мостове). Оживални облик свода моста огледа се у шпицастом завршетку – «кључу свода». Како се лијепо види на фотографијама, кључ свода је трапезног облика, али нешто ужи од осталих камених комада који чине сводну конструкцију.

Бетонски сандук, урађен прије двадесетак година, ради заштите канализационе цијеви, која је постављена дуж десне обале потока, низвод-

¹⁶ Адорјан Мађар је констатовао лоше стање старих камених мостова, још у свом извјештају Народном музеју 1953. године, позивајући да се предузме попис, а потом и мјере заштите и санације овог вриједног градитељског наслеђа. Обзиром да се на томе ништа није урадило, исто констатује и његов син Чаба Мађар, такође ерудита и истраживач историје и градитељског наслеђа општине Херцег Нови, 2005. године у свом раду у Зборнику „Бока“ у коме подсећа на рад и занимања свог оца.

Слика 5. Барбакана

Слика 6. Остаци кегле насипа са подлоканим лијевим темељем

но, уједно је заштитио и десну страну темеља моста од подлокавања. Лијева страна моста, обрађена је током изградње „новог“ моста, низводно. Била је то камена обала, урађену од тесаног камена, у нагибу, која је држала насип пута и моста, а коју је вода сасвим подлокала и разорила. Преостали дио камене обалоутврде, из којег вири огољела земља, конзолно „виси“ над водом. У непосредној близини је постојала каскада, од које су остали само трагови.

Мост је био и за пјешачки и колски саобраћај. Необично је да му је ширина промјенљива, па је на јужном крају 3,75 м, а на сјеверном чак 4,40 м. Од вјенца моста остали су тек дјелови камена, док о огради, нема никаквог трага. Чак је и обурдан дио круне крилног зида, у ширини од око пола метра. На десној страни моста, десног крилног зида, остављене су барбакане, које су и данас у функцији, као и незаптивени слугани камен, са отворима ширине на два прста, који су најчешће прекривени маховином, а имају улогу лакшег оцеђивања воде.

Десни крилни зид је временом постао дио прилаза млину и породичној кући Милашиновић. Лијеви крилни зид је „остао“ без кегле, а вода кишног канала, који је урађен, вјероватно, у вријеме када је грађена робна кућа „Новљанка“ (која је у непосредној близини), систематски спира камену заштиту и везивни материјал моста усљед ударне силе бујичаве воде, чији је ток усмјерен, не на поток, већ на крилни зид моста.

Најнижа ширина чеоног дијела моста је шест висина камена или 1,50 метра.

Подужни пад моста, односно, нивеле, је без лома, од југа ка сјеверу. Са моста води пут, који је, уствари, трасом стари пут, превучен асфалтом и дијелом представља паркиралиште, а спаја се са „Његошевом“ улицом, која води преко „новог“ моста. По наводима мјештана, који тврде да је од моста водио пут великог нагиба ка Игалу, слиједи закључак да и овај крак пута је, заправо, насут до нивелете новог пута – „Његошеве“ улице, да би се ублажио природни пад терена.

Архиволта је остала очувана. Лијепо се види и камен „кључ“ или “завршац“. Са унутрашње стране свода калцијум карбонат је већ почео да образује сигу, па се она оформљава у јединствену масу, зеленкасте боје.

Коловозна конструкција тек може да буде претпостављена, јер је то данас само шљунчана стаза. За очекивати је да се испод слоја земље и шљунка налази турска калдрма, како је било уобичајено за старе мостове. Испод свода уочава се лијепо наређана цигла «на кант» на коју је налегао завршни слој коловоза. Коловоз, или турска калдрма, требала би да је изведена од обрађеног или ломљеног камена или облутака, у слоју од кречног малтера. Коловозна конструкција данас није водонепропусна. Отуд и стварање наслага од калцијум карбоната на унутрашњој страни свода.

На неколико мјеста дошло је до деформације свода услед продирања воде и испирања малтера у спојницама. Деформација се манифестује мјестимичним извлачењем испуне свода, али не и испадањем, па је он још увијек компактан.

Чеони зид је урађен од тесаног камена, правилних облика и, како се види на сликама, обрастао је брштаном, који постепено разара камен и његове спојеве.

Градишћелско наслеђе

У списку заштићеног градитељског наслеђа општине Херцег Нови, али ни регије Боке Которске, стари Владичин мост није уписан, као ни други, стари камени мостови, путеви и стазе. Урбанизација града, изградњом нових објеката на лошем терену, и управо на подручју читаве Топле гдје је евидентна пренапученост градњом стамбених објеката, Љутом потоку и Владичином мосту све више одмаже. Људски немар мост оставља на милост и немилост зуба времена. Изградња нових стамбених објеката, у непосредној близини, нова степеништа, сандучасто, бетонско корито потока, из кога се вода преко каскадног слапишта излива непосредно код старог моста, даје веома ружну слику ове локације, а мост остављају без могућности дуже визуре са узводне стране.

Стари и нови мост, сада су дио амбијенталне слике урбанизованог дијела града, како се види на сликама 7, 8, 9 и 10.

Слика 7. Временски пресјек - стари и нови мост

Слика 8. Слабијије Љубић јојока, прег мостом, које ошћећује дно корића

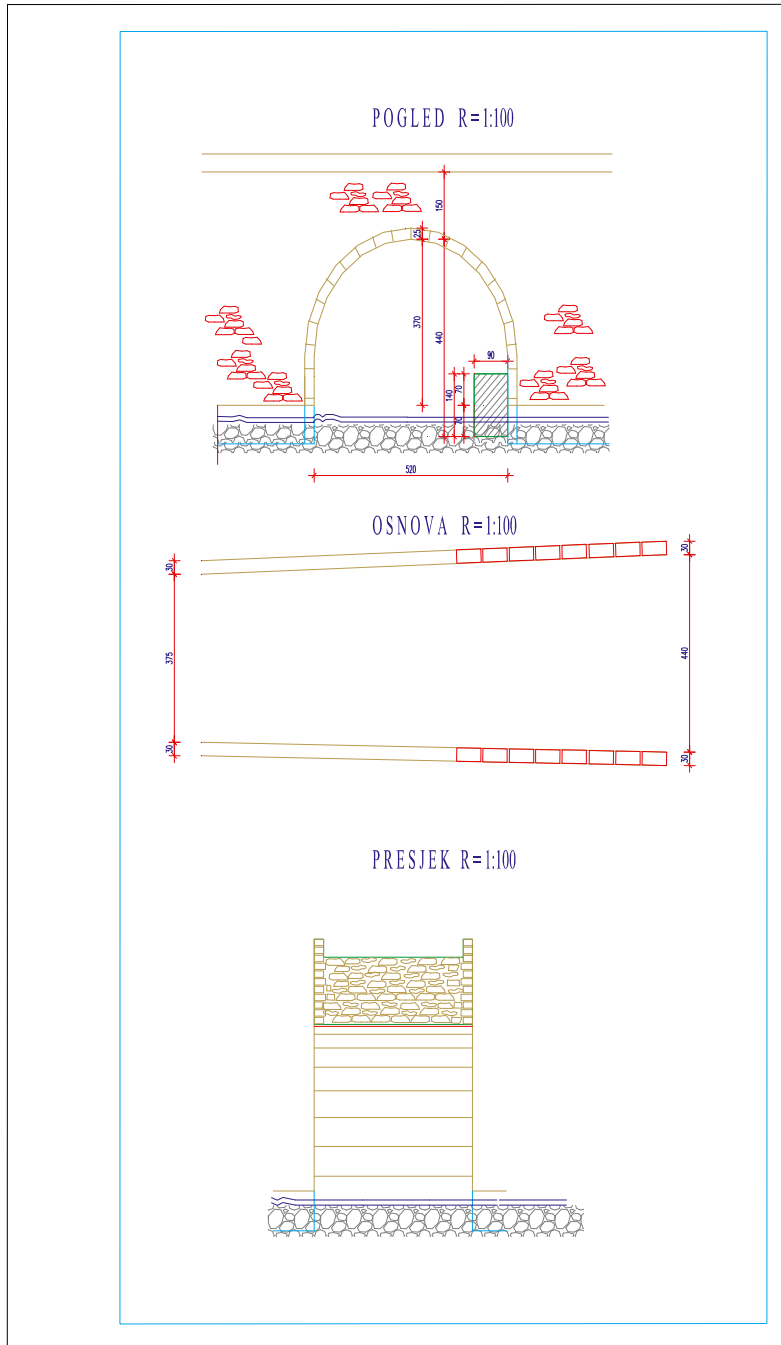
Слика 9. Некадашњи млин Милашиновића. Сада је објект намјењен туристима. Ток јојока означен је стријелицама

Слика 10. Камен од кога је зидан мост

ПРИЛОГ

Цртеж Владичиног моста са димензијама и техничким елементима. Цртеж у autocad-у урадила Соња Класић, арх. техничар

Цртеж Владичиног моста, са основним димензијама

Olivera Doklešić

BISHOP'S BRIDGE (OR THE MILAŠINOVIĆ BRIDGE)

Summary

There are numerous stone bridges in the area of the Municipality of Herceg Novi, of various age. One of the most beautiful specimens of stone bridges, the one which was probably built in the short time of French rule of the Boka Kotorska Bay and Herceg Novi, in the period from 1807 till 1814, spanning the brook Ljuti Potok, on the location Topla in Herceg Novi, Vladičin most (Bishop's Bridge), is described in this paper. The Bridge was named after Bishop Savatije (Ljubibratić) who had his residence in the immediate vicinity, and which was burnt down by the French during their occupation. According to its elements (broken arch, barbicans, kegl, stone embankments, flow routers, etc.) It can be easily noticed that it was precisely built, expertly, like the well known Medieval stone bridges on large rivers. Though as early as in the 50's it was written about this bridge and the necessity of its protection, the Bishop's Bridge at present still does not play its part. It is rather damaged and needs significant restoration works.

Љубо МАЧИЋ

ДВИЈЕ ЛЕГЕНДЕ О ДОНОСИОЦИМА ГЛАВЕ СВ. ТРИПУНА У КОТОР

Кључне ријечи: Матија Утоловић, Св. Трипун, црква Св. Варвара, Сутвара, Грбаљ, Цариград, Котор, Матија Бонасци

Центри култова источних светаца углавном су се налазили у приморским градовима. Тако се и у Котору, још од 809. године, над мошћима Св. Трипуна, мученика из Кампсаде у Малој Азији, развио култ који је био познат средином X вијека чак и у Цариграду, како је изричито забиљежио Константин Порфирогенит. Описујући Котор К. Порфирогенит на једном мјесту овако наводи: „У овоме је граду био похрањен Св. Трипун, који оздравља све болеснике, понајвише оне, које муче нечисти духови.“¹ Данас се Св. Трипун слави још и као заштитник винограда, вртова и поља. Уосталом, у основи његовог имена стоји етимолошки коријен „Трипн“ што значи „особа племенитог духа“², а што у суштини и одговара свецу чудесних моћи. Те чудесне моћи „да оздравља све болеснике“ и племенити дух свеца условили су неодољиву жељу бројних држава да се домогну његових мошти и да на тај начин привуку што већи број својих вјерника. Зато је сасвим разумљиво што се свечеве мошти налазе у бројним црквама широм Европе, па и даље, о чему детаљније пишу разни аутори. Од мноштва таквих података, овом приликом скрећемо пажњу само на неке важније и то у виду краћих констатација. Тако на примјер, сазнајемо да се већина моштију Св. Трипуна, заштитника града Котора, данас налази у једном дрвеном ковчегу, односно саркофагу, који је обложен сребром, у базилици Св. Трипуна у Котору (фотографија), а остали дјелови у другим црквама и манастирима, као што су: црква Св. Фантина (Италија), манастир Света Тројица (на Метеорима, у Грчкој), црква

---

¹ Историја Црне Горе, књига прва, Титоград, 1967., стр. 441; Иво Стјепчевић, Архивска истраживања Боке Которске, Пераст, 2003, Катедра св. Трипуна у Котору, стр. 57.

² Дон Антон Белан, Свети Трипун и његова катедра, Котор, 2002, страна 11.

Св. Трифуна (крај Москве), парохијална црква Св. Петра и Павла у Рису, црква Св. Арханђела у Сарајеву, манастир Крка (у Хрватској), и црквени музеј Св. Аполоније у Венецији. Има историчара који су записали да су Которанима остали само комадићи моштију за које се сматра да припадају Св. Трипуну, јер је 1378. године млетачка флота Ветора Пизанија силом заузела град и опљачкала приватне и јавне зграде, и цркве, а онда подметнула пожар. А кад се дијелио плијен, командант флоте Ветор Пизани није хтио узети ништа друго осим светитељских мошти, покупљених по црквама.³

Базилика Св. Трифуна у Котору

³ И. Стјепчевић, нав. рад., стр. 40; Иван Божић, Немирно поморје XV века, Београд, 1979, Которско-млетачки спорови око црквених драгоцености, стр. 28-31; Метеори, свете стене и њихова историја (Туристички водич на српском), Грчка Национална Туристичка Организација (Е.О.Т./ Г.Н.Т.О.), Каламбака, стр. 95.; Дон Антон Белан, нав. рад, стр. 35.

Да ли је глава Св. Трипуна донесена с тијелом, или није, мишљења се разилазе. Иво Стјепчевић на једном мјесту наводи: „По споменутом старом бревиру, била би донесена с тијелом, однесена од Самуила и повраћена год. 1227. Солети напротив не искључује могућност, да је она за први пут донесена тек год. 1227“.⁴ Дакле, без обзира на обје могућности, својевремено су настале разне приче и предања о томе како је она тек 1227. године доспјела у наш град. Два су предања о томе до данас сачувана. Једно утемељено на живом народном сјећању и једном епитафу на надгробном споменику пок. Крста Утоловића, потомка Матије Утоловића и друго утемељено на предању и писаним подацима у црквеним бревирима.

Али, прије навођења интересантних детаља из оба предања, није на одмет да се подсјетимо и неких других чињеница које помажу да нешто шире сагледамо суштину постављеног питања.

Наиме, култ Св. Трипуна, од најстаријих времена до данас, јако је раширен код свих хришћана, а као источни мученик често се спомиње у литургији источне цркве. Њему у част су подигнуте бројне цркве, међу којима се нарочито истичу оне у Цариграду, Риму и крај Москве, као и истоимена базилика у нашем граду, настала на темељима прве цркве из IX вијека. Постоји и самостан под његовим именом у граду Равело (провинција Салерно), на Сицилији, гдје је био слављен као покровитељ вртлара. Било више његових богомоља, а 1637. године сенат града Палермо га је уврстио у своје заштитнике. Као локални патрон слови и у Алесану (покрајина Леће), и у Монтроне (покрајина Бари).⁵

Поштовање Св. Трипуна у старија времена је било веома раширено у хришћанском свијету, нарочито у оним крајевима који су били под јачим утицајем Византије. Али од 1071. године увелико је појачан утицај бенедиктинских опатија на источном јадранском подручју и у Боки. „Њихова се задаћа, поред практичног рада, састојала у томе, да умјесто византијског шири римски западњачки утицај. Том се настојању има приписати, да је баш од год. 1071. почело претварање Св. Трипуна и Св. Николе у латинске свеце.“⁶ Свечаности њему у част су бројне, али је главна она која се одвија на дан рођења Св. Трипуна, 3. фебруара, на Трипундан, а тај дан је одређен по календару источне цркве, јер је Трипун источни мученик.⁷

⁴ И. Стјепчевић, Архивска истраживања Боке Которске, ...стр. 41.

⁵ И. Стјепчевић, нав. рад, стр. 57.

⁶ Антон Ст. Дабиновић, Кад је дошло у Котору до организације пучанског сталежа?, ГПМ-а у Котору, XII, 1964, стр. 15.

⁷ И. Стјепчевић, нав. рад, стр. 57.

Кад је ријеч о преносу главе Св. Трипуна из Цариграда у Котор и предањима која говоре о том великом догађају, прво ћемо говорити о оном које и данас живи у памћењу Грбљана, посебно становника Сутваре и Дуба, а које је мање публикувано и тиме мање познато широј јавности. Ту легенду, као колективно памћење Грбљана, најпотпуније је обрадио публициста и историчар Васко Костић у својој књизи „Бокелске легенде“.⁸ Из наведеног рада издвајамо оне детаље који највјерније илуструју сјећање на минули догађај. Наиме, у легенди је ријеч како је побожни поморац Матија Утоловић једне ноћи уснио чудан сан, да ће наићи на људску лобању и да та лобања није од обичног смртника већ од свеца чудотворца, па је треба узети и носити са собом све док се не чују прва црквена звона. Та звона ће означити да лобања припада тој цркви, односно свецу којем је та црква посвећена. „Сновиђење није одредило ни град, ни цркву, ни свечево име... Ујутро је Матија испричао свој сан друговима, као што су то иначе поморци на броду у доколици практиковали. Као и многи други морнарски снови и овај је пао у заборав.

Убрзо је брод, на којем је Матија био укрцан, пристао у Цариград. Кад су морнари добили излаз, Матију је нека сила одвукла од другова и он се обрео на једном тргу гдје су се несташни Арапчићи играли са нађеном лобањом. Матија се одмах сјетио сна, растјерао Арапчиће, узео им лобању и са њом се појавио на броду пред забезекнутим морнарима, који су се у том моменту сјетили испричаног сна“.⁹

Брод је још дуго пловио од луке до луке и најзад стигао у Котор. А кад се брод примачао обали земља је задрхтала и звона цркве Светога Трипуна зазвониле су сама од себе. „Чим су се морнари искрцали, свима је било јасно да је коначно патрон града Котора добио недостајућу главу.

Матија Утоловић је постао славна личност. Срећни Которани, у сагласности с бискупом и свештенством, поклонили су Матији дио имовине која је припадала цркви и ослободили га свих даћа за живота. Обасут и другим поклонима и почастима, подигао је кућу на том имању, које је постало Тител, а додијелили су му и оно што је била највећа почаст за вјечна времена: дозволили су му гроб испод тријема катедрале Св. Трипуна покрај главних врата. Његови потомци су добили искључиво право да носе свечеву главу у опходу приликом Светотрипунских свечаности, што је строго поштовано као најсветији аманет, без обзира што су носиоци свечеве главе били православци.

...Утоловићи су најстарији становници Сутваре и њихово племе се дуго одржавало. По стеченом праву, наслијеђеном још од њиховог родо-

⁸ Васко Костић, Бокелске легенде, стр. 76-78, Стручна књига, Београд, 1990.

⁹ Исто, стр. 76..

начелника Матије, редовно су сваке године позивани у Коџор да носе славну главу, што је била изузетна почаст, а били су и добро чашћени. Претпоследњи из братства Утоловића, који је носио славну главу, звао се Стево, а последњи је био његов син Крсто. Као да је знао да ће он бити последњи, у спомен ношења славне главе, дао је да се о његовом трошку набави и угради једно звоно са натписом, на цркви Св. Варваре, што је помогло да се он не заборави¹⁰. Након дужег ишчекивања указала нам се прилика да прочитамо, запишемо и снимимо сва три звона и ријечи на њима, користећи високу скелу, постављену за обављање радова на обнови фасаде. На звону средње величине, постављеном према југу, стоји сљедећи натпис: „Прилог пок. Крста Утоловића цркви Св. Варваре у Сутвари“, а испод тога: леваоница звона Јаков Цукров, Сплит, 1925. (фотографија)

Натпис на звону цркве Св. Варваре

У трагању за изворним подацима, везаним за легенду, потражили смо помоћ у матичним књигама и Инвентару покретног и непокретног имања парохијске цркве Св. Варваре у Сутвари, сачуваних у Архиву

¹⁰ Исто, стр. 77.

Српске православне цркве у Котору (даље – АСПЦК). У Матичној књизи умрлих за Сутвару, од 1880-1926. године, на стр. 95, р. број 6, пише: „Крсто Утоловић, од 75 година, ожењен са Катом Мачић, вјенчани 23. I 1884. Отац пок. Стево, а мајка пок. Маре Пајевић. Умро 19. маја 1924. у Сутвари, а сахрањен 21. маја 1924. на гробљу Св. Варваре“. У књизи Инвентара, који је устројен 1906. године, се налази попис имовине и предмета у цркви, за наведену и за 1925. годину. У попису инвентара за 1906. годину, у вези звона пише: *звона у звонику 3, средње сѿање, вриједност̄ 500 круна*, а у попису за 1925. годину пише: *једно звоно „средње“ у вриједност̄и од 6.000 круна. Оѿаска - ѿрилоѿ Сѿиане ѿок. Крст̄иа Уѿтоловића из Суѿваре*. Дакле, Крсто је умро 1924. године, а 1925. ’Стане пок. Крста’ поклања поменуто звоно цркви. На први поглед нас је зачудило што не пише ’Кате пок. Крста’, јер је она његова друга жена. Но, у разговору с Филипом С. Лазаревићем, из Бигове, сазнали смо да је речена Стане била Крстова кћер, па је, значи, она испунила очеву жељу.

Крсто Стевов се женио два пута. Прва жена му је била Маре Вукшић и са њом је имао једну кћер. Маре је млада умрла, па се Крсто ожењо и други пут. Узео је Кат у Мачић и са њом имао још двије кћери. Како није имао мушког потомства, насљедно право ношења славне главе прешло је на женску линију. Од оне двије кћери које је Крсто Утоловић имао са Катом Мачић, старија се удала за Станка Вукшића. Овај брак је дуго трајао без мушког потомства и тек након 25 година, у малом размаку, рођени су Илија, па Јово. Илија Станков Вукшић је требало да насљеди ношење славне главе, али како је у вријеме смрти Крста Утоловића, Илија имао два млада и јака ђетића од 15 и 16 година, Блажа рођеног 1908. и Михаила рођеног 1909. године, ту част је препустио синовима. И тако су они од 1924. године, па све до почетка Другог свјетског рата, носили славну главу у опходу приликом Светотрипунских свечаности.¹¹ „Преостало је једино да се на овај начин сачувају од заборава носиоци главе светог Трипуна, односно оне лубање коју је из Цариграда донио Матија Утоловић, а која је прихваћена као свечева глава“. ¹² О датој легенди смо разговарали са више сељана из братстава: Вукшић, Мачић, Лазаревић. Једну од највјернијих смо чули од Филипа Савовог Лазаревића, из Бигове. Наиме, Филипова тетка Стане Лазаревић је била удата за Петра Суботића, из Главата, а Стане, кћерка Крста Утоловића, за Перовог брата, Лаза. Филип је често одлазио код своје тетке и више пута слушао

¹¹ Исто, стр. 78; Павле Мијовић, Културе Црне Горе, стр. 191: „ На свечаности Бокелске морнарице, по статусу братовштине морнара из 1463. године, мошти св. Трипуна, изнијете из ризнице у цркву и ношене по граду, чувала су по два грађанина обије вјероисповијести“, Титоград, 1987.

¹² В. Костић, исто, стр. 78.

од Стане Лазове Суботић како је, врло давно, један њихов Утоловић донио главу Св. Трипуна из Цариграда у Котор и како је њен отац, Крсто Утоловић, носио Свечеву главу за вријеме свечаности у Котору. Исто му је, каже Филип, причала и његова мајка Јованка.

Наведену легенду, као и садашње памћење Грбљана, поткрепљују и чувају од заборава сљедећи материјални докази: 1) испред цркве Св. Варваре (у народу још позната као Св. Вара) у Сутвари, налази се једна стара и једноставно грађена гробница породице Утоловић, која на свом надгробном споменику, пирамидалног облика са крстом, носи једва читљив, ћирилични, текст плитко уклесаних ријечи, који гласи : „*Крсто Утоловић – њошмак + Маџије Ути. који донесе главу Св. Трипуна из Цариграда у Кошор љ. 1227. У знак усјомене њодишоше вјечни дом за себе и своју фамилију*“ (фотографије); 2) Утоловићи су једно од најстаријих братстава у Сутвари, о којима има записа још из XIV вијека, што дајемо у наставку. 3) Кућа у којој је живио Крсто Утоловић постоји и сада (фотографија).

Дакле, у епитафу се помиње пок. Матија Утоловић, који је донио главу Св. Трипуна у Котор, а који је према легенди сахрањен поред главних врата базилике Св. Трипуна. Податак да је посљедњи Утоловић уклесао наведене ријечи на надгробном споменику о свом давном претку и обезбиједио набавку и уградњу једног звона са натписом, како би сачувао трајну успомену на његово дјело, као и свједочење Грбљана, посебно Вукшића из Сутваре о учешћу у ношењу Свечеве главе, иде у прилог легенде да је Матија Утоловић доносиоц главе Св. Трипуна.

Гробница Утоловића

Кућа Утоловића

Раније је истакнуто да је братство Утоловић једно од најстаријих у Сутвари, што је у нашим истраживањима и потврђено, јер смо у првој судско-нотарској књизи Историјског архива у Котору пронашли презиме Утоловић, а ближе податке, везане за ово презиме, у књизи: „Жене средњовјековног Котора“, у поднаслову *Мирази њучанских кћерки (средњи сџалеж, занџије)*. На страни 392-ој, у табели - четврти ред, за 1331. годину, пише „Рада кћи Ђорђа Тупсића, удата за Јуроја Утоловића.“¹³ Дакле, писани документи потврђују да се ради о врло старој породици Утоловић, али данас, нажалост, нема тога братства. Посљедњу генерацију је представљао Крсто, који је забиљежио цитирани епитаф. Из матичних књига парохијалне цркве Св. Варваре за село Сутвару, се види да је његов отац био Стеван, рођен 1807. а умро 1877. године. Супруга Стеванова је била Мариновић Марија, отац Стеванов Станко, а мајка Бујковић Јане из Дуба.¹⁴ За Станка нијесмо пронашли годину рођења, али смо његово име, као домаћина куће, пронашли на списку горњогрбљањских до-

¹³ Ленка Блехова Челебић, Жене средњовјековног Котора, ЦИД, Подгорица, 2002.

¹⁴ Матичне књиге парохија Сутвара, АСПЦК.

маћина који плаћају порез – кућарину, у доба француске владавине у нашим крајевима.¹⁵

Друга легенда о преносу главе Св. Трипуна, по наводима из књиге „Архивска истраживања Боке Которске“,¹⁶ је слична првој. По тој легенди Свечева глава је била негдје скривена дуго времена и Которани о томе нијесу ништа знали, све док је которски трговац Матија Бонасци није пронашао у Цариграду. У легенди се наводи како је поменути Матија, у свом упорном трагању за светом Трипуновом главом, једнога дана случајно срео неког грчког монаха, с којим је започео разговор о глави Св. Трипуна и о томе како је она једном била однесена од непријатеља. У тој причи трговац сазна да је монах био управо онај који је чувао свету главу и којему се блажени Трипун у сну често приказивао и опомињао га, да се не устручава предати његову главу неком који дође из Далмације. Одгодивши одговор за сјутрашњи дан, следеће ноћи монах је у сну био упозорен, да не одгађа предати свету главу ономе трговцу који је тражи. Трговац је нестрпљиво чекао одговор. А кад га је монах подсетио, испричао му је све што му се ноћу догодило и познајући вољу светог Мученика, обећао му је радо дати главу, с тим да и он од свог богатства припомогне његово сиромаштво. Јер ако се дозна што је учинио и ако буде приморан бјежати, да има макар толико код себе да се може прехранити и да може путовати. И заиста, побожни трговац од продање робе радо је дао монаху знатни износ новца. Примивши драгоцену главу, док не нађе брод и отплови, однесе је у самостан Св. Николе код једног монаха, свог пријатеља. Чувши затим да ће млетачки брод, који је био у луци, првим вјетром пловити, он се укрца, и са сретним теретом и повољним путовањем доплови до Солуна. Ту је оставио брод и унајмио коње, па се упутио са светом главом и својим стварима пут Драча. Тамо се није дуго задржао, па је једном лађом, у глухо доба ноћи отпутовао у Улцињ. Након тога пута трговац Матија Бонасци одлучује да свој пртљаг са свечевом главом остави извјесним монасима на чување, а затим је отпутовао у Котор да обавијести градску власт о свему што је урадио и да му дају пратњу од два човјека да заједно пођу у Улцињ и донесу свечеву главу. Одушевљен великим слављем градских власти и похвалама које је од њих добио, Матија се брзо повратио у Улцињ. Ту је остао два дана због узбурканог мора, па пошто се оно као по неком чуду умирило (италијански „bonaccia“ - морска тишина),¹⁷ брижни трговац, одузевши мона-

¹⁵ ИАК, ПОФ- I, 18, кућарина за 1808.

¹⁶ Иво Стјепчевић, нав. рад, стр. 41-44.

¹⁷ М. Деановић – Ј. Јернеј, Италијанско хрватски или српски рјечник, Школска књига, Загреб, 1989, стр. 120.

сима лађицу, отплови са она два човјека пут Котора. Дошавши у Котор оставио је свету главу до сјутра у цркви Св. Петра покрај града. „Сутрадан уз опће весеље дође свештенство и народ до споменуте цркве, узеше свету главу, за којом су дуго чезнули и пјевајући славе и похвале Богу по бискуповим рукама унесоше је у град и положише на главни олтар његовог храма. ... Желећи затим градске старјешине барем дјеломично накнадити Матији Бонасциу труд и трошкове, које је имао око откупа свете главе, дароваше му договорно с бискупом и свећенством, знатно поље, које је припадало цркви, ослободише га свих даћа и дозволише му гроб испод тријема катедралне цркве св. Трипуна, покрај главних врата. Све то потврдише јавним исправама за њега и његове наследнике“. И. Стјепчевић наводи и податак да су кости Бонасциа биле положене у зид покрај главних врата катедралне цркве с десне стране (нав. рад. стр. 44). Тако је била пренесена глава Св. Трипуна Мученика из предграђа цариградског у Котор, за вријеме владања краља Радослава и бискупа которског Блажа, 20. децембра 1227. године. Међутим, код Фарлатија сачувана исправа, којом бискуп Блаж додјељује Бонасци-у поље Св. Теодора, доноси неке друге чињенице и у преводу она гласи: „...Ја Блаж, иако недостојни которски бискуп, заједно са свим которским свећенством и споменутом опћиним, у доба краља Радослава, издајем Матији Бовали овај бреве, ради добре услуге, коју је учинио нашој цркви и нашем граду тим, што нам је донио главу Пресветога нашег Покровитеља Трипуна. Стога му од свега срца, према нашој могућности, подијељујемо дар и дајемо поље св. Теодора, да га посједује Божјим и нашим благословом, и да може од њега чинити, што хоће. Подијељујемо му такођер, да он, његови синови и сви баштеници, који ће се од Матије родити, буду за вазда ослобођени од свих опћинских даћа, већих и мањих. ...Овај дар који му дајемо нека се нитко не усуди узети за било какви дуг. Извршено год. 1227. мјесеца октобра.“ Овдје је, дакле, Матијино презиме Бовали, а мјесец додјеле дара је октобар.¹⁸

То су, дакле, те двије интересантне легенде о славном доносиоцу главе Св. Трипуна из Цариграда, давне 1227. године. Оне садрже доста сличних, готово идентичних података (име доносиоца и занимање, година доношења, заслуге за учињени подвиг), као и одређене специфичности (Утоловић сања о налажењу свечеве главе, а Бонасци случајно сријеће грчког монаха који чува свечеву главу; поред осталих презимена которског трговца Матије, најчешће се помиње 'Бонасци').

По другој легенди главни јунак носи презиме Бонасци, али у изворима није увијек тако, већ се јављају и облици: Бонаси, Бовали и Бо-

¹⁸ И. Стјепчевић, н. д., стр. 43.

нади,¹⁹ што ствара извјесну сумњу. Исто тако, врло је несигурно када је црква додијелила поље Св. Теодора Матији Бонасци-у, јер се у коришћеној литератури наводи да је свечева глава донесена из Цариграда у Котор 20. децембра 1227. године, а наведени поклон му се додјељује „године 1227. мјесеца октобра.“²⁰ Још већу пометњу о поклоњеној земљи у пољу св. Теодора ствара констатација из које се види да 23. августа 1217. године „*Матија Бовалић дарује цркви св. Трифуна земљу своју код св. Теодора*“. (У оригиналном тексту стоји – MATTHAEO DE BOVALI).²¹ Неизвјесно је, чак, да ли је црква Св. Теодора постојала у средњем вијеку.²²

На крају, када се све пажљиво сагледа, може се констатовати да за обје легенде постоје одређена факта на основу којих можемо претпостављати да су, ипак, нека зрнца истине, која свједоче о том давном догађају. Уосталом, легенде су значајне за свако мјесто и треба их памтити и преносити на потомство, јер народна изрека каже: „Које мјесто нема своје легенде нема ни праве историје“.

---

¹⁹ Исто, стр. 43, 93; Ленка Блехова Челебић, Хришћанство у Боки 1200-1500, Подгорица, 2006., стр. 42.

²⁰ Иво Стјепчевић, Гласник Народног Универзитета Боке Которске, год. IV, бр. 1-3, 1937, Котор, Глава св. Трипуна, стр. 30

²¹ Т. Смичиклас, *Codex diplomaticus III*, Загреб, 1905., 163-164.

²² Ленка Блехова Челебић, Хришћанство у Боки 1200-1500, Подгорица, 2006., стр. 42.

Ljubo Mačić

MATIJA UTOLOVIĆ OF GRBALJ, BEARER OF ST. TRIPUN'S HEAD TO KOTOR

Summary

St. Tripun (lat. Tryphon) was born in Kampsada, a small town near Apamea, in the first half of the 3rd century. As a young man at the age of 18 he died as a martyr during the reign of emperor Decius. According to a remaining legend his relics were transferred from Constantinople to Kotor in 809.

According to some authors the Saint's head was brought with the body, and then taken away by the Bulgarian emperor Samuilo, and then returned in 1227, while according to some other authors it was for the first time brought in 1227. The remaining legends about the meritorious Christian, the bearer of the Saint's head, are very similar, and by this paper attention is drawn to certain obvious material evidence, which makes the legend kept in the memory of the people of Grbalj look more trustworthy. First of all, the family Utolović of Sutvara belongs to the group of the oldest families in Grbalj, of which there are written documents from the beginning of 14th century. The house of Krsto Utolović, the last male heir of Matija Utolović is preserved, as well as the popular tradition among elderly people of Grbalj that Matija was the bearer of St. Tripun's head to Kotor. As acknowledgement for those merits the Utolović's have always taken part in procession carrying St. Tripun's head, and when the last heirs died out the honour was transferred to their heir on female line, Stanko Vukšić and his offspring. Krsto Utolović left an inscription about bringing St. Tripun's head to Kotor on his tombstone, which supports the legend and keeps it from oblivion.

Милијан М. ДИМИТРИЈЕВИЋ

О ГРЧКО-ИТАЛСКОЈ АМФОРИ ИЗ РОСА У БОКИ КОТОРСКОЈ

Кључне речи: грчко-италска амфора, Росе, Бока Которска, Јадран

Случајни археолошки налази често остају дуго времена непознати и непубликовани. Тако је и са налазом грчко-италске амфоре пронађене деведесетих година прошлог века у месту Росе у Боки Которској (сл. 1 и 2). Амфора је нађена приликом спортског зарона у близини морске увале Мале Росе. Налазила се на око 30 m од обале и на дубини од око 20 метара. Археолошки контекст налаза није познат. Амфора се данас налази у Београду у приватном власништву.¹

Посуди недостаје дно, има мање оштећење на трбуху и делимично је прекривена калцификованом морском флором. Амфора је светло смеђе боје са местимично видљивим тамнијим зеленкастим површинама. У питању је срцолики суд израђен од глине fine фактуре и танких зидова чија дебљина износи 1 cm. Ширина амфоре је 37, а висина 56 сантиметара. Обод суда је троугаоног попречног пресека са искошеном горњом површином која се спушта ка спољној ивици и надкриљује врат. Пречник отвора посуде износи 12, а спољашње ивице обода 16 cm. Релативно кратке дршке су овалног попречног пресека. Печат није уочен, а танке концентричне линије су видљиве на рамену суда.

Посматрано на основу облика посуде, амфора припада старијем грчко-италском типу који се датира у крај 4. и почетак 3. века старе ере (форма *a* по Е. Вил, тип *V* по типологији К. Ван Дер Мерша коју кори-

---

¹ Захваљујем се власнику амфоре на пренесеним информацијама и допуштењу да се овај налаз објави. Провера података је могућа посредством аутора овог текста.

Велику захвалност за корисне сугестије приликом израде текста дугујем др Растку Васићу из Археолошког института у Београду, проф. др Михаилу Милинковићу са Филозофског факултета у Београду и др Мирославу Катићу из Конзерваторског одјела у Трогиру. Захваљујем се др Александру Капурану из Археолошког института у Београду који је израдио цртеж и фотографију налаза.

сти и Г. Олџезе).² Величина посуде такође поткрепљује овакво опредељење. Просечна висина овог типа амфора је од 59 до 69 cm, ширина 38 до 39 cm, пречник отвора 11, а спољне ивице обода 16 cm.³

Нино Ламбоља⁴ и Вирџинија Грејс⁵ су својевремено идентификовали овај тип амфора, а назив „грчко-италске“ употребио је Фернан Беноа⁶ 1954. године анализирајући подводне налазе из околине Марсеја.

Грчко-италске амфоре су распрострањене широм Медитерана.⁷ Појављују се и у унутрашњости европског континента.⁸ Могу се пронаћи под морем и на копну међу гробним прилозима.⁹ Под морем се често налазе на местима античких бродолома или представљају део одбаченог терета. Проналажене су у Италији, Француској, Шпанији и Португалији на западу. На север су преко Марсеја стизале све до средње и северне Француске.¹⁰ На југу су налажене дуж северноафричке обале. На истоку, у Грчкој, Албанији, Босни и Херцеговини, Црној Гори и Хрватској. Проналажене су чак и на северу Црног мора. На источнојадранској обали највећа концентрација налаза је подручје средњодаматинских острва (Вис, Хвар, Ластово, Шолта, Брач, Корчула).¹¹ Каткада носе печате с

² E. L. Will, *Greco-Italic Amphoras*, *Hesperia* 51/3, 1982, 338-356, Pl. 85; G. Olcese, *The production and circulation of Greco-Italic amphorae of Campania (Ischia/Bay of Naples). The data of the archaeological and archaeometric research*, *Skyllis Zeitschrift für Unterwasserarchäologie* 7, 2007, 60, fig. 2.

³ E. L. Will, нав. дело, 342.

⁴ B. Kirigin, *Grčko-italske amfore na Jadranu*, AV 45, 1994, 15.

⁵ V. Grace, *Notes on the Amphoras from the Koroni Peninsula*, *Hesperia* 32/3, 1963, 319-334; E. L. Will, нав. дело, 338-339.

⁶ F. Benoît, *Typologie et épigraphie amphoriques. Les marques de Sestius*, *Rivista di Studi Liguri* 23/3-4, 1957, 248; E. L. Will, нав. дело, 339.

⁷ J. Y. Empereur et A. Hesnard, *Les amphores hellénistiques, Céramiques hellénistiques et romaines* 2, 1987, 25-33; B. Kirigin, нав. дело, 15, sl. 1; G. Olcese, нав. дело, fig. 5; E. L. Will, нав. дело, 338, 343.

⁸ B. Kirigin, нав. дело, sl. 1; Z. Marić, *Arheološka istraživanja na gradini u Ošanićima kod Stoca 1963. godine*, GZMS 27-28, 1974, 182; исти, *Arheološka istraživanja akropole ilirskog grada Daors..a na gradini u Ošanićima kod Stoca od 1967. do 1972. godine*, GZMS 30-31, 1977, 39-42; B. Marijan, *Protohistorijski nalazi s gradine u Prenju kod Stoca*, GZMS 42-43, 1989, 65-66.

⁹ B. Kirigin, нав. дело, 18; G. Olcese, нав. дело, 66.

¹⁰ B. Kirigin, T. Katunatić i L. Šešelj, *Amfore i fina keramika (od 4. do 1. st. Pr. Kr.) iz srednje Dalmacije – preliminarni ekonomski i socijalni pokazatelji*, *Vjesnik za arheologiju i povjest Dalmatinsku* Vol. 1 No. 98, 2005, 14.

¹¹ B. Kirigin, нав. дело, 16; M. Petrić, *Grčki utjecaj na istočnoj obali Jadrana – podmorsko – arheološka evidencija*, N. Cambi, *Grčki utjecaj na istočnoj obali Jadrana*, Split, 2002, 474-479.

грчким, иберијским, латинским и натписима Оска.¹² Грчко-италске амфоре су највише коришћене као посуде за транспорт и чување вина.¹³ Најчешће се разликују старији и млађи типови. Елизабет Вил разликује 5 типова и 2 подтипа.¹⁴ Млађи типови досежу висину до 90 сантиметара и дужих су дршки, док су старије са краћим дршкама и нешто мање. Обод им је троугаоног попречног пресека и надкриљује врат суда. Датирају из периода који траје око 250 година, од половине 4. до пред крај 2. века старе ере. Кристијан Ван Дер Мерш смешта старије амфоре чак у прву половину 4. века старе ере констатујући да се концентрација налаза значајно увећава од краја истог столећа.¹⁵

Порекло ових амфора су радионице *Велике Грчке*, тј. касније римске провинције Апулија и Кампанија на југу Италије и Сицилија. Вилова налази да старији тип (*form a*) који се датира у крај 4. и почетак 3. века старе ере, има јасне везе са Грчком, грчким градовима на Сицилији и Иберијским полуострвом на западу где је такође могао бити израђиван, те да је то један од преовлађујућих облика амфора у Средоземљу пре Првог пунског рата.¹⁶ Разматрајући проблем порекла и места производње старијег типа амфора из 4. века пре н.е., Ван Дер Мерш констатује да су се ове амфоре производиле на ширем географском простору и на више различитих места, најпре у *Великој Грчкој*, тј. областима Луканије и Брутијума на југу Италије и на Сицилији.¹⁷ Глорија Олћезе пише о Кампанији тј. регији напуљског залива као једном од места производње грчко-италских амфора старијег типа (*type V*).¹⁸ Поједини аутори заговарају постојање радионица у Драчу¹⁹ и на Вису,²⁰ што се још не може са сигурношћу тврдити и према чему су изражене сумње.²¹

Највећа концентрација налаза на источном Јадрану је подручје средњодалматинских острва, понајвише острва Виса. У Росама је већ

¹² G. Olcese, нав. дело, 64-68; E. L. Will, нав. дело, 340.

¹³ E. L. Will, нав. дело, 342.

¹⁴ Исто, 341.

¹⁵ C. Van der Mersch, *Productions Magno-Grecques et Siciliotes du IVes. avant J.-C.*, Bulletin de correspondance hellénique, supplément 13, 1986, 571.

¹⁶ E. L. Will, нав. дело, 356.

¹⁷ C. Van der Mersch, нав. дело, 571, 572, fig. 3.

¹⁸ G. Olcese, нав. дело.

¹⁹ F. Tartari, *Amforat e Muzeut arkeologjik të Durrësit*, Iliria 12/2, 1982, 271.

²⁰ B. Kirigin, нав. дело, 18.

²¹ M. Katić, *Proizvodnja kasnih korintskih B amfora u Farosu*, Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji 39, 2005, 52.

пронађена античка керамика.²² Уломци који можда припадају старијем типу грчко-италских амфора се чувају у Завичајном музеју у Херцег-Новом.²³ У ближој околини Роса налази овог типа амфора су констатовани на гребену Караточ крај Херцег-Новог (можда млађи тип амфора), Рисну (преко 20 грчко-италских амфора како старијег, тако и млађег типа које су пронађене на три локације под морем поред града), потезу Жањице – Будва (вероватно старији тип амфора, извађене на 5 – 10 km од обале), Улцињу (уломак старијег типа грчко-италских амфора).²⁴ На подморском локалитету Рибарице у Њивицама су такође својевремено нађени фрагменти амфора и других посуда које датирају из 4. века пре н. е.²⁵

Налази великог броја фрагмената као и целих амфора на источном Јадрану (44 налазишта у Хрватској и Црној Гори)²⁶ сведоче о развијеној трговини између центара у јужној Италији и Сицилији са становништвом источног Јадрана од 4. до краја 2. века пре н. е., као и везама сиракушке колоније Исе на острву Вису са центрима на јадранском приобаљу (Трагурион и Епетион) и у балканској унутрашњости (градине у Ошанићима и Прењу код Стоца у Херцеговини). Производња вина на Иси, намењеног извозу, посведочена је и писаним и епиграфским изворима.²⁷ Трговина према центрима у балканској унутрашњости какав је и Даорсон, интензивно се одвија у ово време и потврђена је налазима веће количине фрагмената грчко-италских амфора на градини у Ошанићима. Б. Киригин доводи у везу римске војне интервенције са присуством већег броја бродолома на источном Јадрану из краја 3. и целог 2. века старе ере који садрже налазе млађих грчко-италских амфора.²⁸ На једном од поморских трговачких путева тог времена налазе се и Росе. Смештене на улазу у Бокоторски залив, заштићене од буре и југа представљају место погодно за луку.²⁹ Овде су се у античко време укрштали поморски и копнени пу-

²² А. Капуран и В. Варга, *Археолошка истраживања аквајорија Херцег Новоџ*, Архаика 1, 2007, 176, 177; В. Kirigin, нав. дело, 20; М. Милинковић, *Росе-Мало Росе, Бока Којторска–античко/касноантичко насеље и средњовековна црква*, Гласник САД 13, 1997, 168; И. Пушић, *Нови љрвац римске цесће кроз Боку Којторску*, Историјски записи 32/1, 1975, 129.

²³ В. Kirigin, нав. место.

²⁴ Исто.

²⁵ А. Капуран и В. Варга, нав. дело, 174, 175.

²⁶ В. Kirigin, нав. дело, 18.

²⁷ В. Kirigin, Т. Katunatić и L. Šešelj, нав. дело.

²⁸ В. Kirigin, нав. дело, 16, 17, 18.

²⁹ М. Милинковић, нав. дело, 167.

теви.³⁰ Славко Мијушковић је идентификовао Росе са местом које се назива Хрисинон у античким изворима и претпоставио постојање трајектне везе између Роса и Њивица на римском путу од Цавтата до Будве.³¹ Вероватно је да су Росе и у предримско време биле станица на поморском путу према Рисну,³² који је тада значајан трговачки центар што између осталог потврђују и налази грчко-италских амфора под морем у близини града.³³

С обзиром на позната места налаза античке керамике у Росама,³⁴ чини се да су успешна подводна истраживања могућа у ували Мале Росе и ближој околини.

БИБЛИОГРАФИЈА / BIBLIOGRAPHY

Скраћенице

AV – Arheološki vestnik

GZMS – Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu

Гласник САД – Гласник Српског археолошког друштва

A. Ваџе, *Qyteti i fortifikuar i Kaninës*, Monumentet 7-8, 1974, 25-54.

F. Benoît, *Typologie et epigraphie amphoriques. Les marques de Sestius*, Rivista di Studi Liguri 23/3-4, 1957, 247-285.

C. Van der Mersch, *Productions Magno-Grecques et Siciliotes du IVes. avant J.-C.*, Bulletin de correspondance hellénique, supplément 13, 1986, 567-580.

V. Varga, *Podmorski arheološki lokalitet Njivice-rt i uvala Ribarice*, Muzejske sveske Zavičajnog muzeja Herceg-Novih 3, 1998, 24-32.

Д. Варда, *Неки од резултата Експедиције за истраживања подводног светла Црне Горе*, Гласник САД 11, 1996, 275-288.

V. Grace, *Notes on the Amphoras from the Koroni Peninsula*, Hesperia 32/3, 1963, 319-334.

³⁰ С. Мијушковић, *Ново тумачење једног фрагмента из „Tabula Peutingeriana“*, Историјски записи 23/1, 1966, 111-129; S. Mijušković, *O rimskoj cesti kroz Boku Kotorsku*, Бока 1, 1969, 33-51; И. Пушић, нав. дело.

³¹ С. Мијушковић, нав. дело, 113, 129; S. Mijušković, нав. дело, 35, 51.

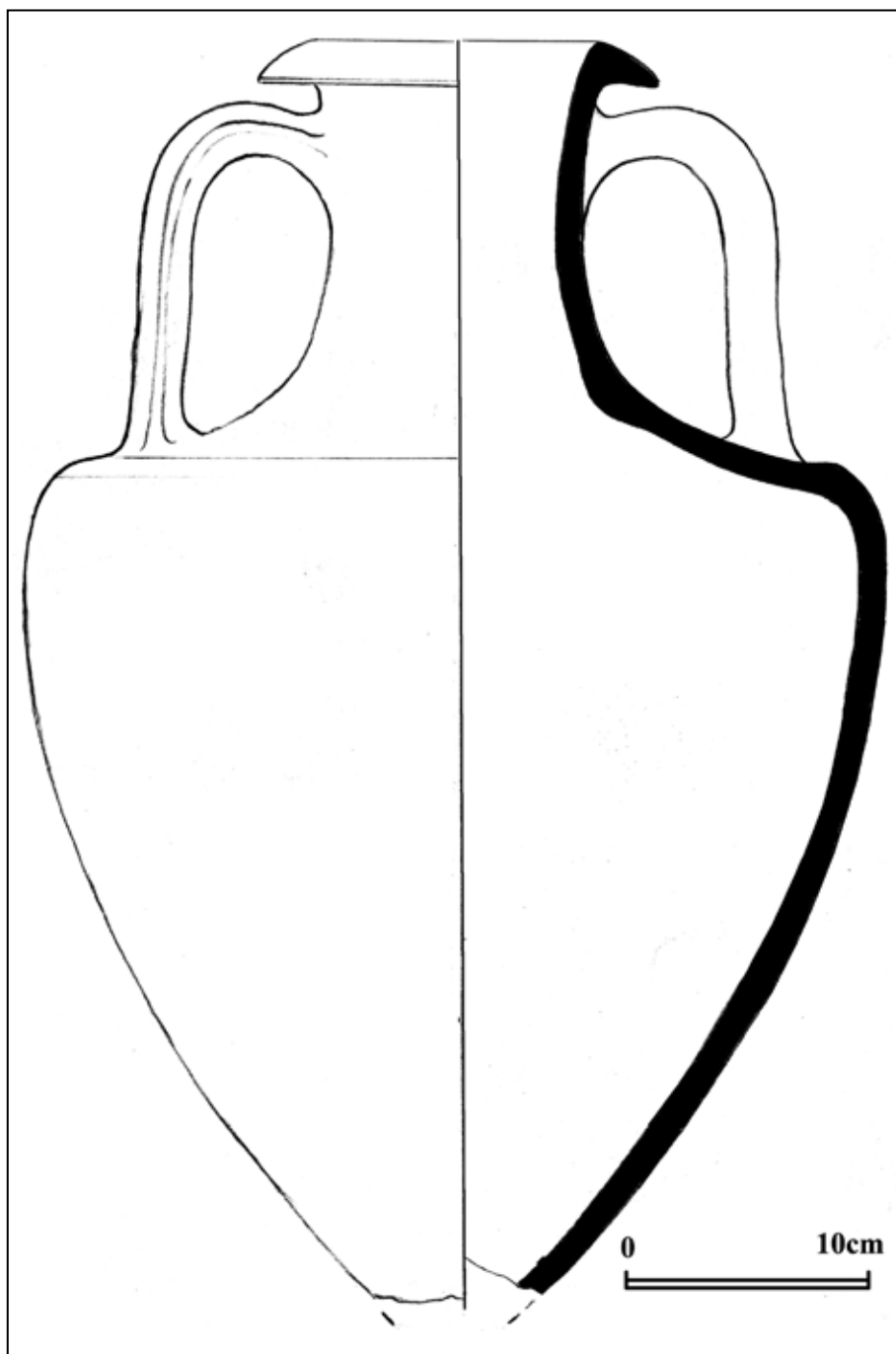
³² S. Mijušković, нав. дело, 35.

³³ В. Kirigin, нав. дело, 16, 20.

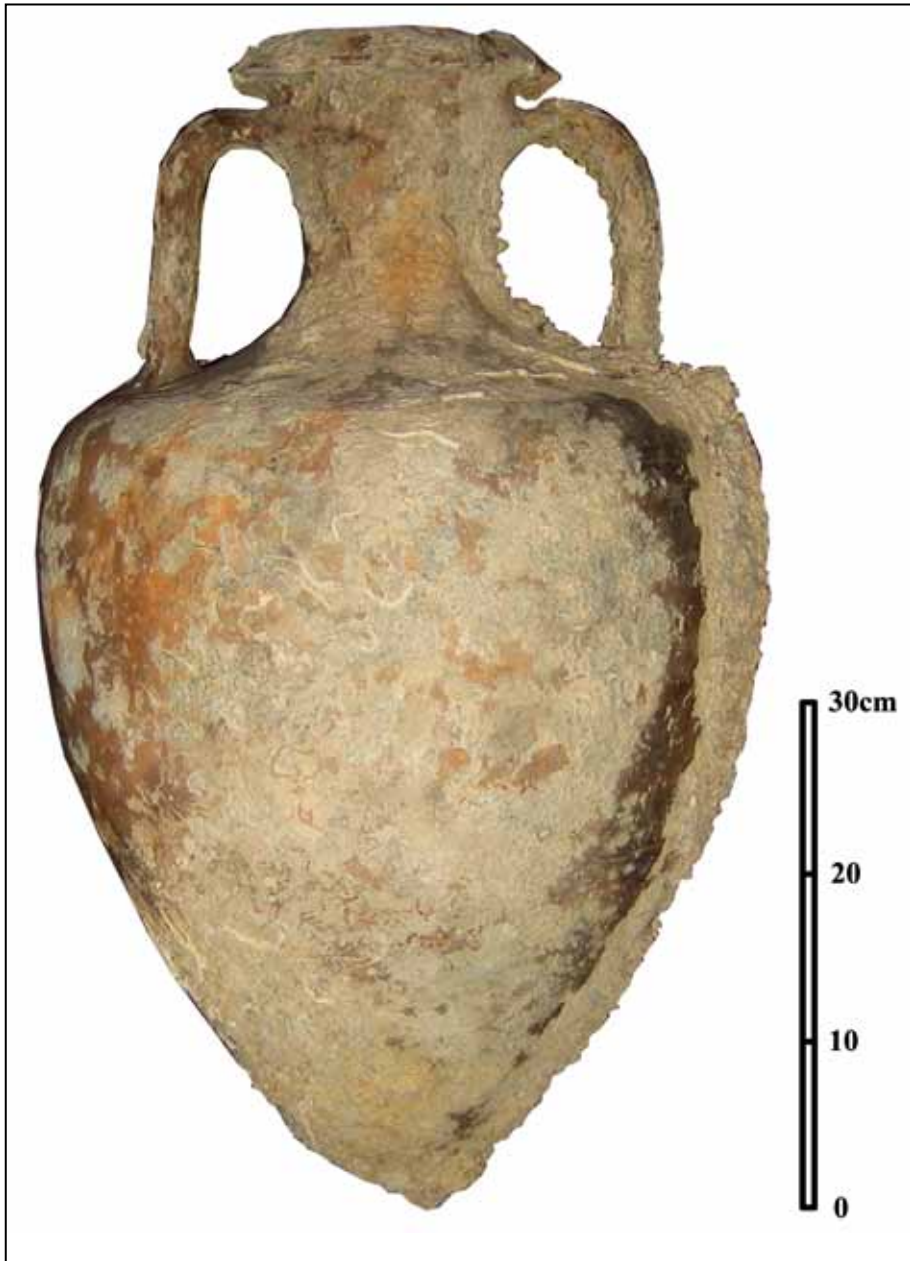
³⁴ Д. Варда, *Неки од резултата Експедиције за истраживања подводног светла Црне Горе*, Гласник САД 11, 1996, 275-288; А. Капуран и В. Варга, нав. дело; М. Милинковић, нав. дело; И. Пушић, нав. дело.

- J. Y. Empereur et A. Hesnard, *Les amphores hellénistiques*, Céramiques hellénistiques et romaines 2, 1987, 9-71.
- А. Капуран и В. Варга, *Археолошка исцраживања аквајорија Херцеџ Новоџ*, Архаика 1, 2007, 173-186.
- М. Катић, *Proizvodnja kasnih korintskih B amfora u Farosu*, Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji 39, 2005, 51-59.
- В. Kirigin, *Grčko-italske amfore na Jadranu*, Arheološki vestnik 45, 1994, 15-24.
- В. Kirigin, Т. Katunatić и L. Šešelj, *Amfore i fina keramika (od 4. do 1. st. Pr. Kr.) iz srednje Dalmacije – preliminarni ekonomski i socijalni pokazatelji*, Vjesnik za arheologiju i povjest Dalmatinsku Vol. 1 No. 98, 2005, 7-24.
- В. Маријан, *Protohistorijski nalazi s gradine u Prenju kod Stoca*, GZMS 42-43, 1989, 61-71.
- З. Марић, *Arheološka istraživanja na gradini u Ošanićima kod Stoca 1963. godine*, GZMS 27-28, 1974, 173-235.
- З. Марић, *Arheološka istraživanja akropole ilirskog grada Daors..a na gradini u Ošanićima kod Stoca od 1967. do 1972. godine*, GZMS 30-31, 1977, 5-99.
- С. Мијушковић, *Ново њумачење једноџ фразменџа из „Tabula Peutingeriana“*, Историјски записи 23/1, 1966, 111-129.
- С. Мијушковић, *O rimskoj cesti kroz Боку Которску*, Бока 1, 1969, 33-51.
- М. Милинковић, *Росе-Мало Росе, Бока Коџорска–античко/каснoантичко насеље и средњовековна црква*, Гласник САД 13, 1997, 167-181.
- G. Olcese, *The production and circulation of Greco-Italic amphorae of Campania (Ischia/Bay of Naples). The data of the archaeological and archaeometric research*, Skylis Zeitschrift für Unterwasserarchäologie 7, 2007, 60-75.
- G. Olcese and G. Thierrin-Michael, *Graeco-italic amphorae in the region of Ostia: archaeology and archaeometry*, K. T. Biro, V. Szilagyi and A. Kreiter, Vessels inside and outside - EMAC `07, 9th European meeting on Ancient Ceramics October 24th-27th 2007, Budapest, 2007, 159-163.
- М. Petrić, *Amphorae Of The Adriatic*, Split, 1989.
- М. Petrić, *Grčki utjecaj na istočnoj obali Jadrana – podmorsko – arheološka evidencija*, N. Cambi, Grčki utjecaj na istočnoj obali Jadrana, Split, 2002, 471-484.
- И. Пушић, *Нови њравац римске цесџе кроз Боку Коџорску*, Историјски записи 32/1, 1975, 127-131.
- F. Tartari, *Amforat e Muzeut arkeologjik të Durrësit*, Iliria 12/2, 1982, 239-279.
- E. L. Will, *Greco-Italic Amphoras*, Hesperia 51/3, 1982, 338-356.

Сл. 1 Fig. 1

Сл. 2 Fig. 2

Milan Dimitrijević

**ABOUT A GREEK-ITALIC AMPHORA FROM ROSE IN THE BOKA
KOTORSKA BAY**

Summary

In the nineties of the last century an almost entirely preserved Greek-Italic amphora was found in the place Rose in the Boka Kotorska Bay, it is now in private ownership in Belgrade. The amphora belongs to the older Greek-Italic type from the late 4th, or early 3rd century BC that was used for transport and storage of wine. Such amphorae originate from the workshops of *Great Greece* and Sicily. The discovery of this type of amphorae in the Boka Kotorska Bay are evidence of the trade relations between the centre of Sicily and *Great Greece* and Greek colonies on the Adriatic, in particular Issa on the island of Vis and eastern Adriatic centres and those in the hinterland. It is likely that in the Pre-Roman period there was a harbour in Rose on the marine route to Risan, at the time significant trade centre, as proved by a large number of amphorae of this type found in the vicinity of the town.

Milica BERBEROVIĆ

PALME NA PODRUČJU HERCEG NOVOG

Ključne riječi: Herceg Novi, porodica palmi Arecaeae, rod Phoenix, rod Washingtonia, rod Trachycarpus, rod Chamaerops, rod Brachea, rod Sabal, rod Livistona, rod Butia, rod Archontophoenix

UVOD

Današnji kulturni pejzaž Herceg Novog nemoguće je zamisliti bez prisustva palmi koje daju jednu posebnu karakteristiku gradu.

Palme se gaje, čini se, oduvijek na ovim prostorima, omiljeni su i neizbježan element svakog manjeg ili većeg slobodnog prostora. Nalaze se na zelenim i slobodnim površinama svih kategorija, na trgovima, parkovima, duž saobraćajnica, u privatnim vrtovima,... Gajenje palmi nosi sa sobom potrebu poznavanja njihovih osobina i načina održavanja, nalaženje odgovarajućeg mjesta za sadnju, itd...

METODOLOGIJA

Prije svega, istraživanje je počelo od upoznavanja sa karakteristikama familije palmi i njenih predstavnika na teritoriji opštine Herceg Novi, njihovom morfologijom, fiziologijom, itd. Podaci o vrstama palmi i njihovim osobinama najvećim djelom su preuzeti sa sajtova www.en.wikipedia.org/wiki/Palm_tree i www.floridata.com a u manjem obimu sa nekih drugih sajtova i iz pisane literature, jer daju obimnije opise vrsta palmi nego što se može naći u literaturi koja je štampana na našem jeziku (a do koje je autor došao u toku istraživanja).

Fotografije su snimljene u Herceg Novom od strane autora.

CILJEVI ISTRAŽIVANJA

Svrha ovog rada je upoznavanje sa vrstama palmi koje rastu na teritoriji opštine Herceg Novi a koje mogu da se koriste u ozelenjavanju ne samo

u Herceg Novom već i na širem području, sličnih klimatskih osobina. Poznavanje njihovih karakteristika i načina njihovog redovnog održavanja trebalo bi da spriječi dalje greške prilikom njihove upotrebe na zelenim površinama kao jednog od elemenata ozelenjavanja prostora različitih kategorija i namjene. Npr: *Phoenix* vrste nisu pogodne za male prostore zbog veličine i visine koje dostižu. Takođe je važno ne saditi ih u blizini objekata jer mogu nepovoljno uticati na podzemne instalacije ili temelje objekta. Sve vrste palmi posjeduju manje ili veće bodlje te se ne preporučuju za korištenje na površinama oko škola i vrtića....

Palme Phoenix canariensis u parku nekadašnjeg hotela „Boka“

PORODICA ARECACEAE – PALME

Arecaceae ili porodica palmi je porodica cvjetnica koje pripadaju monokotiledonim biljkama reda Arecales. U svijetu je poznato 202 roda ove porodice sa oko 2600 vrsta, koje žive u tropskim ili suptropskim klimatima. Palme se prepoznaju po velikim, širokim zimzelenim listovima smještenim na vrhu nerazgranatog debla. Ipak, postoje izuzeci od ovog pravila. Palme pokazuju velike različitosti u njihovim fizičkim karakteristikama. Takođe, kao što pokazuju različitosti u morfologiji, isto tako palme nastanjuju veoma različite tipove staništa unutar njihovog areala, od kišnih šuma do pustinja.

Palme spadaju u najpoznatije i najšire kultivisane biljke. One su imale važnu ulogu za ljude kroz historiju. Mnogi proizvodi za svakodnevnu upotrebu kao i prehrambeni proizvodi potiču od palmi a takođe se široko koriste u ozelenjavanju zbog svog egzotičnog izgleda, što ih čini jednim od ekonomski najvažnijih biljaka. U mnogim kulturama, palme su bile simboli pobjede, mira i plodnosti. Danas, palme su popularni simbol za tropske krajeve i odmore.

RASPROSTRANJENOST

Palme su uglavnom rasprostranjene u tropskim i suptropskim krajevima u cijelom svijetu i prisutne su u svim tipovima staništa u tropima. Raznolikost je najveća u vlažnim, nizinskim tropskim šumama, posebno u ekološkim „hotspot“-ovima kao što je Madagaskar, koji ima više endemskih biljaka nego cijeli afrički kontinent. Kolumbija ima najveći broj vrsta palmi u jednoj zemlji.

Procijenjeno je da samo 130 vrsta raste prirodno van tropa, najviše u suptropima. Najsjevernija tačka prirodnog areala palmi dostiže *Chamaerops humilis* na 44° sjeverne geografske širine u južnoj Francuskoj, gdje je lokalna mediteranska klima blaža nego drugdje dalje na sjever. Najjužnija tačka areala za palme *Rhopalostylis sapida* takođe na 44° južne geografske širine na Katamskim ostrvima gdje okeanska klima ima sličan toplotni efekat (http://en.wikipedia.org/wiki/Palm_tree).

Palme nastanjuju različita staništa. Više od dvije trećine palmi živi u tropskim šumama gdje neke vrste dostižu visinu dovoljnu da učestvuju u formiranju najvišeg sprata drveća, dok su druge niže palme prilagođene uslovima hladovine u podsloju. Neke vrste formiraju čiste sastojine u područjima sa slabom drenažom ili redovnim plavljenjem, dok druge žive u tropskim planinama preko 1000m nadmorske visine. Palme takođe žive u čestarima ili pašnjacima najčešće vezanim za izvore vode kao i u pustinjskim oazama. Neke palme su prilagođene ekstremno bazičnim krečnjačkim zemljištima, dok su druge prilagođene veoma kiselim serpentinskim zemljištima.

MORFOLOGIJA

Palme imaju uspravno, nerazgranato stablo i u rijetkim slučajevima grananja stabla imaju dihotomno grananje ili puzajući habitus kao puzavice ili liane. Imaju velike zimzelene listove koji mogu biti lepezasti ili perasti i spiralno su raspoređeni na vrhu stabla. Cvjetovi su u velikim pazušnim cvastima koje su zaodjenute naročitim pripercima – spatha koji postaju drvenasti u toku zrijevanja. Cvjetovi su mnogobrojni, uglavnom bijeli, jednopolni i dvopol-

ni, biljke su nekad dvodome. Prašnika je 3,6 ili 9, plodnik je nadcvtetan i sastoji se iz 3 srasla plodna listića. Stubić ima 3 žiga. Plod je jednosjemena koštunica, orašica ili bobica, a neki rodovi mogu imati i više sjemenki u plodu.

Arecaceae se ističu kao porodica čiji članovi imaju najveće sjeme, najduže cvasti, kao i najvisočije individue kod monokotiledonih biljaka. *Lodoicea maldivica* ima najveće sjeme od svih biljaka, 40-50 cm u prečniku i težine 15-30 kg svako. *Raphia spp.* ima lišće dugačko do 25 m i 3 m široko, što su najveći listovi bilo koje biljne vrste. *Coripha* vrste imaju najveću cvast od svih biljaka, do 7,5m visine i sadrži milione malih cvjetova. *Ceroxylon quin-diense*, Kolumbijsko nacionalno drvo, je najvisočija monokotiledona biljka, dostiže visinu od 70m (http://en.wikipedia.org/wiki/Palm_tree).

UPOTREBA

Ljudi su koristili palme i njene proizvode od najstarijih vremena počevši od uzgajanja urmi u Mesopotamiji i na području cijelog Bliskog istoka prije 5000 godina i više. Na iskopinama u Mesopotamiji pronađeni su ostaci stabala palmi, jame za skladištenje urmi i dr. Urme su imale ogroman uticaj na istoriju i život Bliskog istoka (može se ići tako daleko da se kaže da ne bi bilo ekspanzije ljudske rase u vrele i bezvodne dijelove starog svijeta da nije bilo urme). Urme ne samo da su bile koncentrovana energetska hrana koja se lako čuvala i nosila na dugim putovanjima kroz pustinje, takođe su stabla stvarala i dobru zaštitu od sunca i pustinjskih vjetrova. Od stabla urmi su se proizvodili razni predmeti za svakodnevnu upotrebu kao i alatke za poljoprivredu. Praktično je svaki dio palme imao korisnu upotrebu.

Arecaceae danas imaju veliku ekonomsku vrijednost, uključujući proizvodnju kokosa, ulja, urmi, ratana, rafije,....

SIMBOLIKA

Palmino lišće je bio simbol pobjede i trijumfa u predhrišćanskim vremenima. Rimljani su nagrađivali šampione na igrama i proslavljali vojne uspjehe sa palminim lišćem. Jevreji su takođe imali sličnu tradiciju nošenja plaminih listova tokom prazničnih proslava.

U ranom hrišćanstvu palmin list je simbolizovao pobjedu vjere nad neprijateljima duše, kao što je hrišćanski praznik Cvjetna nedelja koji proslavlja trijumfalni ulazak Isusa u Jerusalim. Tokom praznika se okupljenim vjernicima dijele krstovi napravljeni od palminog lišća. U hrišćanskoj umjetnosti, sveci su prikazivani sa palminom granom u ruci kao simbolom pobjede duha nad tijelom i rasprostranjeno je vjerovanje da slika palme na grobu znači da je svetac sahranjen u tom grobu.

U judaizmu palma simboliše mir i blagostanje. Palma takođe može da simbolizuje drvo života u kabali. Sveto drvo u Asirskoj mitologiji je palma što simboliše Ištar koja povezuje nebo –kruna stabla i zemlju - korijen stabla.

Muhamed je rekao da je sagradio dom od palme, pa palma simbolizuje odmor i gostoprimstvo u mnogim kulturama Bliskog istoka. U Staroj Grčkoj stablo palme je bio sveti znak Apolona jer se rodio ispod jedne palme na Delosu. U staroj Mesopotamiji palma je bila simbol plodnosti. Mesopotamijska boginja Inana, koja je učestvovala u svetim bračnim ritualima, smatrana je za onu koja omogućava obilje plodova urmi.

Danas palme, naročito kokos palma, predstavlja simbol za stereotipni tropski ostrvski raj, za putovanja.

PALME NA PODRUČJU HERCEG NOVOG

U Evropi su se palme raširile u Mediteranskim zemljama. Najčešće se mogu vidjeti palme vrste *Phoenix canariensis*, *Washingtonia filifera*, *Trachycarpus excelsa* i *Chamaerops humilis*, koje su se prilagodile klimatskim uslovima, a jedina palma čiji je prirodni areal u južnoj Evropi je *Chamaerops humilis* - niska žumara.

Palme su se široko koristile u ozelenjavanju, može se reći oduvijek, tako da se mogu vidjeti palme u istorijskim vrtovima Italije, Francuske, Španije. Po ugledu na njih, i na Jadranskom primorju su se koristile palme, u početku zbog koristi (urme) i kao uspomena sa putovanja pomoraca u tropske krajeve, a kasnije kao dekorativni element u urbanim prostorima.

O „dolasku“ palme na prostore Jadranskog primorja postoje mnoge teorije: od toga da su prve palme donijeli pomorci koji su plovili svim svjetskim morima kao uspomenu na daleke krajeve koje su vidjeli; zatim da su prve palme donijeli Turci u toku svojih osvajanja i vladavine ovim prostorima. Pošto ne postoji arhivska građa koja bi potvrdila ili pobila neke od ovih teorija, možemo samo utvrditi da su se neke vrste palmi izuzetno dobro aklimatizovale na uslove sredine koje vladaju na ovim prostorima, te su danas nerazdvojivi dio pejzaža jadranskog primorja.

Prvi pisani zapis o palmi na Jadranskoj obali je Serafim Razzi, pisac djela „Povijest Dubrovnika“ koji je od 1581. do 1589. godine živio u dominikanskom samostanu kod Gruža u Dubrovniku u čijem dvorištu je, u to vrijeme, rasla palma¹. Od tog vremena u svim opisima gradova na Jadranskoj obali pominju se palme kao izuzetni prostorni elementi.

---

1 Ante Sterniša. *Egzotično bilje kao kulturno-istorijska vrijednost*, I dio, Naš list br 46, str. 8, jun 1982.

Palme u Herceg Novom se pominju već u XVII vijeku u zapisima turskog putopisca Evlije Čelebije koji u jednom od tekstova navodi da :“ *u Donjem gradu, pred kućom Zekrija –age nalazi se jedno visoko drvo datule koje se diže nebu pod oblake. U varoši, na obali potoka Tople kod kuće Hadži-Hasan-Age nalazi se jedno divno drvo datule, samo mi nije poznato daje li neki plod.*“²

Viktor Bartolomeo Đonović, apotekar iz Herceg Novog u svojoj brošuri o Herceg Novom, koja je štampana između 1907. i 1908. godine navodi da je „*naspram crkve (na Topli) u bašti nalazi se visoka datulova palma. Bila je zasađena prije oko 170 godina ali nije imala ploda. Prije nekoliko godina bura je oborila.*“ Isti autor, opisujući Zeleniku, mjesto istočno od Herceg Novog, navodi da je ovdje zelenilo bujno kao na Toploj, te da se tu nalaze čempresi, palme, cedrovi, smokve i ruže.³

Palme na zelenim površinama hotela „Plaža“ u Herceg Novom

2 Tomislav Grgurević: *(Puto)pisci o Boki*, SIZ za turizam – Kotor, Kotor, 1989.

3 A. Sterniša: *Egzotično bilje kao kulturno-istorijska vrijednost*, II dio, Naš list br.47-48, str 8, jul-avgust 1982,

U knjizi „Flora i vegetacija hercegnovskog područja“ D. Popovića i A. Sterniša (1971) pominju se slijedeće vrste: *Phoenix dactylifera*, *Phoenix canariensis*, *Washingtonia filifera*, *Washingtonia robusta*, *Chamaerops humilis*, *Trachycarpus excelsa*, *Brahea roezlii*, *Cocos australis*, *Sabal palmetto*, *Livistona chinensis*. Najveći dio opisanih vrsta i primjeraka se i danas nalaze na zelenim površinama grada.

U istoj knjizi, pod nazivom *Cocos australis* daje se opis koji ne odgovara primjerku na terenu. Autori navode da: „Neposredno ispred južne fasade hotelske zgrade rastu dva lijepo razvijena primjerka vrste *Cocos australis* Mart., kokos palma. Porijeklom je iz Brazila. Stablo je visine 3-4m. Na vrhu mu se razvijaju perasti, zelenkasto-pepeljasti listovi koji se povijaju prema osovini. Plodovi, u grozdovima, okrugli su, tamnosmeđi i jestivi.“⁴ Međutim, plodovi palme koja se nalazi na toj lokaciji su jasno žuti.

Istraživanja na Internetu vrste *Cocos australis*, pokazuju veliku raznolikost. Na sajtu www.floridata.com ne postoji vrsta pod imenom *Cocos australis*. Sajt www.toptropicals.com navodi ovo ime kao sinonim za *Syagrus romanzoffiana* uz još nekoliko sinonima (*Syagrus romanzoffianum*, *Cocos plumosa*, *Arecastrum romanzoffianum*), međutim i na prvi pogled, deblo *Syagrus romanzoffiana* je usko, glatko sa prstenastim ožiljcima starih listova, što nije slučaj sa primjercima koji se nalaze u parku „Boke“. Iste informacije se nalaze na sajtu www.specimenpalms.com.

Prema opisima palmi koje se javljaju u klimatskim zonama 9-11, a i na osnovu uvida u rasadničku ponudu u okolini, ovi primjerci najviše liče na vrstu *Butia capitata*.

Dalja istraživanja vode u sve veću zbrku i nesigurnost povodom tačne determinacije ove vrste. Stoga, dalja istraživanja problematike determinacije vrste ovih primjeraka treba prepustiti stručnjacima iz oblasti sistematike.

Širenju i opstanku palmi na ovim prostorima doprinjela je blaga suprotropska klima koja vlada na ovom području. Ona se karakteriše blagim, kišovitim zimama i dugim, toplim ljetima. Srednja godišnja temperatura iznosi 16°C, veoma rijetko zimske temperature budu ispod 0° C.

Početak vijeka u Herceg Novom su postojali rasadnici palmi u blizini crkve Sv. Antuna i na Savini (vlasništvo porodice Oliva) koji su snabdijevali ukrasnim biljem cijelu Boku Kotorsku pa i šire. Nešto kasnije je porodica Marsić na dva lokaliteta imala svoje manje rasadnike. Nakon Drugog svjetskog rata na lokalitetu na Savini, u blizini Vojne bolnice, formirano je poljoprivredno gazdinstvo koje je postepeno preraslo u rasadnik Komunalnog preduzeća. Tokom sedamdesetih i osamdesetih postojao je rasadnik pri PKB-u u

4 D. Popović, A. Sterniša: *Flora i vegetacija hercegnovskog područja*, SO Herceg Novi, Turistički savez Boke Kotorske, Herceg Novi, 1971.

Sutorini. Danas, nažalost, ne postoji nijedan veći rasadnik na teritoriji opštine Herceg Novi. Postoje samo preduzeća koja se bave uvozom iz država iz okruženja i to najviše iz Italije i Hrvatske, a proizvodnjom palmi se bavi niz manjih proizvođača, i to više kao hobi i dodatno zanimanje.

Međutim, nisu samo rasadnici bili ti koji su uticali na širenje palmi na ovom području. Mnogi bogati trgovci, brodovlasnici, pomorci donosili su palme iz raznih krajeva svijeta. Nije bio rijedak slučaj da više njih zakupi brod i otputuje u neki grad na Italijanskoj ili Francuskoj obali da bi nabavili namještaj za svoje vile ali i sadnice za svoje vrtove. Takva priča vezana je za gradnju kuća Spalatin i Berberović, koji su zajedno otputovali u Trst i donijeli mnoge sadnice koje do tada nisu vidane u ovim krajevima, među kojima i neke palme. Mnoge od njih se nisu održale ali ostale su upamćene.

Postoji niz usmenih svjedočenja o raznim palmama na teritoriji opštine. Govori se o palmama koje su se nalazile na različitim lokacijama u gradu, palmama koje su se srušile pod jakim vjetrom, palmama koje i danas imaju oštećenja. Jedna od takvih priča je o palmi *Phoenix canariensis* u starom dijelu urbanog jezgra Herceg Novog koji ima otvor kroz deblo, duž čitavog prečnika debla, za koji se tvrdi da je kroz palmu prošla granata tokom 1944 godine, kad su se Njemački vojnici povlačili i sa poluostrva Luštica granatirali grad. Palma je i dan danas vitalna, dostigla je visinu od 14m, a oštećenje još uvijek postoji.⁵

U savremenom Herceg Novom može se naći nekoliko vrsta palmi a najčešće *Phoenix canariensis*, *Washingtonia filifera*, *Trachycarpus excelsa* i *Chamaerops humilis*, što pokazuje da su se one najbolje aklimatizovale na date klimatske uslove i pokazuju izuzetnu otpornost na negativne uticaje. Pojedinačni primjerci *Brahea armata*, *Butia capitata*, *Cocos australis*, *Washingtonia robusta*, *Sabal palmetto*, *Phoenix roebellenii*, *Livistona chinensis*, *Phoenix reclinata*, *Archontophoenix cunninghamiana*, mogu se naći na zelenim površinama raznih kategorija, a najčešće u privatnim vrtovima.

Tačan broj palmi na teritoriji opštine nije poznat. Takav podatak bi mogao da se dobije planiranom izradom katastra zelenih površina koja bi obuhvatila zelene površine svih kategorija kao i popis svih drvenastih biljnih vrsta i palmi prsnog prečnika većeg od 15 cm (ili prema dogovoru) i rijetkih i egzotičnih vrsta žbunja, perena, ... Podaci Javnog Komunalno-stambenog preduzeća govore o oko 200 primjeraka palmi samo na javnim površinama, o kojima vodi računa ovo preduzeće. Broj palmi na zelenim površinama drugih kategorija, oko raznih hotela, Instituta „Dr. Simo Milošević“, Vojne bolnice i u privatnim vrtovima, je mnogo veći ali do sada nije utvrđen.

5 S. Beloica: *Palma kao feniks*, „Boka“, br. 409, str 8, 15.II 1989.

Odlukom o održavanju i proširenju zelenih površina iz 1995. godine strogo je zabranjeno uništavanje i sječenje drvenastih biljaka, a naročito palmi, što je jedan od načina njihove zaštite i održavanja prepoznatljive slike grada. Međutim, odluka kao takva dovodi do drugih problema koji se odnose na održavanje i redovno orezivanje palmi. Palme su sve starije i sve više, i njihovo redovno orezivanje postaje sve riskantnije i samim tim sve skuplje. Mnoge palme su posađene ili same iznikle na mjestima koja su nepristupačna i koja otežavaju radove.

ROD *PHOENIX*

Phoenix canariensis Chabaud – kanarska datula, canary island date palm,

Masivne i impozantne, ove palme su centralne tačke svakog prostora gdje god se nalaze.

Njihova visina dostiže 15-18 m, deblo je glomazno sa interesantnim ožiljcima od starih listova u obliku dijamanta. Masivno stablo nosi široku krunu od preko 50 velikih lučno savijenih perastih listova, dugačkih do 3-5m, sa debelom drškom kojom se drže za deblo. Na donjem dijelu lisne drške nalaze se čvrste i oštre bodlje čija dužina može biti i do 20 cm. Cvjetovi su u grozdastim, razgranatim cvastima. Pojedinačni plod je jajasta koštunica, žute do narandžaste boje, a mogu se naći i primjerci sa crvenom bojom ploda.

Phoenix canariensis
u parku bivšeg hotela „Boka“

Ove palme veoma sporo rastu kad su mlade. Kad deblo dostigne pun prečnik, rast se ubrzava. Od 15. godine života za jedan vegetacioni period mogu da obrazuju 20 listova, a dužina života svakog lista je 3 godine (E. Vukićević „Dekoratívna dendrologija“). Listovi sa debelim lisnim osnovama su teški, i ako se ne uklone na vrijeme, postaju opasni za prolaznike, naročito na javim površinama. Razmnožava se sjemenom koje je veoma klijavo te se oko jedne palme, ukoliko se prilikom orezivanja ne ukloni sjeme, može naći mnoštvo mladica.

U Herceg Novom ova palma se potpuno odomaćila, mnogobrojni su primjerci ove palme na cijeloj teritoriji opštine. Naročito se ističe skupina ovih palmi u parku nekadašnjeg hotela „Boka“ zasađenih početkom 20 vijeka, od kojih su neke dostigle visinu od 14 m.

Vrlo često se sadila ne samo zbog dekorativnog efekta, već i stoga što posjeduje snažan korijenov sistem, te je vezivala zemljište. Čitav Stari grad u Herceg Novom i njegova okolina je na strmom terenu i bilo je važno zaštititi zemljište od erozije i klizanja.

Phoenix dactylifera L. – prava datula, date palm

Pod terminom „prava“ datula podrazumijeva se palma od koje se dobija ukusan plod - urma.

Ova palma ima više razgranato deblo, ali se u kulturama ostavlja samo jedno deblo. Ovako oblikovano stablo može dostići visinu od 45 m. Široko sivo deblo je išarano ožiljcima od starih listova i dostiže do 40 cm u prečniku. Široki zelenkasto ili plavičasto sivi, perasti listovi su 5,5-6,1m dugački i 0,6m

Phoenix dactylifera pored crkve Sv. Spasa na Toploj

široki. Razmješteni su u krošnji koja je širine do 12m. Listići su 0,3-0,6m dugački i razmješteni u V- oblik duž lisne drške. Listići blizu osnove lista su modificirani u oštre 7,6-10,2 cm bodlje.

Cvasti se pojavljuju između listova u proljeće. Muški i ženski cvjetovi rastu na odvojenim biljkama. Jedino ženske biljke proizvode plod i to samo ako je muška biljka u blizini. Datule se ne formiraju u hladnijim klimatima. Kad se gaje u vlažnim tropskim klimatima (napr Florida), plodovi nisu dobrog kvaliteta, često otpadnu sa stabla prije sazrijevanja.

Plod je žuto narandžasta koštunica, zvana „datula“, 3,8 cm dužine. Sastoji se od širokog, zašiljenog sjemena okruženog mesnatim, slatkim omotačem.

U Herceg Novom primjerci prave datule se nalaze na nekoliko lokacija: u bašti Zavičajnog muzeja, pored crkve Sv. Spasa na Toploj, pored stambenih objekata u ulici Njegoševoj (preko puta „Dva lava“), i u nekim privatnim vrtovima. Primjerci su visine od 6-15m, prsnog prečnika 120-150cm i na njima se pojave plodovi ali nikad ne sazru. Postoje zapisi o postojanju ove palme na još nekim lokacijama u gradu, ali tih primjeraka više nema, uglavnom su oštećeni od jakog vjetrova.

Phoenix roebelenii O'Brien – Pigmy Date Palm

Izuzetna mala palma, omiljeni element u ozelenjavanju u odgovarajućim klimatskim zonama. Takođe je popularna kao saksijaska vrsta.

Phoenix roebelenii u parku kod Sv. Antuna

Raste sporo i dostiže visinu od 2.4-3.1m. Deblo je prekriveno osnovama starih listova a na vrhu debbla se nalaze svijetlozeleni perasti listovi čija dužina dostiže 1,2m. Pojedinačni nježni listići raspoređeni su uredno duž gornje dužine blago savijene lisne drške, što biljci daje vrlo graciozan izgled. Najniži listići su modificirani u oštre bodlje 5-8cm dužine.

Bjeličasti cvjetovi su na kratkim 0,3m cvastima. Plod je mala, crna koštunica na ženskim primjercima (muški cvjetovi se javljaju na posebnim biljkama). Kada su posađene u grupi, debbla teže da se odvoje jedni od drugih, što se manifestuje blagim izvijanjem biljaka od centra grupe što daje izuzetan efekat.

Posljednjih godina se u Herceg Novom i okolini sve češće može vidjeti na otvorenim površinama u privatnim vrtovima i u saksijama oko objekata. Najbolje uspijeva na mjestima zaklonjenim od sjevernog vjetrova (bure) na sunčanim pozicijama, mada im odgovara i polusjena.

Do sada su zabilježeni primjerci 1-1,5 m visine.

Phoenix reclinata Jacq. – Senegal Date Palm

Ova lijepa i neobična palma raste u velikoj grupi koja može predstavljati fokalnu tačku u prostoru.

Varira u obliku i formi a prirodno raste u grupi koja se sastoji od mnogobrojnih stabala koji mogu dostići visinu od 7- 15 m i prsni prečnik od 16 -25 cm, što ih čini jako savitljivim. Debla su pokrivena braon vlaknima i nastoje da se saviju od centra grupe što im daje graciozan izgled. Na vrhu svakog pojedinačnog stabla je kruna tamnozelenih perastih listova čija dužina je od 2,5-4,5 m i 0,9 m široka. Lisna drška ima opasne, jako zašiljene bodlje pri osnovi.

Muški i ženski cvjetovi se javljaju na odvojenim biljkama. Cvjetovi su na razgranatim cvastima. Plod je sličan kao i kod ostalih Phoenix vrsta, mada nešto manji i ima manje mesnatog djela, a takođe nije mnogo ukusan iako je jestiv.

Bez orezivanja, stablo raste u gustoj masi stabala i listova. Atraktivniji primjerci se mogu dobiti uklanjanjem mnogih stabala i nižih listova.

Poznat je jedan primjerak ove palme u Herceg Novom u vrtu porodice Berberović za koju se priča da je bila palma sa jednim stablom, dok je nije slomio snijeg 1941. godine. Od tada iz korjena izbijaju mnogobrojni izdanci i danas su pojedinačni izdanci dostigli visinu od 7 m. Prsni prečnik pojedinačnog izdanka je 16-25 cm.

Zahtjeva redovno orezivanje, najmanje jedan put godišnje, jer ima izuzetno bujan rast, mladi izdanci se stalno pojavljuju. Prilikom orezivanja ostavljaju se nekoliko stabala koji svi polaze iz zajedničkog korjena. Debla su tanka i visoka, pa se pod težinom krune polako savijaju

Phoenix reclinata
u vrtu porodice Berberović

Obzirom na bujan rast i prilagođenost uslovima sredine, može se preporučiti primjena ove palme na većim zelenim površinama, međutim, zbog oštrih bodlji, ne bi ih trebalo saditi oko škola i vrtića ili na nekim drugim mjestima gdje mogu ugroziti korisnike datog prostora.

ROD WASHINGTONIA

Washingtonia filifera H. Wendl. – vašingtonija, californija fan palm, desert fan palm, cotton palm, Washington palm

Veličanstvena i osobita, vašingtonija je jedna od najšire gajenih palmi u suptropskim klimatima. Najviše palme koje rastu na primorju. Brzo rastu i dostižu visine do 30m sa krunom širine do 4,6 m. Masivno, sivo deblo je oblo i okruženo ostacima starih osušenih listova. I može dostići preko 0,9 m u prečniku.

List je lepezast, na dršci koja je dugačka 1-1,5 m i pri dnu obavija deblo. Duž lisne drške nalaze se savijene bodlje, kod mlađih primjeraka tih bodlji nema. Pojedinačni listići su padajući i slobodno se njišu na vjetru. Vlak-

*Grupacija Washingtonia filifera duž ulice Sava Ilića, Igalo
(kod hotela „Igalo“)*

na, slična pamuku, na i između pojedinačnih listića zadržavaju se čak i kad biljka dostigne punu zrelost. Cvjetovi su u brojnim, razgranatim cvastima koje se pojavljuju između listova i često su lučno savijene prema dolje. Dvopolni cvjetovi su bijeli ili žuti i stvaraju okruglu, crno-crvenu koštunicu do 13 cm u prečniku. Plod vašingtonije sadrži jednu sjemenku do 0,6 cm u prečniku.

U Herceg Novom ova palma je jako rasprostranjena bilo da je sađena bilo da je samonikla. Najvisočiji primjerak je u parku bivšeg hotela „Boka“ koji je dostigao visinu od 22 m. Jedan od naslikanijih pogleda u Herceg Novim je slika grupacije ovih palmi na površini pored tvrđave Forte Mare.

Orezivanje ovih palmi zavisi od efekta koji se želi dobiti na nekoj površini kao i estetskog ukusa ljudi koji su zaduženi za održavanje. Dugo godina u Herceg Novom se smatralo da je ostavljanje „brade“ suvih listova na palmama ove vrste, estetski mnogo ljepše nego kada se listovi uklanjaju. Međutim, to je dovelo do problema druge vrste: nakon dostizanja određene visine (što zavisi od mikrolokacije i izloženosti vjetru), ove palme počinju same da

odbacuju suve listove. Tako se, nakon jakih vjetrova, ispod palmi može naći mnoštvo starih, suvih i odbačenih listova. Ako su ove palme posađene pored ulica ili na nekom drugom javnom mjestu, mogu da izazovu probleme u saobraćaju, kao i potencijalno ozljeđivanja prolaznika.

***Washingtonia robusta* H. Wendl.** – vašingtonija robusna, mexican fan palm

Dostižući i do 30 m visine, ove palme predstavljaju upečatljiv prizor kad su posađene na jednakim razmacima duž bulevara ili su priljubljene jedna uz drugu uz neku visoku zgradu. Sivo deblo je okruženo blisko postavljenim ožiljcima od listova iako obično bar dio debla ostaje pokriven suvim listovima. Deblo 25-30 cm u prečniku, je ispupčeno u djelu bliže zemlji i postaje tanje kako se približava krošnji koja se sastoji od velikih lepezastih listova čiji vrhovi pojedinačnih listića vise i graciozno lelujuju na vjetru. Listovi su bogate zelene boje i mogu narasti do 1,5 m dužine i 1,2 m širine. Nalaze se na lisnim drškama od 1m dužine sa nazubljenim ivicama.

Osušeni listovi ostaju priljubljeni uz deblo formirajući „suknju“ („hula skirt“), efekat po kom su ove palme poznate. Nažalost ovi suvi listovi duž de-

Washingtonia robusta
(hotel „Sun resort“,
nekadašnji hotel „Topla“)

bla su jako zapaljivi i predstavljaju sklonište za pacove i druge nepoželjne životinje. Mnoge lokalne vlasti u Kaliforniji zahtjevaju da se suvi listovi redovno uklanjaju što može biti vrlo zahtjevan zadatak pogotovo kad se ti listovi nalaze na visini od 25 m. Deblo nakon otpadanja lisne osnove je glatko i sivo.

U Herceg Novom postoji nekoliko primjeraka ove palme, a najinteresantnija od njih je palma na terasi hotela „Sun resort“ (nekadašnji hotel „Centar“) na Toploj. Na deblu se vidi urezano slovo A za koje je vezana lokalna legenda: tvrdi se da ga je urezao kralj Aleksandar prije svog puta u Marsej (naime, kralj Aleksandar je upravo iz Herceg Novog otputovao u Marsej). Palma je dostigla visinu od oko 10 m, a prsni prečnik je 90 cm. U vrtu porodice Sekulović postoji jedan primjerak ove palme čija visina je oko 13m a obim 315 cm, prsni prečnik 100 cm.

ROD TRACHYCARPUS

Trachycarpus excelsa Wendl (syn Chamaerops excelsa Thumbg.) – visoka ili vitka žumara, windmill palm, chusan palm

Ova palma je jedna od najotpornijih na niske temperature. Dostiže visinu do 12 m, ima dosta vitko deblo 20-25 cm prečnika i tipično je da je ne-

Trachycarpus excelsa
ispred hotela „Igalo“

što uži pri dnu nego pri vrhu. Deblo je pokriveno rastresitom rogozinom od grubih sivih ili braon vlakana. Kod starijih individua vlakna postepeno nestaju i ostale glatka površina.

Listovi su svjetlo do tamno zeleni lepezasti, nešto svjetliji sa donje strane. Drže se na tankoj, 0,9 m dugačkoj, spljoštenoj dršci koja je blago nazubljena duž ivica. Listovi su okrugli, oko 0,9 m u prečniku i usječeni do polovine. Ravni su sa lisnim segmentima koji su čvrsti, ali povremeno se vide primjerci sa visećim vrhovima. Lišće je raspoređeno u simetričnu krošnju koja je do 3 m široka. Primjerci koji se gaje na sunčanim pozicijama i u lošim uslovima mogu imati manju, mnogo zbijeniju krošnju.

Muški i ženski cvjetovi se javljaju na odvojenim primjercima. Cvjetovi su gusto zbijeni na 0,6-0,9 m dugačkim, razgranatim cvastima žute boje. Cvasti se javljaju u proljeće između listova. Na ženskim cvjetovima se javljaju okrugle plave koštunice 1,3 cm u prečniku.

U Herceg Novom se ova palma veoma često upotrebljava u ozelenjavanju svih kategorija zelenih površina. Tako da danas možemo naći primjerce koji su dostigli značajne visine kao i one tek posađene na teritoriji cijele opštine.

ROD CHAMAEROPS

Chamaerops humilis L. – niska žumara, žbunasta palma, mediterranean fan palm

Jedina palma autohtona u Evropi koja je postala popularna najviše zahvaljujući svojoj otpornosti prema niskim temperaturama i atraktivnom izgledu.

Formira grupu koja može narasti do 4,5 m visine. Lepezasti listovi narastu do 50-60 cm dužine i 60 cm širine. Duboko su podijeljeni u mnogobrojne segmente koji se opet račvaju pri vrhu. Lisna drška je dugačka 90-120 cm i duž ivica se nalaze jako oštre bodlje. Ova palma pokazuje varijacije u boji (od plavo zelene do sivo zelene i žuto zelene boje lista) i obliku. Neke biljke formiraju izdanke mnogo češće nego druge i postaju jako zgusnuti žbunovi. Ponekad primjerci mogu biti jako niski do 1,5 m i 1,2 m široki. Danas je moderno ukloniti sve osim nekoliko izdanaka i orezivati lišće tako da formiraju grupu „mini“ palmi sa čistim stablom. Mali, intenzivno žuti cvjetovi se javljaju sakriveni ispod lišća, veoma blizu stablu, pojavljuju se u proljeće. Plod je jestiva koštunica, tamno žuta do braon, 1 cm u prešniku.

Sa listovima orezanim tako da se vidi deblo, ove palme predstavljaju izuzetan prizor, naročito ako su posađene kao fokalna tačka prilikom ozele-

Chamaerops humilis
(*Vojna bolnica Meljine*)

njavanja. Neorezane stvaraju atraktivne, guste žbunove koji mogu da ukrase djelove koji se teško ozelenjavaju.

Takođe široko korištena vrsta u Herceg Novom, naročito zbog svog rasta. U parku bivšeg hotela „Boka“ ali i duž ulica i stepeništa, nalaze se primjerci čiji su pojedinačni izdanci izrasli i do 5 m, naročito oni koji rastu u hladovini. Sađena je uz morsku obalu, te može se vidjeti na pristaništu u Igalu kod restorana „Obala“.

ROD BRAHEA

***Brahea armata* (syn *Brahea roezlii* Lindl) – braheja, mexican blue palm**

Rod je dobio ime po danskom astronomu Tiho Braheu (Tycho Brahe, 1546-1601), a ime vrste na latinskom znači naoružana

Karakteristična, jedinstvena i atraktivna, ova palma ima krunu čvrstih, lepezastih listova koji su radijalno raspoređeni na vrhu stabla. Smatra se da ima najplavlje listove od svih palmi. Listovi takođe mogu biti pastelno plavi-

Brachea armata u parku bivšeg hotela „Boka“

často bijeli ili akvamarin boje. Može izrasti do 15m visine i do 5 m širine krošnje. Deblo je šire u bazi i dostiže do 0,5 m prečnika. Obično ima stalne ožiljke od listova koji su otpali ili su uklonjeni. Ova palma može imati do 30 lepezastih listova. Ako se stari listovi ne uklanjaju oni formiraju neprekidnu braon „suknju“ od vrha debla skroz do zemlje. Lisna drška je nazubljena duž ivica sa zakrivljenim zupcima od kojih se mnogi granaju u dvije tačke. Cvast se grana u više ogranaka, može dostići dužinu od 1m koja izbija između listova i pada iz krune. Pojedinačne cvasti se sastoje od mnogih malih bjeličastih, biseksualnih cvjetova i smatraju se među najljepšim cvjetovima u porodici palmi. Plod je sjajna, okrugla, braon crna bobica, oko 2 cm u prečniku i sadrži samo jednu sjemenku.

U parku bivšeg hotela „Boka“ nalaze se dva lijepo razvijena primjerka ove palme, koji su vjerovatno mlađi od ostalih palmi u parku. Njihova visina je 5 m i 7 m, prsni prečnik 45 cm. Izuzetno je atraktivna u doba cvjetanja kad se između listova pojave dugačke, razgranate cvasti koje padaju prema tlu.

Još na par lokacija u Herceg Novom se nalazi zasađena ova palma, ali uglavnom u privatnim vrtovima.

ROD SABAL

Sabal palmetto (Walt.) Lodd. – sabal palma, palmetto, cabbage palm

Svrstava se u red najljepših palmi. To je široka, robusna palma sa jednim nerazgranatim deblom koje naraste do 15,2 m visine ali nekad može dostići i do 21 m (Floridata.com) Krošnja je relativno mala 3,7-5,5 m širine u prečniku. Kao i kod drugih palmi kruna je šira kad raste u hladovini i mnogo kompaktnija kad se uzgaja na sunčanom mjestu.

Široki listovi imaju tupe krajeve, boja je srednje zelena, ponekad žuto zelena, a zavisi od individue i mikrolokacije. Pojedinačni listovi mogu dostići 3,7 m dužine uključujući lisnu dršku koja nema bodlji i dugačka je 1.5-1,8 m. Listovi su široki 1,8 m sa padajućim lisnim segmentima koji su do 0.9 m dugački i 5.1-7.6 cm široki. Ovi segmenti su podjeljeni do polovine širine lista i tipično otpadaju tamna vlakna na krajevima. Oblik listova ove palme je između perastih i lepezastih.

Listovi se pojavljuju direktno iz stabla koje je često pokriveno osnovama starih listova unakrsno raspoređenim. Zadržavanje listova je različito, u zavisnosti od individue, listovi mogu ostati na deblu veoma dugo čak i kod jako starih palmi, dok mlade palme mogu odbaciti svoje listove veoma rano ostavljajući grubo, vlaknasto braon deblo. Ponekad, deblo će u toku života postati sivo i površina će biti glatka.

Organski otpad se često sakuplja u bazama listova. Nije neobično vidjeti ovu palmu pretvorenu u viseći vrt sa papratima i drugim vrstama, npr orchidejama, mahovinama...

Sabal palmetto u vrtu porodice Sekulović

Sredinom ljeta pojavljuju se dugačke razgranate cvasti koje nose krem bijele cvjetove. U jesen se pojavljuju crni sferični plodovi do 2 cm u prečniku.

Odumrli listovi mogu ostati na stablu, viseći iz krune formirajući „suknju“. U urbanim uslovima preporučuje se uklanjanje svih suvih listova jer oni predstavljaju zaklon za miševе, i druga nepoželjna stvorenja.

U Herceg Novom je do sada zabilježen samo jedan primjerak ove palme u vrtu porodice Sekulović, gdje je dostigla visinu od 5 m, prsni prečnik 21 cm (obim debla 67 cm), dok je pri zemlji deblo šire i njegov prečnik 47 cm (obim je 150 cm).

ROD LIVISTONA

Liviston chinensis (R. Br.) Mart. – latanija, chinese fan palm, chinese fountain palm

Smatra se da su mladi primjerci ove palme jednako atraktivni kao i odrasli primjerci. Svijetlo zeleni široki lepezasti listovi su duboko podijeljeni na oko 75 segmenata koji vise nadolje i daju graciozan izgled nalik na fontanu. Listovi mogu da narastu do 1,5 m u prečniku i formiraju gustu krošnju na de-

Livistona chinensis
u vrtu porodice Sekulović

blu braon boje koje u starosti izbledi i postaje siva. Deblo dostiže prečnik od 46 cm i širi je prema bazi. Palma može narasti do 15 m u svom prirodnom okruženju ali najčešće naraste do 7 m. Cvjetovi su na dugačkoj cvasti do 1,8 m, sakriveni unutar krošnje. Plod je ovalna do okrugla koštunica tamnoplava do plavosiva kad sazre.

U Herceg Novom se nalazi jedan primjerak ove palme u vrtu porodice Sekulović. Dostigla je visinu 6-7 m a prsni prečnik 38 cm.

ROD ARCHONTOPHOENIX

Archontophoenix cunninghamiana H.Wendl. – kraljevska palma, king palm, bangalow palm

Kraljevska palma može dostići visinu do 10 m i do 20 cm prsni prečnik. Deblo je vitko, sivo, blago prošireno u bazi, sa prstenastim ožiljcima od starih listova, koji su perasti, 2,5-3 m dužine. Pojedinačni listići su padajući, linearni, sa obje strane zeleni. Donja strana lisnog nerva je nekada pokrivena sa braon ljuspama. Osovina krune je do 1m visine, nekad malo šira pri osnovi i varira u boji od zelene do svjetlo crvenkasto braon. Cvasti su dugačke do

Archontophoenix
u vrtu porodice Popović

1 m, spiralno raspoređene, sa mnogim padajućim granama. Muški i ženski cvjetovi su rozi do boje lavande i formiraju se na istoj cvasti. Cvjetanje od sredine proljeća do sredine ljeta a stare i nove cvasti mogu ostati na stablu duže vrijeme. Plodovi ovalni, ružičasti do crveni, 1,5c m dugački i imaju ostatke stigme na vrhu. Mora se voditi računa da se otpalo sjeme sakuplja, jer je sjeme klijavo i može veoma lako stvoriti na stotine mladih biljaka

Jedan primjerak ove palme je registrovan na teritoriji grada u vrtu porodice Popović na Savini. Palma je zasađena 2000.-te godine, dostigla je visinu od 3 m i prsni prečnik od 13 cm. Do sada nije cvjetala niti dala plod. Zasađena je neposredno uz objekat. Tačnu determinaciju ove vrste treba prepustiti stručnjacima iz oblasti sistematike palmi.

ROD BUTIA

Butia capitata (Mart.) Becc. (syn. *Cocos plumosa*, *Cocos odorata*) –
bucija, pindo palm, jelly palm

Lijepa palma sa dugačkim listovima koji su lučno savijeni unazad prema zemljištu sa vrha debelog i čvrstog debla. Može dostići visinu do 6 m,

Butia capitata
u parku bivšeg hotela „Boka“

ali normalno dostigne visinu 4,6 m sa prečnikom 0,3-0,5 m. Uobičajeno je da stari listovi ostaju na stablu do 1 godine, iako nisu neuobičajeni primjerci sa čistim deblom. Listovi su od svjetlozelene do plavičastosive i dugi su do 1,5-3 m i imaju bodlje duž obje ivice. Plod je svjetlo oranž (pindo dates) bobica. Vrlo često se primjerci ove vrste razlikuju međusobno. Primjerci uzgojeni na suvim i neplodnim zemljištima su manji sa manjim listovima. Svjetlost takođe utiče na izgled biljke. Primjerci koji su rasli na sunčanim pozicijama su mnogo kompaktniji.

Vrlo je vjerovatno da se još mnogi mladi primjerci nalaze u novoformiranim privatnim vrtovima, međutim do tih podataka je teško doći. Planirana izrada katastra zelenila bi trebala da obuhvati podatke o vrstama i brojnosti palmi na teritoriji Herceg Novog.

REZULTATI ISTRAŽIVANJA

U Herceg Novom raste nekoliko vrsta palmi od kojih su najraširenije *Phoenix canariensis*, *Washingtonia filifera*, *Trachycarpus excelsa* i *Chamaerops humilis*. Ostale vrste su samo pojedinačni primjerci koji su se jako dobro prilagodili uslovima sredine. Vjerovatno da na teritoriji Opštine postoje i neke druge vrste u privatnim vrtovima, međutim do takvih podataka je veoma teško doći.

Tačan broj primjeraka palmi na teritoriji opštine se ne zna, ali je njihovo učešće na zelenim površinama znatno jer ne samo da su se palme sadile već su se i same spontano razmnožavale, te se nalaze i tamo gdje ne bi trebale biti. Sadile su se na zelenim površinama svih kategorija a naročito pored morske obale i oko hotela. Svaki privatni vrt ima zasađenu bar jednu palmu.

Veoma često palme mogu praviti probleme potpornim zidovima i raznim nadzemnim i podzemnim instalacijama zbog svog izuzetno razvijenog i snažnog korjenovog sistema.

Za korištenje u ozelenjavanju površina raznih kategorija, osim ove četiri vrste koje su se najčešće koristile u ozelenjavanju, mogu se preporučiti vrste *Butia capitata* zbog svoje otpornosti na niske temperature i sušu, zatim *Sabal palmetto* za sadnju pored morske obale zbog otpornosti na posolicu; kao i vrsta *Livistona chinensis* zbog otpornosti na niske temperature.

U slučaju vrste koja se spominje u literaturi *Cocos australis*, potrebna je pomoć stručnjaka iz oblasti sistematike palmi radi tačne determinacije vrste.

Prilikom izrade projekata ozelenjavanja potrebno je voditi računa o veličini odraslih stabala palmi, jer su se dešavale velike greške prilikom sadnje palmi iz roda *Phoenix* čije dimenzije ne dozvoljavaju njihovu upotrebu u ma-

lim prostorima. Zatim palme ne treba koristiti u ozelenjavanju školskih dvorišta i vrtića zbog bodlji koje mogu da izazovu različite zdravstvene probleme. Takođe treba voditi računa da se palme sade na dovoljnoj udaljenosti od podzemnih instalacija, potpornih zidova i raznih objekata zbog svog jakog korjenovog sistema.

ZAKLJUČAK

Danas u Herceg Novom raste 14 vrsta palmi iz 9 rodova. Najčešće vrste su *Phoenix canariensis*, *Washingtonia filifera*, *Trachycarpus excelsa* i *Chamaerops humilis*.

Palme su se u Herceg Novom koristile za ozelenjavanje zelenih površina svih kategorija, tako da danas ne možemo zamisliti sliku grada bez njih.

Palme su postale jedan od simbola grada.

LITERATURA:

- D. Popović, A. Sterniša: *Flora i vegetacija hercegnovskog područja*, SO Herceg Novi, Turistički savez Boke Kotorske, Herceg Novi, 1971.
- E. Vukičević: *Dekorativna dendrologija*, Univerzitet u Beogradu, II dopunjeno izdanje, Beograd, 1982.
- T. Bunuševac, E. Vukičević, O. Mijanović, A. Sterniša, F. Đakonović: *Dekorativne biljke bokokotorskog zaliva i njihov značaj u turizmu*, „Boka“ 10/II – Prirodna bogatstva Boke Kotorske i turizam, radovi sa simpozijuma, 125-148, 1979.
- T. Grgurević: *(Puto)pisci o Boki*, SIZ za turizam – Kotor, Kotor, 1989.
- A. Sterniša: *Egzotično bilje kao kulturno-istorijska vrijednost*, I dio, Naš list br. 46, str 8, jun 1982,
- A. Sterniša: *Egzotično bilje kao kulturno-istorijska vrijednost*, II dio, Naš list br. 47-48, str 8, jul-avgust 1982,
- V. Beloica: *Palma kao feniks*, „Boka“, List Socijalističkog saveza radnog naroda Boke Kotorske, br. 409, str 8, 15.II 1989., Kotor

Korisni linkovi:

[http:// davesgarden.com](http://davesgarden.com)

<http://www.floridata.com>

[http:// en.wikipedia.org/wiki/palm_tree](http://en.wikipedia.org/wiki/palm_tree)

<http://www.junglemusic.net/articles>

<http://www.desert-tropicals.com/Plants/Arecaceae>

<http://itp.lucidcentral.org/id/palms/palms-id>

<http://ezinearticles.com/?King-Palm-Tree---Archontophoenix-Cunninghamiana>

Milica Berberović

PALMS IN THE HERCEG NOVI AREA

Summary

The present cultural landscape of Herceg Novi cannot be imagined without the presence of palms. They give a distinguishable characteristic to the vista of the town.

Palm family (Arecaceae) grow in tropical and subtropical regions, and comprises 2600 species. In Herceg Novi grow 14 varieties of 9 genera, the most frequent ones are *Phoenix canariensis*, *Washingtonia filifera*, *Trachycarpus excelsa* and *Chamaerops humilis*. Palms were planted in Herceg Novi mainly because of their decorative characteristics, and were used to make all categories of surfaces green: around hotels, hospitals, along streets, in squares, in private gardens.

Vesna MAČIĆ

TRI ZAŠTIĆENE VRSTE MEKUŠACA (*MOLLUSCA*) U BOKOKOTORSKOM ZALIVU

Ključne riječi: mekušci, *Pinna nobilis*, *Tonna galea*, *Lithophaga lithophaga*, Jadransko more, zaštićene vrste

UVOD

Mekušci (*Mollusca*) su veoma brojna grupa beskičmenjaka koja se po taksonomskoj klasifikaciji sastoji iz 8 klasa, od kojih su tri najpoznatije: *Bivalvia* (školjke), *Gastropoda* (puževi) i *Cephalopoda* (glavonošci). Od najstarijih vremena čovjek je koristio ove organizme kako u ishrani tako i u svrhu raznih socio-kulturoloških potreba. Ljuštura mnogih mekušaca su se koristile kao statusni simbol, ukras, novac, instrument, posuda i drugo, pa zato ne čudi nalaženje ovih ljuštura u raznim arheološkim iskopinama iz najstarijih vremena (Ferrario 1991). Osim toga specifični oblici ljuštura ovih organizama oduvijek su budili divljenje i veliko interesovanje za njih, te ne čudi i veliki broj kolekcionara koji se bave isključivo sakupljanjem (i proučavanjem) ljuštura mekušaca.

Međutim, brojni su negativni antropološki uticaji na živi svijet u moru, pa tako i na ove organizme (Katsanevakis et al. 2008). Počev od sakupljanja za hranu, pa još više za izradu suvenira, zatim zbog raznih vrsta zagađenja i remećenja prirodnog staništa, mnoge vrste mekušaca su ugoržene ili u potpunosti istrijebljene sa pojedinih lokacija. U cilju očuvanja bar nekih od tih ugroženih vrsta mnoge su uvrštene u liste zaštićenih vrsta kako u pojedinim zemljama tako i u međunarodnim konvencijama čija je potpisnica i Crna Gora (to su Bernska konvencija 1979 i Barselonska konvencija 1976). Nažalost za veliki broj organizama koji se nalaze na listi zaštićenih (Službeni list RCG br.76/06) nema dovoljno informacija o njihovoj distribuciji, brojnosti, dinamici populacije, mjerama zaštite. Šira javnost nije dovoljno upoznata sa tim vrstama koje bi trebalo štititi.

Upravo iz tih razloga ovdje će biti izloženi podaci o 3 zaštićene vrste mekušaca koje naseljavaju akvatoriju Bokokotorskog zaliva, a to su: *Pinna nobilis* L. (palastura), *Tonna galea* L. (puž bačvaš) i *Lithophaga lithophaga* L. (prstaci).

MATERIJAL I METODE

Podaci o distribuciji ovih organizama u Bokokotorskom zalivu su sakupljeni na osnovu sopstvenog istraživanja, metodom autonomnog ronjenja do dubine od 40m u periodu 2005-2011.g. Da uzorkovanje ne bi bilo destruktivno načinjena je fotodokumentacija, a dobijeni podaci su upoređeni sa bibliografskim izvorima.

REZULTATI I DISKUSIJA

Pinna nobilis L. poznatija pod narodnim nazivom – palastura, je najveća školjka koja naseljava Sredozemno more (Slika 1). Ova školjka je zaobljenog trouglastog oblika sa ljuštrom koja može doseći dužinu od 120cm (Zavodnik, Šimunović, 1997). Spoljašnja strana je svijetlo smeđe boje, pokrivena ljustastim lamelama koje su posebno izražene kod mladih primjeraka, dok je sa unutrašnje strane glatka i djelimično sedefasta. Palastura naseljava priobalno područje do oko 30m dubine i raste vertikalno ukopana u pješčano-muljevito dno koje je često obraslo morskim travama. Bisusna vlakna kojima se školjka pričvršćuje za dno su veoma čvrsta. U nekim djelovima Sredozemlja ova vlakna su se koristila za izradu veoma čvrstih i vrijednih niti od kojih se izrađivala tkz. „morska svila“ (Ferrario, 1991, Katsanevakis et al. 2008). *Pinna nobilis* L. je filtratorni organizam koji iz vode sakuplja sitne, uglavnom planktonske organizme. Razmnožava se krajem proljeća i početkom ljeta kada oslobađa muške i ženske polne ćelije, ali je njihova oplodnja znatno otežana u uslovima gdje su populacije malobrojne. Kako je planktonski period veoma kratak to dodatno otežava naseljavanje zaliva sa drugih područja (Katsanevakis et al. 2008). Interesantno je da *Pinna nobilis* L. ponekad stvara male bisere koji mogu biti nepravilnog oblika, bjeličaste ili žućkaste boje, ali nemaju komercijalni značaj. Takođe karakteristično za palastru je simbiotski način života sa “rakom čuvarkućom” (*Pinnotheres pinnotheres* L. i *P. pisum* L.) koji u unutrašnjosti ove školjke nalazi zaklon od predatora (Zavodnik, Šimunović, 1997).

Palastura se sakuplja uglavnom zbog ljepote ljuštore i to najviše tokom ljetnjih mjeseci kada ronionci, često ronjenjem na dah sakupljaju ovu vrstu ia-

Slika 1. *Pinna nobilis* L. (palastura)

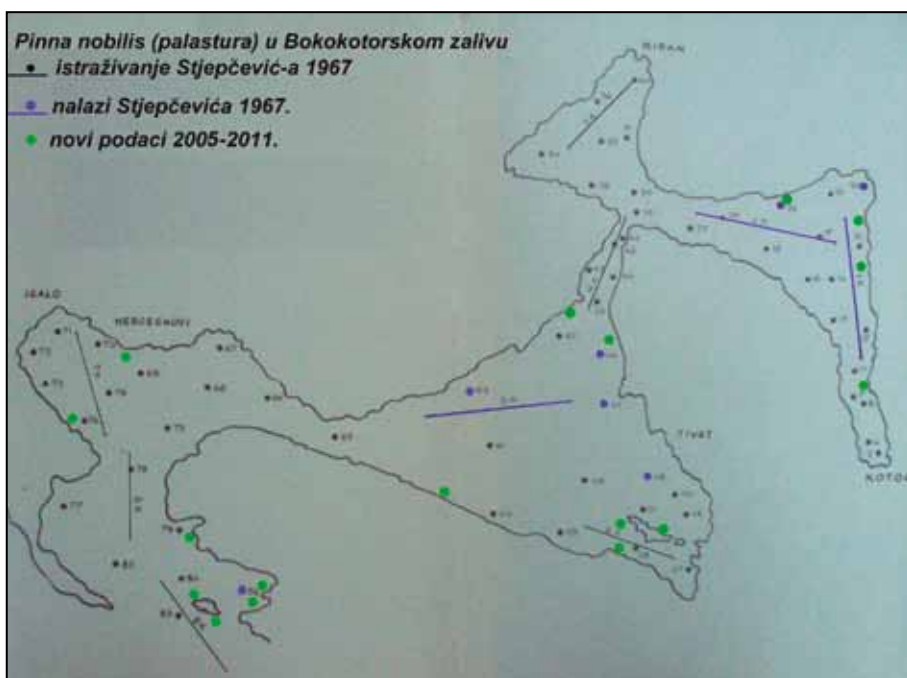
ko je to zabranjeno. Takođe biva uništena sidrima, kočama i povlačnim mrežama.

Stjepčević (1967) navodi da je palastura rasprostranjena u velikom dijelu Bokotorskog zaliva i zastupljena sa velikim brojem jedinki, mada nema detaljnijih informacija o samoj brojnosti populacije. Međutim, još tada se zbog izlova teže mogla naći na manjim dubinama i uglavnom je bila nađena na pjeskovito-muljevitoj podlozi obrasloj morskim travama, na dubinama 10-15 m. Prema Zakonu o morskom ribarstvu i marikulturi (Sl.list br. 56/09) kočarenje je zabranjeno u Bokotorskom zalivu, tako da je, na taj način, u novije vrijeme, eliminisana jedna vrsta destrukcije naselja palasture.

U istraživanju ronjenjem poslednjih godina uglavnom su nalaženi pojedinačni primjerci i to na dubinama od 6 m (Sv. Stasije) do 16 m (o. Mamula). Najveći primjerci su zabilježeni na lokaciji Dražin Vrt (Kotorski zaliv), dok je u uvalama Krtoli i Žanjice zabilježeno nekoliko juvenilnih primjeraka na dubini od 4 m i 6 m.

Na šemi (Slika 2) su predstavljene lokacije na kojima je opaženo prisustvo *Pinna nobilis* L.. Međutim, iako je broj lokacija skoro isti, sa prethodnim istraživanjima, lokacije su donekle drugačije i što je još važnije gustina ovih populacija je veoma mala. Iako nema detaljnijih podataka o distribuciji

i starosnoj strukturi populacija palastura u Crnoj Gori (pa tako ni u zalivu) na osnovu dosadašnjih terenskih istraživanja moglo bi se zaključiti da je brojnost ove vrste u opadanju te da je vrsta ugrožena. Iako je *Pinna nobilis* L. zaštićena prema nacionalnoj legislativi (Sl. list RCG br.76/06) kao i prema Barselonskoj konvenciji (1976) i Direktivi EU 92/43/EC za očuvanje prirodnih staništa, flore i faune, čini se da je nedovoljno urađeno na istraživanju i zaštiti ove vrste. Takođe, prije svega po izgledu mnogih restorana/konoba kao i suvenirnica, izgleda da su inspeksijske i sudske službe nedovoljno efikasne, a šira javnost vjerovatno i nije upoznata sa činjenicom da je palastura zaštićena vrsta, te da je zabranjeno njeno sakupljanje i prodaja.

Slika 2. Rasprostranjenje palasture u Bokokotorskom zalivu

Tonna galea L. je jedan od najvećih puževa u Sredozemnom moru i u prošlosti su kod nekih naroda ljuštura puža bačvaša služile za pretakanje i držanje ulja (Milišić 2007). Njegova ljuštura je svijetlo žućkasto-smeđe boje, sa 5 spiralnih zavoja od kojih je poslednji najveći, bačvastog oblika i sa poprečnim brazdama, pa otuda i potiče narodni naziv puž bačvaš. Stopalo je bijele boje, sa tamnim pjegama (Slika 3) i nema poklopca (operkuluma). Uglavnom naseljava pješčano-muljevita dna na dubinama od nekoliko metara do 150m gdje se danju zakopava u podlogu krijući se od pedatora (najviše hobotnica),

a noću izlazi u potragu za hranom (Zavodnik, Šimunović, 1997). Veliki je grabežljivac i uz pomoć 2-4% sumporne kiseline i nešto malo hlorovodonične kiseline koje luči pljuvačna žlijezda (Katsanevakis et al. 2008) buši ljušturu mekušaca i drugih organizama, te zatim siše njihov sadržaj i tako se hrani. Mrijeti se najčešće krajem ljeta, kad polaže jaja u trakastim nakupinama.

Slika 3. Puž bačvaš (*Tonna galea* L.)

Stjepčević (1967) navodi ovu vrstu za zaliv kao rijetku, sa primjercima koji su bili nađeni samo na dva poteza kočom i to u uvali Krtoli i u blizini ostrva Mamule, prema otvorenom moru na dobinama od 30m do 60m. Isti autor takođe navodi da je u Hercegnovskom zalivu i na manjim dubinama moguće naći ljušturu bačvaša koje su tu dospjele strujanjem vodenih masa.

U ovom istraživanju živi primjerci puža *Tonna galea* su bili zabilježeni kod o. Mamula (12 m) i u uvali Žanjice (14 m), gdje je zabilježeno i polaganje jaja u maju 2006. g. Iako ronjenjem nije istražen veći dio dubljeg dijela morskog dna Bokotorskog zaliva, moglo bi se pretpostaviti da je puž bačvaš u zalivu veoma rijedak. Veoma velika zamuljenost podloge, koja je sve veća zbog izlivanja komunalnih otpadnih voda, mogla bi da ima važnu ulogu za nenalaženje ove vrste u zalivu, ali su detaljnija istraživanja neophodna za potvrdu ove hipoteze.

Puž bačvaš se najviše lovi kočom na otvorenom moru, a u posljednje vrijeme dosta ga sakupljaju i ronionci, posebno tokom noćnih zarona. Takođe se može naći i u pridnenim mrežama gdje napadajući ulovljenu ribu pravi štetu ribarima. Iako je jestiv kod nas se ne nalazi na pijacama i uglavnom se lovi zbog lijepih ljuštura. Zaštićen je prema Bernskoj (1979) i Barselonskoj konvenciji (1976), te prema nacionalnoj legislativi (Sl. list br.76/06) i zabranjeno je njegovo sakupljanje!

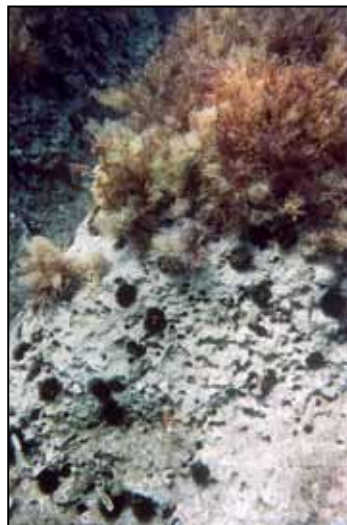
Lithophaga lithophaga L. je školjka duguljastog oblika, smeđe boje, koja oblikom podsjećaju na prst pa otuda narodni naziv, prstaci. Živi u stijenaama tako što ispušta male količine hlorovodonične kiseline kojom buši kamen i sebi stvara prostor za život (Slika 4). Upravo iz tog razloga latinski naziv *Lithophaga lithophaga* L. precizno označava način života ovog mekušca, tj. u prevodu znači "onaj koji jede kamen" (*lithos* – stijena, kamen; *fagein* – jesti). Ovakvo stanište im omogućava dobru zaštitu od predatora, ali sa druge strane takav rast je veoma spor i često ograničen tvrdoćom stijene. Da bi dostigli dužinu od 5cm potrebno im je između 10 i 30 godina, a najčešće ne rastu više od 12cm (Zavodnik, Šimunović, 1997). Razmnožavaju se tokom avgusta i septembra, a nakon kratke inkubacije, iz jajašaca se izležu larve koje slobodno plutaju u moru dok ne naiđu na pogodnu podlogu gdje počinje njihov dug i spor život.

U izuzetno povoljnim uslovima može se naći i do 300 primjeraka/m², ali uglavnom je njihova gustina znatno manja (Zavodnik, Šimunović, 1997). Ako uzmemo u obzir da se za jednu porciju prstaca mora uništiti oko 1 m² stijene, te da je takvom lokalitetu potrebno više od 20 godina da bi se vratilo u stanje prije ljudske "obrade", postaju jasnije dimenzije razaranja priobalja radi udovoljavanja gastronomskih prohtjeva (Fraschetti et al., 2001). Sakupljanje prstaca se odvija razbijanjem stijena u kojima žive i to najčešće uz pomoć čekića, dlijeta i pincete. Razbijanjem stijene se remeti prirodna ravnoteža staništa sa brojnim drugim vrstama, za čije nastajanje su bili potrebni vjekovi. Upravo iz tog razloga jedna od posledica izlova prstaca je i smanjen broj vrsta i količine ribe. Povećava se broj ježeva koji nalaze nova, pogodna staništa, ali i desetkuju morske alge (Fraschetti et al., 2001, Katsanevakis et al. 2008). Ovakva područja nisu ekonomična za ribare i nisu interesantna za ronioce i turiste, pa je šteta višestruka. Najviše „otučena“ stjenovita obala u Bokotorskom zalivu je na potezu od rta Arza prema Rosama i od Njivica prema rtu Kobilu (Slika 5), a ostale lokacije, npr. potez Perast-Orahovac, su manje uništene vjerovatno zato što je na njima od ranije bilo mnogo manje prstaca zbog neodgovarajućih karakteristika morskog dna i većeg priliva slatke vode koji ne pogoduje rastu ovog mekušca.

Prema Zakonu o morskome ribarstvu i marikulturi (2009) Član 116 "Novčanom kaznom od dvjestostrukog do tristostrukog iznosa najniže cijene

Slika 4. Prstaci (*Lithophaga lithophaga* L.)

Slika 5. „Otučeno“ (uništeno) stanište

rada u Crnoj Gori kazniće se onaj ko: hvata, uzima, prima, kupuje, prodaje, skladišti, transportuje i zadržava na ribolovnom plovnom objektu zaštićene vrste riba i drugih morskih organizama” pa time i prstaca. Iste aktivnosti u vezi sa prstacima su zabranjene i kažnjive i u regionu, a za „ekološku“ Crnu Goru rekla bih da je poražavajuća činjenica da je u brojnim restoranima ova vrsta istaknuta u jelovnicima. To prije svega ukazuje na nedovoljnu informisanost šire javnosti, na nedovoljnu razvijenu svijest o očuvanju morskih resursa i prije svega na nedovoljnu zainteresovanost i efikasnost inspeksijskih i sudskih službi. Inače, *Lithophaga lithophaga* L. tj. prstaci su osim prema nacionalnoj legislativi (Sl. list 56/09 i 76/06) strogo zaštićena vrsta i prema Bernskoj konvenciji (1979), Barselonskoj konvenciji (1976), kao i prema EU Direktivi 92/43/EC, pa prema tome ima više razloga da ne budu dio restoranske ponude niti dio našeg jelovnika!

Dok malakološka istraživanja našeg mora ne dobiju više na intenzitetu i značaju probajmo zaštititi bar dio onoga što znamo da imamo i za što je nekada potrebno samo malo dobre volje. Za početak nemojmo sakupljati i kupovati ljušture ovih zaštićenih vrsta mekušaca i svakako nemojmo u naš jelovnik uvrštavati prstace!

LITERATURA:

Barcelona Convention - Convention for the Protection Of The Mediterranean Sea Against Pollution) Signed 16 February 1976, (Dostupno na internetu: http://195.97.36.231/dbases/webdocs/BCP/BCP_eng.pdf)

Bern Convention - Convention on the Conservation of European Wildlife and Natural Habitats) (1979) (Dostupno na internetu: <http://conventions.coe.int/Treaty/Commun/QueVoulezVous.asp?NT=104&CM=8&DF=&CL=ENG>).

Council Directive 92/43/EEC on the conservation of natural habitats and of wild fauna and flora. *Official Journal L 206*, 22/07/1992 P. 0007 – 0050, 1992, (Dostupno na internetu: <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=CELEX:31992L0043:EN:HTML>).

Ferrario M., Conchiglie, guida alla collezione, Milano, 1991, 57-166, 172.

Fraschetti S., Bianchi C.N., terlizzi, A., fanelli G., Morri C., Boero F., Spatial variability and human disturbance in shallow subtidal hard substrate assemblages: a regional approach. *Mar. Ecol. Prog. Ser.* Vol. 212, 2001, 1-12.

Katsanevakis, S., E. Lefkaditou, S. Galinou-Mitsoudi, D. Koutsoubas and A. Zenetos, Molluscan species of minor commercial interest in Hellenic seas: Distribution, exploitation and conservation status, *Mediterranean Marine Science* Volume 9/1, 2008, 77-118.

Milišić Neven, Glavonošci, puževi i školjke Jadrana. Split, 2007, 256.

Službeni list Crne Gore, Zakon o morskom ribarstvu i marikulturi, Službeni list br. 56/09, 2009.g.

Službeni list RCG, Riješenje o stavljanju pod zaštitu pojedinih biljnih i životinjskih vrsta, br.76/06, od 12. decembra 2006. g.

Stjepčević J., Makro-Mollusca Bokokotorskog zaliva. *Studia Marina* 2, Kotor 1967. 1-64.

Zavodnik, D., Šimunović A. Beskralješnjaci morskog dna Jadrana, Sarajevo, 1997, 67, 82, 85.

Vesna Mačić

THREE PROTECTED SPECIES OF MOLLUSCS (MOLLUSCA) IN THE BOKA KOTORSKA BAY

Summary

Although in the Boka Kotorska Bay detailed malacological researches started in the middle of the last century, information on this very large group of organisms is rather deficient. The existence of three species of protected molluscs has been established: *Pinna nobilis* L. (noble pen shell), *Tonna galea* L. (giant tun) and *Lithophaga lithophaga* L. (date mussels). Though these species are protected according to the national legislation, and also according to Bern and Barcelona Convention, there is no sufficient information about their distribution, number and dynamics of the population, neither about measures necessary for their protection. This paper presents information obtained by author's own research in the period 2005-2011 compared with the data from literature. It may be concluded that the number of noble pen shells has been reduced compared to the former research and that their further existence is endangered. Date mussels are plucked on all rocky locations, but mostly in the vicinity of open sea, which causes serious destruction of habitats and bareness of the rocks in the coastal belt. Regarding all the mentioned species it may be concluded that the broad public is not sufficiently acquainted with the fact that those are protected species that must not be collected, devastated or sold, and inspectorial and court services are inefficient in punishing violators. Therefore, besides detailed research of these species, it is also necessary to activate education of the broad public and application of protection measures.

ПРИЛОЗИ

Milena MARTINOVIĆ
Saša KRSTIČEVIĆ

KONZERVACIJA I RESTAURACIJA BAKROREZA „KRIŽNI PUT” – CRKVA SV. NIKOLE U PRČANJU

UVOD

Crkva Sv. Nikole sa franjevačkim samostanom je jedna od reprezentativnih primjera barokne arhitekture u Prčanju. Osnovana je 1728.g., završena 1735.g. a osveštana 1767.g. Sagrađili su je mještani sopstvenim sredstvima, a u nju su se uselili Franjevci 1739.g., gdje su ostali sve do 1908.g. Nekada je u samostanu radila škola za pomorce. Bila je i apoteka što ukazuje na činjenicu da je crkva bitisala kao kulturni i duhovni centar u Boki.

Karakteristična je po centralnom oltaru sagrađenom u Mlecima od drveta i kao takva sačuvana u svojoj autentičnosti i predstavlja rijedak slučaj jer su se kasnije mnogi oltari iz XIX vijeka zamijenili mermernim. Pored glavnog oltara u crkvi se nalaze i dva bočna takođe rađena u drvetu.

Tim stručnjaka Regionalnog zavoda za zaštitu spomenika kulture iz Kotora je nedavno izveo sanaciju i restauraciju eksterijera i enterijera crkve. Može se reći da je nakon obnove katedrale Sv. Tripuna u Kotoru ovo jedan od najobimnijih konzervatorsko restauratorskih radova u poslednjih deset godina. Obnova crkve takođe ulazi u sklop izgradnje ekumenskog centra za mlade pod nazivom „don Branko Zbutega”.

U toku sancije unutrašnjeg prostora crkve konzervirana je rijetka zbirka bakroreza „križni put” koja datira iz 1779. g., a djelo je poznatog mletackog rezbara Vagnera. Ova grafička zbirka sadrži četrnaest listova rađenih u tehnici bakroreza čija je tematika četrnaest stanica Hristovog stradanja završno sa raspećem na krstu. U ovom radu zadržaćemo se na opisu ukupne sanacije same zbirke.

Opis i stanje grafičke zbirke „križni put“

Opis: svaki list rađen je u tehnici bakroreza sa oslikanim marginama u tehnici akvarel, a tematika je Hristovo stradanje na krstu. Dimenzije

pojedinačno svakog lista iznose 47,2x59 cm i svaki otisak je numerisan rimskim brojevima od 1 do 14. listova su nakaširani na platnenu podlogu koja je pričvršćena za drvene okvire (ramove).

Stanje: za utvrđivanje faktora oštećenja, odabrana su dva uzorka. To su sasvim mali fragmenti listova sa margina koji su sami otpali ili odvojili se od platnene podloge. Ispitivani uzorci 1 (sl.1.) i 2 (sl.2.) uzeti sa listova X i XII podvrgnuti su istim ispitivanjima koja se mogu grupisati kao:

- mikroskopska- za utvrđivanje bioloških faktora oštećenja (bakterije, gljivice i insekti)
- hemijska – za utvrđivanje hemijskih faktora oštećenja (pH kiselost hartije)
- fizička – za utvrđivanje fizičkih faktora oštećenja (vlaga, temperatura, svjetlost i prašina)

Rezultati ispitivanja:

Uzorak 1.

Potiče od grafičkog lista br 10 slika 1.

- a) mikroskopska ispitivanja¹ su pokazala da se radi o papiru ručne proizvodnje, a listovi su zaprljanji sa tamnim mrljama od vlage i kiselosti. Papir je trošan i na pojedinim mjestima raspadnut. Konstatovano je (bez identifikacije) da tamne mrlje potiču od gljivica *Penicilium arenaurium*, a vidljivi su i tragovi insekata. Veze celuloznih vlakana su na površini oslabile.
- b) Kiselost hartije utvrđena je univerzalnim indikatorom² potapajuću uzorak u destilovanu vodu da odsatoji i nakon dva sata ustanovljena je kiselost čija je vrijednost $Ph=5$.
- c) Za odedivanje faktora oštećenja izazvana vlagom vidljivo je da su svi listovi talasasti sa određenim deformacijama što ukazuje na činjenicu da je zbirka bila smještena u prostoriji sa povećanom relativnom vlažnošću preko 75%. Potvrda ove relativne vlažnosti vazduha je prisustvo bakterija i gljivica na gotovo svim listovima zbirke kao i na platnenom nosiocu. Takođe je zapažena velika prašina koja služi kao hrana mikroorganizmima i insektima čiji su tragovi vidljivi i na drvenim ramovima.

¹ Vera Radosavljević, Radmila Petrović, *Konzervacija i restauracija arhivske i bibliotečke građe i muzejskih predmeta od tekstila i kože*, Beograd 2000.god. str. 426.

² Metoda univerzalnog indikatora podrazumijeva kolorimetrijsku metodu utvrđivanja Ph papira koji u rastvoru daje različita obojenja zavisno od veličine Ph određuje kiselost sredine. Papir se boji u vodi određenom bojom koja se uporedi sa standardnim bojama iz tablice koja pokazuju obojenja za vrednosot Ph od 1 do 14.

Slika 1

Uzorak 2: Za uzorak 2 odabran je fragment sa margine lista XII.

Postupak je sproveden kao i u prethodnom slučaju, a rezultati ispitivanja su pokazali isto stanje kao i na uzorku 1.

Slika 2

Na osnovu ispitivanja pomenutih uzoraka i pregledom preostalih 12 grafičkih listova sa manje više sličnim stepenom i vrstom oštećenja, zaključilo se da je cjelokupna zbirka pretrpjela biološka, hemijska i fizička oštećenja, koja su dovela do raspadanja same hartije, platnenog nosioca, i drvenih ramova na kojima je bilo pričvršćeno platno. Vlažni uslovi povećana relativna vlažnost vazduha, uticaj prašine su takođe doprinijeli razvoju mikroorganizama u prvom redu bakterija i gljivica kao i raznih insekata. Iz navedenog stanja i rezultata ispitivanja ustanovljena su sledeća oštećenja:

- mehanička – neki delovi listova nedostaju, a pojedine bojene površine su pocijepane i pohabane na većini listova zbirke.
- Biološka – prisustvo bakterija i gljivica (*Penicilium arenarium*, *Asparagilus niger*) i insekata (*Iepisma sacharina*) i crvotočine na drvenim nosiocima (slika 3).
- Hemijska – povećana kiselost (pH=5) koja nastaje starenjem, a i prisustvom sulfata u većim količinama što u vlažnim uslovima rezultira degradacijom i razgradnjom samih celuloznih vlakana, koja čine osnovu papira i platna.
- Fizička – primjetna oštećenja na listovima svih 14 primjeraka oštećenih usled povećane relativne vlažnosti vazduha, svjetlosti koja izaziva blijedenje i gubitak bojenog sloja (slika 4) kao i oštećenja od same prašine.

Slika 3

Slika 4.

Konzervatorski tretman

Rezultati ispitivanja pokazali su da se cjelokupna zbirka bakroreza „Križni put“ nalazi u prilično lošem stanju zbog čega je neophodno hitna sanacija jer zbog vrste i stepena oštećenosti prijeti joj potpuno propadanje i uništenje.

Konzervacija grafičke zbirke obuhvatila je sledeće operacije:

- svaka grafika je pažljivo skinuta sa platnenog nosioca i drvenog rama, vodeći računa da se ne izgubi ni jedan njen dio jer se na pojedinim mestima papir gotovo raspao.
- Dezinfekcija: pojedina mesta na kojima su zapaženi tragovi mikroorganizama i insekata tretirana su 5% alkoholnim rastvorom timolom.
- Mehaničko čišćenje: zbog stanja same hartije grafički listovi se nisu mogli potapati u rastvor za pranje, već su očišćeni mekom četkom sa poledine lista radi uklanjanja nataložene prašine.
- Hemijsko čišćenje: poledina kao i pojedine vodene i masne mrlje očišćene su benzinom, čime su se ujedno skinuli i ostaci starog ljepljiva.
- Neutralizacija: izvršena je raspršavanjem zasićenog alkoholnog rastvora CaO sa dodatkom glicerina. Urađena je zbog povećane kiselosti same hartije i regulisanja optimalnog Ph koji se kreće u granicama Ph 6.5 – 7.

- Ojačavanje listova: svaki list je tretiran 2% vodenim rastvorom metil celuloze zbog vraćanja izgubljene elastičnosti celuloznih vlakana same podloge.

Za restauraciju izabrana je ručna metoda restauracije putem tzv. kaširanja originalnog lista na novu podlogu. Za podlogu je uzeta japanska hartija ručne proizvodnje približne gramature kao original. Djelovi koji nedostaju na samim grafikama dodavani su metodom tanjenja ivica³ vodeći računa da se dovedu u isti nivo sa originalom. Za lijepljenje korišten je skrobni lijepak sa dodatkom želatina, glicerina, i timola.

Rekonstrukcija otisnutog bakroreza rađena je tušem i olovkama u boji, a margine su retuširane u tehnicu akvarel.

O svim postupcima u toku rada vođena je tehnička i foto dokumentacija.

Prema utvrđenim pravilima o uokviravanju predmeta grafičkih zbirki⁴ data je sledeća sugestija: grafike pričvrstiti na poledinske neutralne kartone izrađene od 100% tekstilne celuloze sa dodatkom Ph pufera i staviti u potojeće okvire, a sa poledinske strane zatvoriti panel pločama. Na panel ploče staviti 4 distancera na uglovima (kockice od drveta ili striopol), koje će slike odvojiti od zida i omogućiti cirkulaciju vazduha. Time se sprečava kontakt sa vlažnim zidom i stvaranje povećane vlažnosti koja bi eventualno nastala na poledini slike. I ako će ova grafička zbirka biti izložena u crkvi, neophodno je da se u postojećim uslovima ubuduće vrši stalna kontrola mikroklimatskih uslova (praćenje temeperatura i relativne vlažnosti vazduha) čije optimalne vrijednosti će produžiti njihov vijek trajanja i spriječiti ponovna oštećenja materijala. Konzervacijom i restauracijom bakroreza „Križni put“ sačuvano je dragocjeno kulturno dobro, a kroz ovaj rad prikazan je cjelokupan proces sanacije i zaštite grafičkih zbirki uopšte.

---

³ Vera Radosavljević i Radmila Petrović, *Konzervacija i restauracija arhivske i bibliotečke građe i muzejskih predmeta od tekstila i kože*, Beograd 2000.god. str. 432

⁴ Denis Vokić, *Preventivno konzerviranje slika polikromnog drva i mješovitih zbirki*, Zagreb, 2007.g. str. 92

Primjeri uzeti iz foto dokumentacije:
Prije i poslije konzervacije

LITERATURA:

1. Vjera Radosavljević i Radmila Petrović, *Konzervacija i restauracija arhivske i bibliotečke građe i muzejskih predmeta od tekstila i kože*, Beograd 2000.god
2. *Konservacija i restauracija knjig*, Moskva 1987.g.
3. Denis Vokić, *Preventivno konzerviranje slika i polikromnog drva i mješovitih zbirki*, Zagreb 2007. g.
4. *Osnovno upustvo za kvalitativnu hemijsku analizu* - Tehnološki fakultet Beograd, 1979 god.
5. Anton Belan, *Crkva i samostan Svetog Nikole na Prčanju*, Hrvatski glasnik Kotor, Broj 81, sječanj 2012, str. 54-57

Jelena NIKČEVIĆ

***LOCUSTA MIGRATORIA CINERESCENS* (LINNEUS, 1758) NA KOPNENOM DELU IGALSKOG ZALIVA**

UVOD

Istraživanja entomofaune (faune insekata) tokom 2010 i 2011. godine, u periodu maj-juli, vršena su na nekadašnjim tipovima staništa (prema CORINE I NATURA 2000 sistemu tipologizacije staništa) na području kopnenog dela igalskog zaliva. Prostor igalske plaže je zaštićeni objekat prirode i kao takav pripada određenoj zakonskoj regulativi. Dosadašnjim dugogodišnjim istraživanjima ovog područja, sa specifičnim staništima, utvrđene su i retke, endemične, karakteristične i ugrožene vrste insekata sa IUCN kategorijama. Nakon dvogodisnjih istraživanja, na vidljivo izmenjenim ekosistemima utvrđeno je prisustvo samo jedne vrste i to *Locusta migratoria cinerescens* (Linneus, 1758) na staništu „posećene trske“.

Foto: Jelena Nikčević

REZULTATI

Vrsta ortoptera *Locusta migratoria cinerescens* (Linneus, 1758), *terra typica* – Italija, sa eurosibirskim rasprostranjenjem na visinama od 1000-1500 mnv, na rečnim peščanim staništima (Harz, 1975), sa sledećim ekološkim karakteristikama: termofil, pratinicol, fitofil, higrofil (Ingrisch et Köehler, 1998), Us & Matvejev, 1967; Adamović, 1968; Us, 1968; Čejhan, 1984; Nikčević, Četković, Pavićević 2004; Pavićević, Nikčević, Zatezalo, Četković, 2006, za sada, je, nakon dvogodišnjih istraživanja, dobila status i jedne od malobrojnih transjadranskih vrsta. U ovom slučaju ova vrsta predstavlja indikator izmene staništa, disjunktosti areala i ekoloških karakteristika. Vrste ortoptera pomenute iz prethodnog istraživačkog perioda nisu detektovane tokom pomenutih istraživanja.

Stanište i vrsta *Locusta migratoria cinerescens* (Linneus, 1758)

ZAKLJUČAK

Istraživanja entomofaune (faune insekata) tokom 2010. i 2011. godine u periodu maj-juli vršena su na nekadašnjim tipovima staništa (prema CORINE I NATURA 2000 sistemu tipologizacije staništa) na području kopnenog dela igalskog zaliva. Nakon dvogodišnjih istraživanja na vidljivo izmenjenim ekosistemima utvrđeno je prisustvo samo jedne vrste i to *Locusta migratoria cinerescens* (Linneus, 1758) na stanistu „posečene trske“. Vrsta ortoptera *Locusta migratoria cinerescens* (Linneus, 1758) za sada je nakon dvo-

godišnjih istraživanja, odredila status i jedne od malobrojnih transjadranskih vrsta. Autor teksta je mišljenja da se ova vrsta i ovaj tip staništa trebaju zaštititi nezavisno od dosadašnjeg statusa zaštite.

LITERATURA

Hartz, K. (1975), *The Orthoptera of Europe II*, The Hague.

Nikčević, J. (2005), *Zaštita faune Orthoptera bokokotorskog područja*, 8. Simpozijum o flori jugoistočne Srbije i susednih regiona, Niš.

Nikčević, J. (2005), *Prilog poznavanju faune Orthoptera pravokrilci (zrikavci i skakavci) hercegnovskog područja*, Boka, Zbornik radova iz nauke, kulture i umjetnosti, br. 25. Herceg-Novi.

Nikčević, J. (2006), *Ugroženost i problemi zaštite faune Orthoptera (Ensifera i Caelifera) – pravokrilci (zrikavci i skakavci) pešćarskih i močvarnih staništa igalskog područja – Crna Gora*, Boka br. 26., Zbornik radova iz nauke, kulture i umjetnosti, H. Novi.

Nikčević, J., Pavićević, D., Četković, A. (2006), *Assessment of conservation status of selected insects in the frame work of evaluation of coastal sandy, marshy and hygrophilous habitats in southern Montenegro*, The Abstracts Book of 1st European Congress of Conservation Biology 22-26 August 2006, Eger, Hungary

Pavićević, D., Nikčević, J., Zatezalo, A., Četković, A. (2006), *Orthopteroid fauna of hygrophilous habitats in the coastal area of Montenegro*, II International Symposium of Ecologists of the Republic of Montenegro, The book of abstracts and programme, Kotor, 20-24. 09. 2006

Nikčević, J. (2007), *Ugroženost faune orthoptera (pravokrilci) kopnenog dela igalskog zaliva – Crna Gora*, Boka. Br. 27., Gradska biblioteka H. Novi

Nikčević, J. (2009), *Prirodne karakteristike područja Njivice-Sutorina, Crna Gora*, Zbornik za nauku, kulturu i umjetnost, »Boka«, 28-29 JU Biblioteka Herceg Novi

Nikčević, J. (2009), *Catalogue of the orthopteroid insects (dermaptera, dictyoptera, cheleoptera, grylloptera, orthoptera, isoptera, embioptera) of Crna Gora*, CANU br. 18, 2009., Podgorica

Видосава ГОЛУБОВИЋ

БЕДЕКЕР МИЛОША ЦРЊАНСКОГ О БОКИ КОТОРСКОЈ

Један од жанрова који је био омиљен и често негован међу српским писцима међуратног раздобља је књижевноуметнички облик фактографски и имагинарно усмереног путописа. Писали су га Раде Драинац, Станислав Краков, Станислав Винавер, Растко Петровић, Драгиша Васић. Путописна књижевност ових писаца развијала се у знаку репортаже, пестме, приче, новеле, романа, у чијим основама су се налазили смештени разни путописни догађаји и доживљаји. Тако је, на пример, С. Краков путовао по новоослобођеним крајевима Старе Србије, а Р. Драинац описивао своје сусрете са боемским четвртима Париза. Д. Васић је у путописном делу *Два месеца у југословенском Сибиру* (1921) пренео своја искуства на војној вежби на простору Старе Србије, куда је био послат због арнаутске побуне, да би коју годину касније издао репортерски стилизоване *Уџишке из Русије*. Поменимо путописе из Македоније Р. Петровића, или његову песму „Слово жеђи“, где је у еротску димензију путовања уткан футуристички сензибилитет.

У ове путописне облике уклапало се у доброј мери и стваралаштво Милоша Црњанског. У њега је уградио описе и запажања са својих путовања у Париз, Италију, Немачку, Шпанију, Мађарску, поларне крајеве, у пределе новостворене државе Срба, Хрвата и Словенаца. Жанровску разноврсност путописног стваралаштва Црњански је проширио и на писање туристичких водича, тзв. бедекера, некој врсти посебног путописног поджанра.

Остављајући по страни разнолику тематику његових бедекера, ми смо дали предност текстовима о Боки Которској. Написао их је укупно два. Један је у оквиру књиге *Наше њлаже на Јадрану* објављен 1927. у едицији Јадранске страже, док се други, из исте едиције, појавио као самостална целина годину дана касније.

Први бедекер *Наше њлаже на Јадрану* жели да дочара туристима лепоте јадранских летовалишта од севера до југа. Уводни део отвара пут субјективном виђењу, занесеном запису о мору. Пре него што пређе на

опис сталног померања у простору као туриста, Црњански ће ставити до знања каква је представа мора у његовој песничкој слици света. Море, по њему, има у себи атрибуте и моћ божанског, праискона, живота пуног „светлости, снаге и лепоте“, што га ставља у опозицију према „грубом и тешком“ животу на копну. Текст такође апсолутизује магијску моћ мора, доступну песничком уму посредством сазнања да је од њега све постало; да је оно створило и државе и народе, мислећи при томе на Холандију, Америку, Грчку и њене богове, Нормане, Арабљане, али и на сасвим измењену судбину југословенских народа, који је ушао у састав нове државе, са Јадранским морем као ослобођеним делом своје територије.

Не налазећи се још увек на информативној димензији текста, аутор бедекера саображава првобитне замисли са осећањима, изазваним у непосредном додиру са морем и његовом околном природом. Текст је сконцентрисан око динамички бескрајно визуелно и емотивно дочараних описа таласа, бескрајне пучине, подводног и подземног света, поистовећених са искомским доживљајима тишине, светлости, „чистог и веселог смеха“ (3). А сва ова путописна искуства, каже Црњански, била би изузетно животно и уметнички упечатљива сваком ко би први пут дошао у непосредан додир са морем. За разлику од мора, природа је дата као реалније доживљен простор, проткан особеном песничком метафориком Црњанског, пуном мистичних представа „руменог месеца“, „пролетњих ноћи чистих и дубоких као плава небеса“ (3). Ако се све ово има на уму, онда се може разумети због чега Црњански сматра обалу Јадрана „лепшом од свих морских обала“ (3).

После овога следи преоријентација писца бедекера према кориснику: Црњански овом приликом даје детаљна упутства о правцима кретања из унутрашњости земље према мору. Како наводи, у то време постојала су три пута: први из правца Загреба и Горских Котара, други преко Огулина и Книна, и трећи кроз „чемерну“ Босну и „камениту“ Херцеговину.

Текст бедекера у целини прати линију путописних праваца, започетих у Сушаку, усмерених дужином Јадранске обале све до најјужније тачке – Боке Которске. Писац је, пре свега, вођен намером да представи приморска места у Боки Которској, као и насеља смештена дуж црногорске обале. Ти делови остављају утисак заокружене целине, засноване на описивању појединих локалитета. И ауторова замисао дата у уводном тексту о Боки Которској обједињује их у чврсто јединство. Као у Уводу књиге, тако и овде, Црњански је свестан значаја мора и Јадрана. Он увек изнова потврђује њихове вредности, с обзиром на природне лепоте, богату културну прошлост и историју, многе ствари које користе и помажу човеку, не изостављајући да помене како море утиче на неговање морал-

них особина – храброст, скромност, тишину душе; оно проширује светом националну славу: „Прославили смо се биткама на целој свету. Ратовали смо на све стране, до Африке и Азије, али нам је тек море јадранско разнело име по свету, име помораца, путника, зидара и певача“ (50).

Неки од ових момената срећу се већ у путопису о Херцег Новом, сагледаном првенствено из историјске перспективе: „ова варош, из чијих зидина цветају лимунови, нова је још, ма да је стара и грађена седам година пре Косова, од краља Твртка I и његовог синовца Херцега Стјепана Косаче“ (50). Наизглед једноставни фактографски записи говоре о смутним токовима историје, о времену доласка Турака у ове крајеве, и о страшним опсадама Хајредина Барбаросе, који је у борбама у херцегновским улицама изгубио више хиљада војника. Премда историјска позадина носи превагу у путопису, један стари арапски натпис на херцегновској тврђави могао би се схватити као примамљив позив на путовање у савремени изглед вароши на стени, што делује као врт. Око путописца постаје осетљиво за оно што га на путу сустиже – херцегновски трг са свим својим особеностима, лирски доживљени вечерњи пејзажи, испуњени појавом праве материјалности, оличене у слици хидроавиона јадранске флоте. На појединим местима механизми перцепције приклањају се практично применљивом облику водича за туристе: „Херцегови има неколико хотела, скромнијих и јефтиних који су лети пуни, а један врло велики који се ове јесени довршава. У њему је летовање јефтино и весело, помешано дивним воћем и рибарењем ноћу. Зими ту цвета ружа“ (51).

Путописац се потом креће простором у којем се присуство далеке уметничке и културне прошлости интензивније осећа. Реч је о манастиру Савина, зиданом у турско доба. Карактеристичан је по старим рукописима, манастирским предметима, иконостасу и фрескама. Насупрот траговима средњовековне сакралне културе, околна природа је дочарана античком метафориком: „Дубрава око манастира лепа је као античко позориште, под морем“ (54).

Са овом тематиком укршта се и опонира линија описа Пераста, до чијих обала се стиже бродом кроз теснац Вериге, који својим именом неодољиво подсећа на време када су се ту разапињали ланци против туђинских галија. Трајање Пераста је под сенком мртвила, пустоши, изумрле прошлости, која је временом тањила свест о моћи приповедања, сконцентрисано на причу о сопственом постојању и чудној судбини. Тиме се може објаснити слаба туристичка посета Перасту, сјајне прошлости и са свим мало привлачне садашњости, видљиве у разним облицима запуштености, нарочито у призорима околне природе.

Ни Котор својом лепотом, свом сазданом од камена, није, по Црњанском, „ни за зимовање, ни за летовање“ (56), изузев што је погодан

као полазно место за излете у околно брдо, до Скадарског језера, Бара и Будве. Разрађују то уметнички потенцијали текста, који само потврђују тако створену представу. Могли бисмо рећи да сва просторна симболика задобија исти ореол, јер Котор је „једна старинска камена дворана ... над којом виси стење, као облаци, над којом тече, пљушти, магли се и руме-ни Ловћен, место неба, ноћи и зоре“ (56). У таквим географским околностима не чуди што је текст успео да апсорбује и анималну симболику: „тај град је лети као зажарена пећина скамењених лавова“ (56). По истом принципу и сакрални објекти – црква Св. Трипуна, везују се за стеновите просторе.

Описи Будве и помињање места и плажа дуж црногорске обале (Св. Стефан, Бар, Уљцин) подређени су укусу и потребама туриста. Општа је констатација да су све плаже још увек запуштене и слабо познате, што, наравно, мења слику запажањима о туристима који тамо летују и увек им се наново враћају. Привлачи Будва својим положајем на отвореном мору, прастаром историјом, жаловима својих купалишта, гурманским специјалитетима и риболовом. На крају писац духовито закључује да пешчану обалу Паштровића лети посећују колоније Феријалног савеза, иако би она могла са доста разлога да заинтересује и песнике.

Други бедекер *Бока Кошорска* (1928; фототипско издање објавила је Народна библиотека Србије 1997. године), представља, заправо, проширену верзију оног дела књиге *Наше њлаже на Јаграну*, посвећеног овом заливу. Може се рећи да је ближи класичном обрасцу туристичког водича, спрегнутог у оквире релативно чврсте путописне форме, знатно мање лирски обојене, у поређењу са текстом из претходне књиге. Путописна основа остаје, углавном, иста. Њене границе писац изнутра размиче, не би ли захватио што више из историје народа и приморских крајева, стављајући је у функцију примамљивог позива туристима на путовање, уз навођење културних знаменитости, које на путу вреди видети.

За разлику од првих запажања о манастиру Савина, сада више са знајемо о његовој историји. Ређају се прецизне информације да је зидан у турско доба и да је обновљен 1694. године. Поред тога, помињу се и две манастирске цркве. У то је уклопљен говор о манастирским реликвијама и веома вредној манастирској библиотеци.

Са још више детаља приказана је црква Св. Трипуна у Котору. При посети цркви, писац подробно наводи појединости о свецу коме је она посвећена, њеној архитектури, унутрашњем изгледу, али, у исти мах не изоставља да нешто каже о црквеним и народним обичајима, везаним за прославу Св. Трипуна: „Сваке године 3. фебруара држи се слава Св. Трипуна. Тада је град пун народа који се скупља да присуствује тој стародревној свечаности... При свечаности се могу видети питорескни кости-

ми адмирала, капетана и момака, тог старог удружења“ (19). С тим у вези је и навођење старог обичаја Которана: играње народног кола и кола морнара пред црквом поводом црквеног славља.

Стиче се утисак да Црњански често осећа присуство далеких временских слојева у видљивом простору. Из тога произилази да је историјска димензија путописа важан чинилац у опису бококоторских места. Репрезентативан пример у том погледу је град Котор. Он је као објект путовања израз поменуте обележености, будући да је, како каже Црњански, „од вајкада био везан за нашу судбину“ (21). И остали примери потврђују да су пројектовањем прошлости у садашњост створени предуслови за верно схватање путописних реалија у простору Херцег Новог, Пераста, Рисна, Будве. Почев од античких времена па до недавне прошлости, путописац следи трагове и чињенице мирног историјског развоја, периода владавине страних завојевача: турских, шпанских, млетачких, аустријских, херојске борбе бокелског народа за ослобођење. У тексту о Херцег Новом указано је на сву ширину распона временске вертикале: на позадини историје града кога је „почео зидати краљ Босне, Србије и Далмације Твртко I год. 1382“ (8) пројектује се представа његове садашњости: „И сад се осећа још на хридилама, под тврђавом, нека шпанска меланхолија“ (9).

Али изнад свега што рефлектује живот ових места стоји Пераст, који у целини подсећа на некадашњу поморску славу и моћ Бокелја: „Бокелја је имала две и по стотине поморских капетана и три хиљаде морнара, преко три стотине великих бродова који су пловили по свету... Цео Левант, Црно Море и Афричка обала знали су бокелске морнаре насељенике. Венеција, за време своје славе, базирала је своју поморску снагу на бокелским лађама и скјавонским војницима“ (14–15). У Будви, писац асоцира на њену непрекинуту историју од римских времена, да би потом у Котору указао на вишеструку везаност овога града са српским владарима средњег века. Црњански уверљиво пише о Котору у време Немањиха, и о краљици Јелени, жени краља Уроша, познатој по томе што је у њему саградила фрањевачки манастир и даровала један крст, сада смештен у цркви Св. Трипуна.

На тим основама почива туристички дух бедекера. Његов практични, фактографски део намењен туристима развија се у одређеним путописним правцима – дуж Бококоторског залива, црногорском обалом, путем до Цетиња преко Ловћена. При томе, путник их савлађује аутом или бродом, што му даје могућност да обавештава о насељеним местима на њима. Упоришне тачке су Херцег Нови, Зеленика, Пераст, Котор, одакле је усмерено кретање према Будви, допуњено узбудљивим описом успона преко Ловћена, планине која својим бројним серпентинама и лепим

видицима оставља невероватан утисак. На крају књиге текст се бави живописним описом повратка аутом из Котора у Дубровник; он је с време на на време испуњен идиличном атмосфером мирног, складног и једноставног живота: „Скоро непрекидно се нижу крај пута беле куће насеља, свака чиста, свака весела, лети свака пуна купача који су из Котора, из оближњих места дошли ту, под хладовину шуме кестенова, да летују. Ноћу, тиха свирка мандолине и тамбурице, песма, смех из чунова што клизе по месечини дају целом том крају тон неке питоме сентименталности и фриволности, необичан иначе сасвим у тој земљи демонских контраста и бура“ (27). Опис је одиста сентименталан, јер не одговара толико реалној слици, него је одраз унутарњег расположења у песниковој души.

Црњански је у свом бедекеру пре свега вођен уверењем о значају Боке Которске за туризам и о потреби да се тај најјужнији део далматинске обале учини што привлачнијим и примамљивијим за боравак, без обзира на то што је Бока за време владавине страних завојевача заостала у својим туристичким понудама у поређењу са удобностима летовања на страни. Заинтересовани читалац или туриста наћи ће у књизи Црњанског разна обавештења о хотелима, приватном смештају, природним лепотима копна и мора, световним и сакралним грађевинама, улицама и трговима, при чему је од свих туристичких места, описаних у бедекеру, предност дата Котору, месту најмање погодном за летовање и зимовање. Своје усхићење Боком, „невестом Јадрана“, писац је хтео да пренесе и на друге, тиме што би открио оно што је у њој остало скривено. Мотивисаће разлоге свога усхићења указивањем на мистичне и невидљиве везе Херцег Новог са шпанским духом, Рисан са Норвешком, Пераст са Балтиком, Прчањ са Бајроном. Забележиће Црњански и да Бока има у себи „лепоту швајцарских језера, норвешких фјордова и Босфора“ (5).

Оно што је досад речено говори у прилог томе са колико је љубави и пажње Црњански приступио припремама и писању бедекера о Боки Которској. Записе, запажања и описе са путовања он је уклопио у концепцију сачињавања сличних књига, с том разликом што је у свом делу отворио пут субјективном виђењу приказаног света, обојеног лирским сензибилитетом уметника.

Херцег Нови, целокућан изглед

Херцег Нови са њерђавом

Херцег Нови, из њишчјеџ леџа

Манасџир Савина

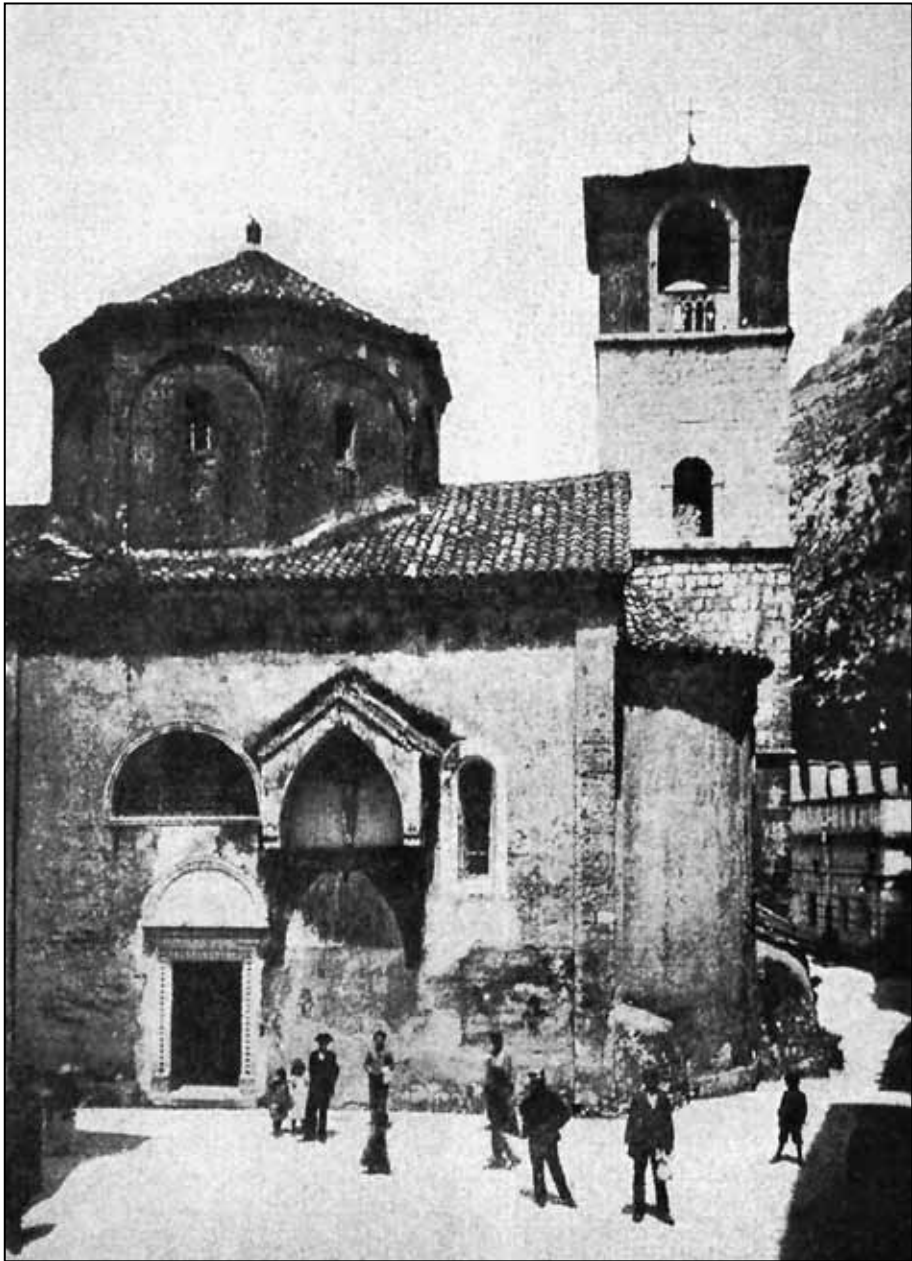

Бијела

*Официр и морнар
бокељске морнарице*

Бо̀жородичина црква у Ко̀тору

Коџор са јужоисџока

Будва, Сџари гџрад Немањића

Славо СТОЈКОВИЋ

ПРИЛОЗИ ЗА БИОГРАФИЈУ ДОН ИВА СТЈЕПЧЕВИЋА

То је слика која не излази лако из историјског памћења. Дон Иво корача тешким, уморним кораком, по плочнику трга испред катедрале Светог Трипуна у Котору. Носи својих 70 костоболних година, али није му толико тешко, у души му је знатно теже. Поред њега корача милиционер. Осећа се као водич који показује не баш превише заинтересованом милиционеру знаменитости града: цркве, палате, тргове. Његова књига „Вођа по Котору“ изашла је у два издања, пре рата. Нема је више по књижарама, а старинарница у Котору је такође нема. И да их има, његове књиге би зацело склонили, као што су склонили „Катедралу Светог Трипуна“, његово животно дело.

То корачање которским плочником дон Ива Стјепчевића, католичког свештеника, осуђеног године 1948. за учешће у илегалној усташкој крижарској организацији, и милиционера који га спроводи од затвора до управо основаног Државног архива, где издржава принудни рад, нема више ко да посведочи. Сви су мртви, и дон Иво, и онај милиционер, и они безимени Которани који су све то ћутке пратили.

Мртав је и Дејан Медаковић, историчар уметности и председник Српске академије наука и уметности, који се тих дана затекао у Котору, али је остало живо његово сведочење објављено у дневничким белешкама „Дани, сећања“ више од пола столећа касније. Почетком педесетих година XX века репрезентативна екипа САН (од 1960. САНУ), под вођством др Илије Синдика, рођеног у оближњем Тивту, „великог поклоника бокелске прошлости“, кренула је у проучавање онога што је од прошлости Боке остало. Осим др Синдика, нашли су се ту др Иван Божић, др Јован Ковачевић, др Јованка Максимовић, архитекте Злоковић, Ђуровић, Којић, Кораћ и др Светозар Радојчић.

Тог јулског јутра затекли су се на тргу испред Катедрале и погледима пратили дон Ива и милиционера на њиховом путовању. Медаковић је водио дневник готово из дана у дан, а у опоруци је изричито захтевао да се оно што је бележио објави тек после његове смрти. Неминовна смрт

је стигла и више томова с више хиљада страна под насловом „Дани, сећања“ објављено је у Београду 2007. године.

Медаковић, у „Данима, сећањима“:

„Тада сам упознао и неколико занимљивих људи. Истичем старог каноника дон Ива Стијепчевића, аутора изврсне монографије о катедрали Светог Трипуна. У то време био је затвореник, стражарно је спровођен на рад у Которски архив. Стари господин је био упетљан у крижарску организацију. Приповедало се да је у цркви скривао оружје. Он је о томе говорио с тугом, као о афери коју су му наместили, ни сам не зна ко ни како. Још у Богословији у Задру био је присталица Хрватско-српске коалиције и посебно је поштовао мог деду. Болела га је срамота да га кроз Котор стражари спроводе. Проф. Синдик је у име наше екипе интервенисао на Цетињу, тако да је милиционер повучен и старац је из затвора сам долазио у Архив“.

Српска академија наука објавила је два Споменика с радовима посвећеним Боки Которској, 1953. и 1986. године. У првом, који је уредио, Илија Синдик наводи разлоге да одабрана екипа (32 члана) Академије допутује у Котор.

„Иако се не може тврдити да историја Боке није обрађивана, ипак треба истаћи да то није учињено систематски. С друге стране, од још већег је значаја чињеница да има сразмерно мало покушаја да се прошлост овог нашег краја представи на основу изворне историјске грађе. То су често више или мање успеле компилације, састављене према литератури, која је понекад легендарна, а врло често недовољно проверена и некритичка. Све је то последица незнатног искоришћавања на првом месту архивске грађе, које има не само у разним бокелским архивима, на првом месту которским, него и у дубровачком, задарском, млетачком и другим, у којима има разбацане грађе о прошлости Боке, али и читавих збирки о њој, као нпр. у Архиву Југославенске академије знаности и умјетности. Други извори, као што су натписи, слике, скулптуре, архитектура, лингвистичка грађа, обичаји, ношња, музички фолклор, били су или занемарени или чак незапажени и стога врло мало истражени и научно искоришћени“.

О Илији Синдику Дејан Медаковић пише бираним речима:

„Својом благошћу и ненаметљивом радозналешћу др Синдик је подстицао нашу дисциплину. Нисам чуо да је икада некога прекорео, или да је изразио негодовање због неизвршених задатака. Због тога нам ништа није било тешко, радили смо с невероватном лакоћом. Када се, после толико година, осврнем на наше штампане резултате, објављене у Споменику САНУ, чини ми се да смо имали успеха. За њега је највише заслуга имао др Илија Синдик“...Без великих речи, захваљујући скром-

ном Синдику, ми смо остварили праву интердисциплинарну сарадњу. Постигло се оно што је много година касније истакнуто као идеал модерне науке и што, на жалост, код нас више није остварено. Смрт Илије Синдика прекинула је наш даљи рад“.

У време кад је завршено издавања Медаковићевих посмртних „Дана, сећања“, Душан Синдик (1933.), стручни сарадник Историјског института САНУ, Илијин син, сведочи да је Иво Стјепчевић (15. август 1876 - 6. јун 1957) од 1948. „ван активне службе“. Његово хапшење изазвало је узнемиреност не само у Котору и Црној Гори, вест је доспела и до др Јанеза Јенка у Београду.

- У то време др Јенко био је уредник „Благовести“ и мој вероучитељ – каже Душан Синдик, један од последњих Срба католика. – Касније сам сазнао да је др Јенко и сам два пута био хапшен. Обавестио сам га о невољама дон Ива и, замолио га за интервенцију папске нунцијатуре. Сећам се да ми је др Јанез Јенко тада рекао да је „најбоље не радити ништа“.

За „случај“ дон Ива, интервенисао је и др Илија Синдик, дописни члан Српске академије наука.

Душан Синдик 2011. сведочи да су интервенције „донекле“ успешне.

- Дон Ива на путу од затвора до Архива од тада није спроводио милиционер већ један будући научни радник др Цјелимир Станић, који је касније причао да га је „било срамота“ а дон Иво је „био задовољан“. Станић: „Ишао сам два корака иза дон Ива да се не примети иако је цео Котор имао прилику да се увери у моју непријатну дужност“.

Илија Синдик је покушао да преко свог колеге историчара са Цетиња Јагоша Јовановића (брата од стрица тада „свемогућег“ Блажа Јовановића) утиче на власт да повуче бесмислену оптужбу да је дон Иво у сакристији катедрале Светог Трипуна крио пушкомитраљез! Узалуд, речено му је да је дон Ивова кривица „доказана“. Ипак, успео је да бар донекле олакша последње године дон Ива. Утицао је на власти да од краја 1951. године дон Иво Стјепчевић, уместо у затвору, време ван рада у Архиву проводи у кућном притвору у згради Которске бискупије.

Душан Синдик све ове несрећне догађаје повезује са припреманим суђењем тадашњем которском бискупу и одличном познаваоцу бокелске прошлости Паву Буторцу на Цетињу. Овај се, међутим, на време (1944.) склонио у Дубровник и мада га је др Виктор Новак у „Magnum crimenу“ довео у везу с усташама, избегао је управо за њега припремани процес. Ничим заслужену и скупу цену, нажалост, платио је дон Иво Стјепчевић. Остаје отворено питање да ли се слутила веза између дон Ива и Антуна Мошкова (1910), Которанина који се још почетком тридесетих година XX

века придружио Анти Павелићу. По сведочењу Пера Златара, загребачког новинара и публицисте, Енглези су, одмах по завршетку Другог светског рата, Мошкова ухапсили у Венецији и предали нашим новим властима.

Осуђен на принудни рад у управо основаном Државном архиву дон Иво Стјепчевић наставио је истраживања бокелске прошлости. Један догађај из 1952. допринеће да његов рад добије стварне резултате. Те године, наиме, покренут је Годишњак Поморског музеја у Котору, научни часопис који је окупио интелектуалну и научну елиту „бокелистике“ (дон Бранко Сбутега) односно оних који су трагали по прошлости Боке. Главни уредник Игњатије Злоковић, већ у првом броју објављује текст заточеног дон Ива Стјепчевића о поморству Боке (1326-1436) а у другом (1953.) наставља исту тему за период од 1436-1459. године. Оба текста дон Иво Стјепчевић потписује с Ристом Ковијанићем, а последњи, такође с Ковијанићем, објављује у Годишњаку 1955, две године пре смрти. То је портрет Јеронима Бизантија, јунака од Лепанта, који се прославио као командант которске ратне галије „Свети Трипун которски“, у саставу млетачког адмирала Барбарига, на десном крилу распоређене флоте, на 42. месту. „Сви падоше, али не без славе своје и Котора“. Петар Шеровић, још један истраживач бокелске прошлости, пише да се са которске галије „нико није вратио“. Примерено је напоменути да су на которској галији служили поморци из свих крајева Боке – Кавча, Богдашића, Ластве, Столива, Луштице, Кртола, Грбља – а служило је „али за плату“ и неколико Црногораца.

Слава которске породице Бизанти може се пратити од времена Немањића. Марин Бизанти је био заповедник галије у доба Уроша и кнеза Лазара и истакао се у многим биткама против Турака од Маричке до Кововске битке. Син „јунака са Лепанта“ Јеролима, Марин, био је угледан которски грађанин и један од песника који су оставили лепе трагове у историји књижевности Боке, попут Бона, Болице, Загуровића, Драга, Буће.

Чини се да је на овом месту примерено подсетити се онога што је о Боки написао Радован Самарџић, додуше другим поводом, бавећи се „Великим веком Дубровника“ (1983).

„Котор, Доброта, Бијела, а понајвише Пераст давали су постепено грофове, кнезове, адмирале и капетане, чији су врло блиски преци били обични херцеговачки и црногорски сточари, кириције или хајдуци. Ратни трофеји и свечане дипломе живели су у њиховим кућама не само као сведочанство и успомена, него и као смисао и циљ... Тако је историја Боке постала једна велика узалудност, једно упорно хтење да се превазиђу могућности. Јунаштво и херојство старих Бокела само су један преголем

напор да се учини „оно што бити не може“, једно очајно тражење сопственог опстанка у времену кад за његов корен није било тла. Ради голог одржања Бокелјима је била потребна не само свакодневна борба него и изузетни подвиг, често и херојство. И зато, кад у скривеном језгру толиких напора постоји само тај готово невидљиви узрок, јунаштво ради јунаштва и чојство ради чојства долазе као неминовност. После неколико векова тих прегнућа остали су на обалама Боке само низови камених и опустелих палата у којима се све више живи од традиције него од садашњости“.

Бронзана биста Јеролима Бизантија, једног од најславнијих Которана, по неким је уклоњена и претопљена после Другог светског рата, по другима бачена у море. У рушилачком налету нових власти много тога је у Боки уништено, по принципу „*damnatio memoriae*“ (брисање памћења) утемељеног још у римском праву али и обичајима дивљих сибирских племена.

О том рушилачком нагону још једном из „Дана, сећања“ Дејана Медаковића: „У тим кућама (у Прчању) био сам обузет тугом, јер су биле затрпане оним што су генерације скупљале и што је одједном постало непотребно, највише зато што у њима више нема живота, у којима само понека немоћна старица дотрајава суморне дане. Ишчежавају последњи трагови једне мртве Боке, дошао сам у последњи тренутак да видим како дон Нико (Луковић) мртвацима склапа очи. Бока ће убрзо изменити лик. У ствари, требало је само да започне процес који је већ вековима типичан за ово подручје, требало је да горштаци с планина почну да силазе и да опет, ко зна по који пут у историји, населе пуста места. У том неизбежном процесу похараће се ови стари домови, а када се стиша бес дошљака, наступиће дани новог прибирања, оплемењивања и поступног разумевања лепоте“.

Један текст дон Ива Стјепчевића, („Хајдуци у Боки Которској до Морејског рата 1654-1684“) опет у коауторству с Ристом Ковијанићем, може се наћи у „Историјским записима“ 1954. године. Дакле, дон Ивов „принудни рад“ у которском Архиву није био узалудан.

Издавачка кућа „Госпа од шкрпјела“ из Пераста објавила је 2003. године књигу дон Ива Стјепчевића под насловом „Архивска истраживања Боке Которске“ у којој је сабрана већина дела овог бокелског архивског великана. Осим „Катедрале Светог Трипуна“, у књизи се могу прочитати дела као што су „Превлака“, „Котор и Грбаль“, „Ластва“, „Которско пропело“ и „Вођа по Котору“. Писац предговора дон Бранко Сбутега сабрао је у једној књизи „мање-више цјелокупни битни фонд његовог интелектуално- знанственог рада“. Неколико појединости из живота дон Ива Стјепчевића, без навођења извора („прича се“) занимљиви су, попут

оног да су „уз Библију, Divina Comedia и Фауст били увијек на његовом столу“. Дон Сбутега, о хапшењу дон Ива, опет без навођења извора: „Према свједочанствима очевидаца... дођоше дужносници пред врата његовог стана насупрот катедралној цркви Светог Трипуна... и упадоше у радну собу остарјелог свећеника, каноника и архивисте, а актуалног Генералног Викара Которске бискупије дон Ива Стјепчевића“. Дон Бранко Сбутега у предговору још наводи да се у претинцу дон Ивовог стола налазила „драгоцјена и мукотрпно скупљана нумизматичка збирка которског новца од антике до најновијих времена“ која је касније „поклоњена тадашњем високом функционеру црногорског народа и народности којега је и у тренутку писања ових редова (2003) претпостављамо насљедници уживају“. Дон Сбутега не наводи имена „локалних руководилаца тога времена“ износећи уверење да ће њихова имена „овом приликом прешутјети нади заслуженог заборава“. По сакристији катедрале Светог Трипуна „размиљеше се тадашњи инспектори у тражењу наводно усташког оружја и случајно пронађоше вотивно злато (свете утвари) које су мање-више братски подијелили“.

Дон Бранко Сбутега тврди да је после хапшења у Котору дон Иво Стјепчевић пребачен у „чувени“ затвор „Богданов крај“ на Цетињу, одакле је, под прилично необичним, чак карикатуралним околностима, (дон Сбутега ни овом приликом не наводи изворе) враћен у Котор „гдје ужива привилегију ноћног спавања у затвору и дневног спровођења кроз Стари Град до зграде архива у Доброти и натраг“.

Драган Ђурчић из Котора, блиски род дон Ива Стјепчевића у писменом сведочењу аутору ових редова децембра 2011. године попунио је празнине и дугогодишње прећуткивање „голготе“ овог истакнутог проучаваоца бокелске прошлости.

„Дон Иво Стјепчевић, свештеник, каноник-декан Св. Трипуна, био је брат мога дједа по мајци Јакоба Стјепчевића... Дон Иво је последице Богословске школе у Задру читава своју свештеничку службу провео у Котору и околици. Изузетак је у вријеме Првог свјетског рата – за вријеме евакуације Котора због Ловћенског фронта (1915-1916.) дон Иво је био „склоњен“ у Задар, јер су аустријске власти биле под дојмом његовог пријатељства са Цетињем. Наиме, као млади свештеник, дон Иво је сваке недјеље служио мису у Аустријском посланству на Цетињу. За свој успјешан рад награђен је од књаза Николе златним сатом, којег и данас чувамо. Интересантно је да се овај дио живота дон Ива прешуткује!? У периоду прије Првог свјетског рата запажен је његов рад на санацији Катедрале Светог Трипуна, у првој деценији XX вијека. Тај изглед Катедрала је задржала до почетка радова на санацији и реконструкцији у посљедњој деценији тог вијека. То је онај Свети Трипун из нашег дјетињства!“

Дон Иво је после трагичне смрти брата Јакоба 1924. преузео бригу о његовој породици (удова Катарина и деца Марија (касније удата Ђурчић), Мирослава и Антон. Период између два рата за дон Иво био је најплоднији... Поседовао је енциклопедијско знање, а уз објављене књиге, предавао је чак седам предмета у которској гимназији. Познати адвокат Владан Лазаревић причао је Ђурчићу да дон Иво „није толико био убједљив као професор вјеронауке, колико професор физике и математике“.

Драган Ђурчић: „Вријеме италијанске анексије и њемачке окупације (1941-44) дон Иво проводи у Котору, као свештеник. Живи са породицом свога брата у кући прекопута Катедрале. Непосредно пред долазак партизана, Котор напушта монс. Павао Буторац, бискуп которски, па дон Иво од тада, па до хапшења, остаје као први човјек администрације которске Бискупије... На наговор др Божидара Бјеладиновића, вијећника АВНОЈ-а и личног пријатеља, дон Иво са породицом напушта дотадашњу кућу и сели се у напуштени Бискупски двор, како се у исти не би уселила УДБ-а! Самим тим чином као да је себи пресудио!“

Ђурчић сматра да је дон Иво, брат његовог деда по мајци, у тадашњим сукобима око Степинца, прошао као „коларетарна штета“.

„У зору 22. марта 1949. г. у Бискупију су ушли припадници УДБ-е и Народне милиције. Читава Бискупија је била блокирана, ко се гдје затекао ту је морао и остати (моја сестра Надежда, тада дјевојчица од седам и по година, која је претходне ноћи преспавала код бабе, била је заточена сама у једној соби од 7 ујутро до 5 поподне, без хране и воде!). Интересантно је да је претрес обављен само у службеним просторијама дон Ива и Катедрале. Тражило се скривено оружје и пропагандни материјал. Како то није пронађено, УДБ-а се задовољила пронађеним плијеном – 1.700 грама злата од вотивних предмета из Катедралне ризнице, нумизматичка збирка дон Ива, златни сат поклон књаза Николе, писаћа машина Адлер“.

Описујући оптужницу тога очигледно монтираног процеса, Драган Ђурчић, уз остало наводи да је списак Срба кадионичара моћи Св Трипуна искоришћен као списак за одстрел Срба! Затворску казну дон Иво Стјепчевић одслужио је у затвору „Богданов крај“ на Цетињу и Малом затвору (црква Св Павла) у Котору, јер велики которски затвор био је намењен информбиривцима.

„На изричит захтјев др Хектора Дабиновића, директора Архива у оснивању (1949. године) да дон Ива треба одмах укључити у рад, будући да је он једини квалификовани архивски истраживач у Котору, Власти су одлучиле да га смјесте на ноћење у Малом затвору (судбина се још једном поиграла – дон Иво као заточеник у хелијама у којима је свој ре-

довнички вијек провела Блажена Озана которска, за чију се беатификацију он посебно залагао) а дневни боравак у Архиву (тада смештен у палати Пима у граду, касније у Доброти) и са исхраном код куће, у Бискупији...Из тог периода и датирају (Медаковићеви) описи његовог стражарног спровођења по Граду....У љето 1955. дон Иво је преживио мождани удар, са посљедицама – одузет по лијевој страни и везан за кревет до окончања свог живота“.

У кућном притвору у лето 1955. дон Ива Стјепчевића посетио је тада 22-годишњи Душан Синдик. Дон Иво му се пожалио на све што је доживео, („подрхтавала му је старачка глава с наочарима“) на све подметачине и оптужбе, заједно с оном да је у сакристији катедрале Светог Трипуна крио ништа мање него пушкомитраљез! А за припадност крижарима, сазнао је, сећа се дон Ивових речи Душан Синдик, тек у затвору.

Идуће 1956. године, по казивању Душана Синдика, дон Иво Стјепчевић је, након више интервенција његових поштовалаца из Српске академије наука, помилован и из затвора пресељен у парохијску кућу код Катедрале. Годину дана доцније, 6. јуна 1957. у 81. години преминуо је и дан касније сахрањен, „без посебне погребне помпе“, како пише дон Бранко Сбутега.

Још се не зна судбина заоставштине дон Ива Стјепчевића. Имање је припало наследницима из Горње Ластве, где је дон Иво рођен, део намештаја и архиве уништен је, већи део његове приватне библиотеке однео је, по сведочењу Драгана Ђурчића, каноник Нико Луковић, а део је поклоњен бискупској библиотеци. Новца дон Иво није имао, јер му је пресудом одузето право на пензију. Ни 1.700 грама злата ни лична нумизматичка збирка никада није пронађено. Иако није био осуђен на конфискацију имовине, тадашње Савезно извршно веће је 1962. одбацило захтев да се имовина врати. Враћен је златни сат, поклон црногорског књаза Николе, али златни ланац више није био од злата. Враћена је и писаћа машина, али неисправна.

Драган Ђурчић сарадњу дон Ива Стјепчевића са Ристом Ковијанићем, у делима објављеним после Другог светског рата, види у доста тешком Стјепчевићевом стилу („више садржаја је било у фуснотама него у експозицији и коментарима“) – дон Ивова фактографија и Ковијанићев лепршави стил. Али и у једној, готово невероватној чињеници: „Г-дин Ковијанић је послерије рата имао сличну судбину као дон Иво – био је жртва политичког процеса. Пошто није био Хрват, већ Србин, Ристо Ковијанић је осуђен као четник. И њега је др Хектор Дабиновић тражио да би подигао ниво рада у Архиву. Промовишући књигу „Културни живот старог Котора“ у новом издању „Госпе од шкрпјела“, у Горњој Ластви, ав-

густа 2003. г. дон Бранко Сбутега је, на себи карактеристичан начин, саркастично испратио коментаром: „...да није било једног усташе и једног четника, по оцјени партизанских власти, ми о овом которском благу не би ништа знали“.

За разлику од дон Ива Стјепчевића, његов пријатељ и две деценије млађи сарадник Ристо Ковијанић, ипак је на неки начин рехабилитован. Поводом осам деценија од његовог рођења, Годишњак Поморског музеја у Котору 1976. године из пера главног и одговорног уредника Игњатија Злоковића, доноси белешку у којој се може прочитати да је Ристо Ковијанић био добровољац у балканском и учесник у Првом светском рату, члан угледних домаћих и међународних историјских друштава, носилац бројних међународних и југословенских одликовања, па и Тринаестојулске награде Црне Горе (1970.) Поново у Годишњаку (1985-1986) кад је Ковијанић напунио 90 година живота, могу се прочитати лепе речи о овом веома плодном писцу, из пера Војислава Бољевића-Вулековића, професора из Котора, уз нови податак: „Као директор гимназије у Котору 1940-1941 „због активног учешћа у догађајима од 27. марта, неслагања са анексијом Боке и несугласица са префектом Скаселатијем, ухапшен 15. јула 1941, и спроведен у логор Преза у Албанији, одакле је детениран у родни крај 25. новембра исте године“. Недјељко Зорић, амбасадор у пензији, у књизи сећања „Робље, не хвала“ пише да је Ковијанић, као директор гимназије у Котору, од италијанских власти оптужен за употребу ћирилице на матурским сведочанствима и за избор Видовдана као датума за поделу сведочанстава. Земерено му је и што префекта није поздравлио „романаменте“. Нису прихваћена Ковијанићева образложења својих поступака и он је, две недеље доцније, са још 150 Бокеља, послат у логор Преза код Тиране.

О ратном периоду, оптужбама и казнама за четништво се у овом тексту не говори, али се међу признањима бележи Орден Св. Саве IV реда који је Ковијанић заслужио 1927. године. Годишњак 1989-1990 доноси од истог аутора текст о Ковијанићевој смрти у 95. години.

Дон Иво Стјепчевић, кога је његов сарадник и сапатник Ристо Ковијанић надживео скоро пола столећа, био је жртва онога што се зове „брисање памћења“. Ова ничим заслужена казна трајала је све до речи дон Бранка Сбутега у предговору Стјепчевићевих сабраних дела (2003.), односно дневничких белешки „Дани, сећања“ Стјепчевићевог поштоваоца Дејана Медаковића, председника Српске академије наука и уметности, великог познаваоца и пријатеља Боке, објављених 2007. године и, треба ли на крају рећи, прећутаних у нашој културној јавности.

А да је дон Иво Стјепчевић и по духу био један од највећих Бокеља, сведоче речи његовог потомка (братовог унука) Драгана Ђурчића.

„Лоше дон Ивово здравствено стање покушала је да искористи једна прозелитистички настројена особа, која му је предложила да нас, троје дјецe његове нећаке Марије, које је дон Иво, након развода Маријиног брака, пригрлио, преведе у католичанство, јер није ред да православци живе у Бискупији! Дон Иво ју је уморним, али одлучним гласом подсетио што су Хришћанство и Црква, закључивши да је један Бог, а да су попови раздвојили Цркву“.

ИЗВОРИ:

Дејан Медаковић, *Дани, сећања*, Београд 2007

Илија Синдик, *Сјоменик САН СШ*, Београд 1953,

Радован Самарцић, *Велики век Дубровника*

Душан Синдик, лична сећања, Београд 2011

Драган Ђурчић, Котор, писана сећања

Перо Златар, загребачки новинар, лично сведочење

Неђељко Зорић, *Робље, не хвала*, Београд, 1996

Бранко Сбутега, *Предговор у књизи дон Ива Сивјейчевића „Архивска испитивања Боке Которске“*, „Госпа од Шкрпјела“, Пераст, 2003.

Горан Ж. КОМАР

СТЕЊЦИ НА ПОДРУЧЈУ ХЕРЦЕГ НОВОГ

ПРЕГЛЕД СТЕЊАКА ПО НАСЕЉИМА

СУТОРИНА

Пријевор, Малта, црква Пренос Моштију Св. Николе

Овај преглед започећу од крајње западне тачке херцеговске општинске територије, села Пријевор, у чијем опсегу лежи село Малта (раније Никол – до). У Малти, мало сјеверније од кућа, леже рушевине цркве посвећене Преносу моштију Св. Николе¹. Црква посједује старо гробље у којем није практиковано укопавање житеља Малте током XVII. и каснијих вјекова. Стењци типа плоча груписани су западно од црквене зграде, али неколико дугачких плоча уграђено је у темељни вијенац цркве у сјеверном зиду. Западно од цркве, уз ограду порте, лежи плоча димензија 1,50 x 0,65 m која у надглавном дијелу носи урезан знак равнокраког крста. Поред овог стењка, пред црквом, лежи и један споменик који је испуцао. У сјеверни зид цркве уграђена су три стењка. Могуће је одредити дужине ових споменика. Западни је 1,74 m, средњи 2,13 m, а источни 1,35 m. Дакле, у порти цркве у Малти лежи пет стењака.

Пријевор, Буџиково брдо

Усамљени стењак јужно од предјела Јаковина (Рустово) типа плоче димензија 1,65 x 0,79 (W) - 0,70 (E) x 0,32 m. Овдје је, према свједочењу мјештанина Милорада Дерића, послије Другог свијетског рата лежао и други стењак који је уграђен у пут и изгубљен. Илија Пушић помиње

---

¹ Војислав С. Јовановић, извештај са рекогносцирања терена у околини Херцег-Новог, Београд, 1956, Археолошка документација Завичајног музеја у Херцег-Новом, фасц. XVIII. Јово Н. Влаховић, Пријевор код Херцег-Новог, Београд, 1997, 169, 439, 440. Бранислав Дерић, Суторина, Београд, 1998, 117-124

предио између Малте и Пријевора као „Црквину“ на којем је уочио некрополу састављену од плоча попут оних у Малти, а на једној плочи и соларни диск². Овај предио се зове „Јаковина“ и лежи западно од историјског језгра Пријевора: Рустова. Сада је некропола градњом пута и кућа потпуно уништена.

Ченићи, црква Св. Ђорђа

У порти цркве Св. Ђорђа у суторинском селу Ченићи које је смјештено у осојној страни крупног гребена Кобиле који суторинску алувијалну раван одјељује од мора, лежи један крупни средњовјековни гробни споменик типа сандука. Његове димензије су: 1,79 x 0,86 x 0,79 m. На јужној страни стећка начињен је ћирилични натпис који раније није уочен, мада је натпис уоквирен маркантном линијом која формира правоугаоно натписно поље. Урезан је изузетно плитко и доста неспретно. Стиче се утисак да није довршен, што се виђа на натписима у Старој Херцеговини. У овом, доста оштећеном натпису, постоје три словна знака која могу помоћи код оквирног датовања. То је „Ж“ које стоји на прелазу између распрострањене варијанте са двијема укрштеним косим линијама које пресјеца хоризонтална линија (X-XV в.) и варијанте у облику путаче сличног облику ћириличном слову „Х“ које се јавља у XV вијеку (Премилово поље у Љубињу)³. Слово „Л“ које се јавља два пута у овом облику присутно је у бројним натписима из Херцеговине из XV вијека⁴. Слово „Р“ из овог натписа потиче из XV вијека⁵. Посебни проблем је препознавање и датовање слова „Д“ које овдје стоји као десети словни знак по реду, а које подсјећа на брзописно „А“ са недовршеном омчастом формацијом окренутом улијево. Сличне варијанте оваквог „Д“ виђају се на подручју Љубиња и Дабра⁶. Стога, овај натпис, може припадати XV вијеку.

² Пија Пушић, *Tragovi arheoloških lokaliteta na terenu hercegnovske opštine*, Музејске свеске 3, Завијачни музеј Херцег-Нови, 1998, 3

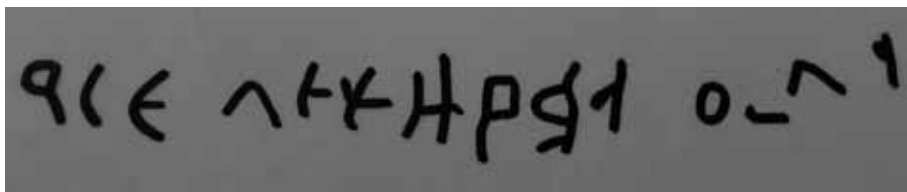
³ Гордана Томовић, *Морфологија ћириличних натписа на Балкану*, Београд, 1974, 19

⁴ Marko Vego, *Zbornik srednjovjekovnih natpisa Bosne i Hercegovine*, том I, том II, Сарајево, 1964.

⁵ Г. Томовић, исто, 22

⁶ Натпис Богдана Хатељевића 119 година након Трухелке и један необјављени натпис из Дабра, Слово, година VIII, бр. 31-32, Никшић, 2011, 221. У натпису Радича Пићевића који се налази у дабарском селу Клечак, овдје објављеном, виђа се у последњем реду овакво „Д“. Горан Комар, ћирилични натписи из Старе Херцеговине, Слово, година VIII, 34-35, Никшић, 2011, 161

А СЕ ЛЕЖИ РАДОСЛА[В]

Рајовићи, Лобер, црква Рождество Св. Јована

Црква на Лоберу⁷ лежи на самој граници Суторине и Мојдежа. Уз цркву је одређени број стећака типа плоча, од којих су неки уграђени у темеље и зидове, а одређени број је задржан на свом мјесту. Овај локалитет спада у најважније средњовјековне комплексе на тлу херцеговске општине јер његово старо гробље није девастирано накнадним укопима, што је, видјели смо, случај и са гробљем цркве Пренос моштинау Св. Николе у Малти. Око цркве лежи седам стећака од којих су шест плоче. Један, окомито пободени, налази се уз западну ивицу главице на којој је подигнута црква, крај старог пута који до цркве води из одломка Рајевихи (вјероватно граничник). Други стећак – плоча положен је у простор гробља, на улазном дијелу, онако како се прилази цркви. Он носи стилизовану представу мача у наглавном дијелу стећка. Његове димензије су 1,57 x 0,30 x 0,51-0,46 m. Трећи стећак формира пицуо лијево од врата цркве и он у јужном дијелу носи знак крина. Његове димензије су 2 x 0,76-0,65 x 0,23 m. Четврти стећак формира пицуо десно од црквених врата, димензија 2,03 x 0,67-0,52 x 0,28 m. Нема украсних детаља. Пети стећак је на мало изложенијем мјесту пред црквом, димензија 0,62 x 0,76-0,65 x 0,31 m. У средишњем дијелу носи знак крста величине 0,30 x 0,26 m. Шести стећак лежи крај претходног и изразито је неправилног облика. Седми је уграђен у зид цркве у њеном југоисточном углу.

Жвиње, Илинаца, црква Св. Пророка Илије

Западно од црквице Св. Илије⁸ лежи стећак који је употребљен за градњу гробнице Французима погинулим у рату 1806. године. Његова мјера је 1,88 x 0,90 (W) – 0,70 (E) m. Други стећак, недавно откривен

⁷ Горан Комар, *Црква Рождество Св. Јована Крстићева на Лоберу (Суџорина, Херцег-Нови)*, 2002, 63, 64

⁸ Поп Шпиро Лучић, *Љеџојис њородице Лучића и њарохије суџоринске од 1680. до 1930. године*, Херцег-Нови, 2000, 23-27 – приредио Душко В. Лучић

приликом уређивања порте, лежи источно од цркве и мјери 2,03 x 0,80 x 0,40 m.

Жвиње, парохијална црква Св. Великомученика Георгија

У порти, сјверно од цркве, стећак – плоча гробнице фамилије Матковић, димензија 2,20 x 1,06 x 0,40 m.

СУШЋЕПАН

Црква Св. Стефана

У порти цркве Св. Архиђакона и Првомученика Стефана, десно од улаза у порту, лежала је грубо отесана дебља плоча која је уништена приликом градње породичне гробнице Грбића (Пулентића).

КУТИ

Ласиња, црква Св. Пророка Илије

У порти, крај цркве јужно, лежао је стећак типа плоче са ћириличним натписом Тома Вукосављевића. Натпис сам прочитао прије петнаестак година. Стећак је у међувремену уништен, највјероватније уграђивањем у савремену гробницу. У средишњем дијелу стећка био је урезан натпис Вуковом ћирилицом, крупним словима:

ГРОБ ТОМ
а ВУКОСАЛЕ
ВИЋ
1860

Ожеговићи, црква Св. Андрије

У порти, пред црквом, већи број великих фино клесаних плоча које не могу са сигурношћу припадати средњем вијеку. Могуће је да неке припадају високо средњовјековном периоду. Немају натписа нити украса.

Глозовик, црква Св. Ђорђа

У порти се налази неколико грубо притесаних тањих плоча са натписима, а на двјема се види соларни диск. Могуће је да припадају

средњем вијеку, а да су на њима током XIX вијека урезивани ћирилични натписи. Таква је плоча са натписом Тома Пуовића из 1808. године⁹.

Обалица, „Црквина“

Већа некропола на билу гребена који раздваја Куте од Ђеновића, састављена од више десетина гробова са грубље отесаним тањим плочама. Не могу са сигурношћу одредјелити средњем вијеку.

КАМЕНО

Црква Рождесџиво Св. Јована Крсџићџеља

Усамљени стећак у порти, западно од цркве. Његове димензије су: 1,80 x 0,82 x 0,32 m.

МОКРИНЕ

Црвено брдо, црква Св. Крсџа

Усамљени стећак у порти цркве Св. Крста западно од цркве. Његове димензије су: 1,54 x 0,72 x 0,42 m.

Мокрине, Доње село

На старој млетачко – турској граници у близини извора Творађа и кућа Манојловића, стоји стилизовани, грубо притесани крст на усправљеној плочи који представља граничник међу селима Мокрине и Бајкове Крушевице. Овај споменик је описивао Илија Пушић¹⁰, па се на њему нећу задржавати. Плоча мјери 1,66 x 0,71-0,51 x 0,32 m. Сама фигура је висока 1,18 m, а састављена је од круга који представља главу-вршни дио крста и трупа са наглашеним раменима широком 0,61 m. Источна страна плоче је посве необрађена. Мјештани говоре да се недалеко од тог мјеста могао видјети натпис у стијени којем данас нема трага. Вјероватно овај стећак представља биљеџ старе границе Драчевице са сусједном жупом, а налази се у непосредној близини извора Творађа који је гранична тачка код османско-млетачког разграничења 1701. године. Предање казује да је порта старе цркве Св. Николе у сусједним Крушевицама чувала стећке који су уграђени у подумјенте данашње парохијалне цркве.

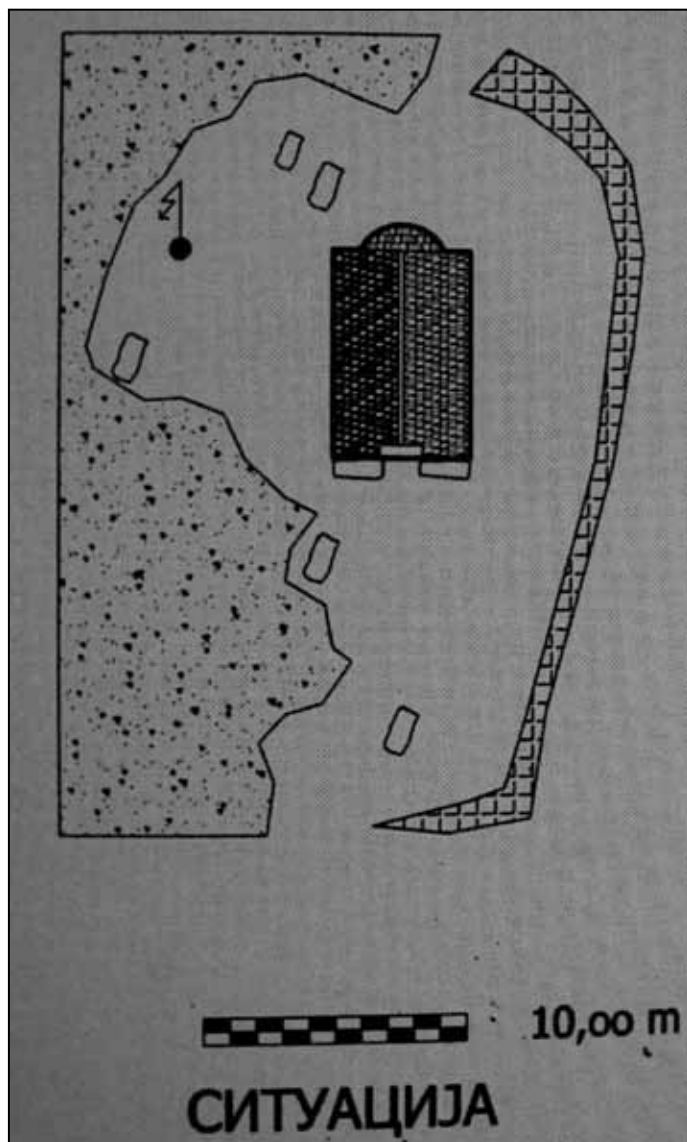
⁹ Горан Комар, *Ћирилични натписи из околине Херцеџ-Новоџ*, Музејске свеске 4/5, Завићајни музеј Herceg-Novi, Herceg-Novi, 2000, 73

¹⁰ Илија Пушић, *Трагови археолошких локалитета на терену hercegnovske општине*, Музејске свеске 3, Завићајни музеј Herceg-Novi, 1998, 9

УБЛИ

Црква Пресвeйтe Бoжoрoдицe

У порти ове цркве лежало је донедавно више тањих и грубо отесаних проча, а на једној од њих била је урезана ознака године у виду трoнoгoг „Г“ са посве заобљеним хрбaтoм - старoгрчки број 900.

Сушторина, Лoбep, црква Рoждeствa Св. Јoвaнa
Црпциали: Р. Кoвaчeвић, Ж. Кaрaћ и Б. Спoјaнoвић

Сѣћнак у Ченићима

Сѣћнак у Црвеном брду (Мокрине)

ЗАКЉУЧАК

На општинском подручју Херцег Новог налазе се средњовјековни гробни споменици – стећци чија се концентрација опажа у предјелу Суторине. Стећци се јављају у западним селима Херцег Новог, уз границу са Херцеговином. Њихов број у прошлости био је пуно већи. Број сачуваних стећака на општинском подручју Херцег Новог износи двадесет споменика. Осамнаест типа плоча, један сандук и један антропоморфни крст – граничник.

ИСПРАВКА ЗА БР. 31

У раду СТОЧАРИ И ГРАДИТЕЉИ: становници руралних насеља херцеговског краја Марије Црнић-Пејовић, недостају следеће фотографије:

Слика 01.

Породична С. Лейешића на Мокринама код цркве св. Варваре

Слика 02.

Крајћуџаши је израдио самоуки рукодјелац Сџанко В.Лејџић, а налази се у близини џамија Камено - Мокрине. Напишан на сџоменуку џлаци: Идући у лов 13.12.1909. џ. несрећним случајем сам себе уби у цвијећу своје младосџи у 32. џ. Овај сџоменик џодиже уцвјељена сесџира Јованка која изџуби од заклетиве браџи. Пуџиниче џомоли се да свемоџући Творац рајско насеље дарује џеџовој џлемениџој души. Са лијеве сџиране напишана је исклесан лик мушкарца и име Крсџио Јовов Мандић

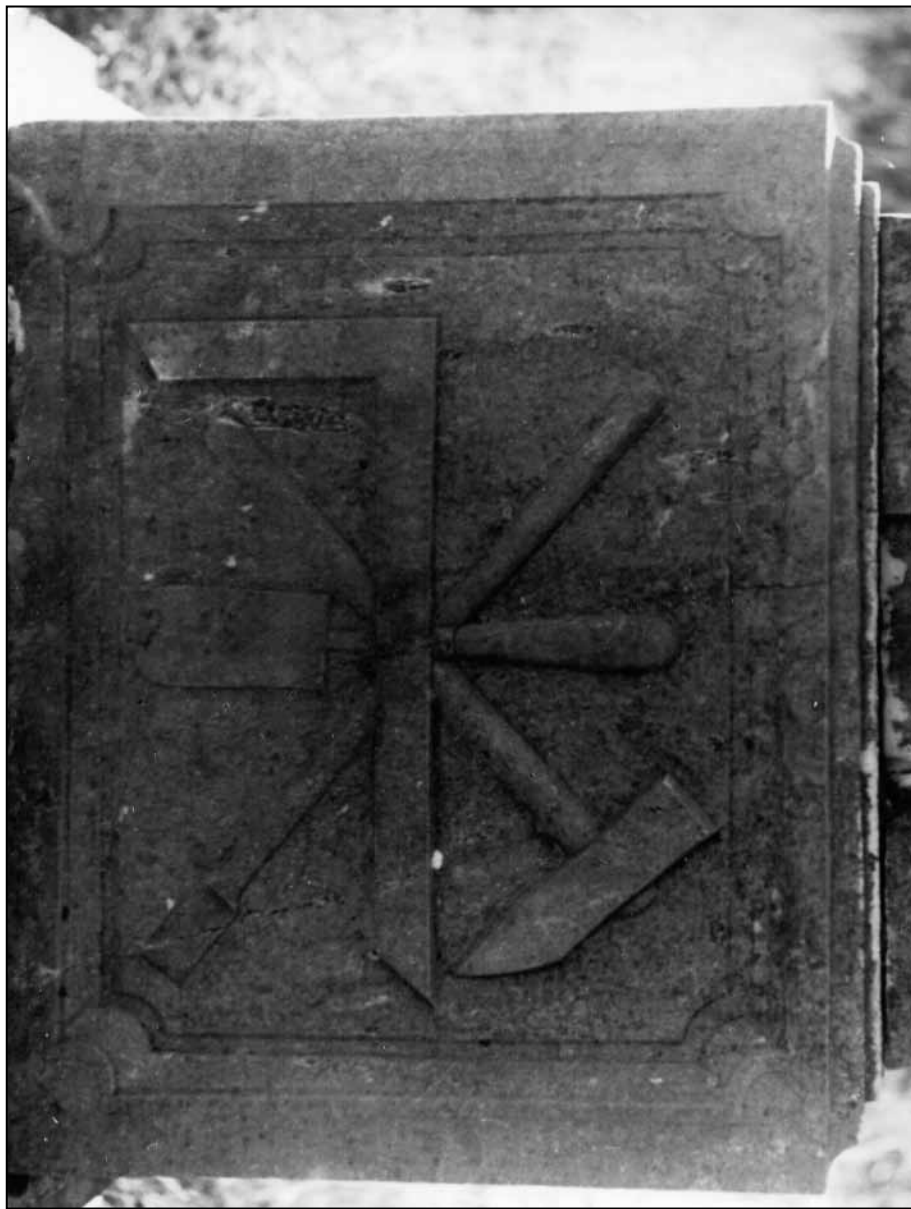
Слика 03.

Део сћоменика код цркве у Крушевицама, рад Сћева Павловића који је
йодижао Неђо Милошевић 1937.године

Слика 04.

Део споменика Јосипа Гаврилова Лазаревића код Бурђеве цркве на Мокринама који је израдио 1907. године како ишије на десној сѣрани испод лика Св. Ђорђа Сѣанко В.Лейейић самоуки кийорезац. Поред овога на једној сѣрани је уклесан лик Св.Арханђела Михаила, а на другој сѣрани лишиће винове лозе и најийис срѣска лоза.

Слика 05.

Мошїив са сїоменика Гојковића у Мокринама код цркве св. Варваре. Сїоменик је израдио 1929-30.године Л. Сїанко.

Слика 06.

Моштив са сјоменика код цркве у Крушевцима боџослову М. Новаковићу.
Сјоменик је израдио Јанко Бијелић.

Слика 07.

Сѣоменик Мићу Павловићу код цркве у Крушевицама који је израдио Сѣво Павловић. На надгробној ѿлочи израђена је каџиѣа и двије ѿрекришѣене сабље.

Слика 08.

Моїлив са сїоменика код цркве у Крушевицама їодиїгнуї 1929. їодине. Раг Луке Биїелиїа.

Слика 09.

Моѣив са сѣоменика који је подижао Радован Божов Павловић 1914. године, налази се код цркве у Крушевицама. Раг Сѣанка Лейейиѣна.

Слика 10.

Крст на гробу кнеза Јока Обрадовића који је рођен 1808. године, а умро 1900. године и његове жене Соке сахрањене 1886. године. Споменик се налази код Шћејан цркве на Камено, а подигао га је унук Никола, 1903. године, а израдио га је С. Ј. М. (Стијанко Лејейић мајстор).

Слика 11.

Моѣив са сѣоменика браће Милановића из 1907. године, налази се код цркве у Крушевицама. При дну крста са десне стране уклесано је М. С. Л. (Мајстор Сѣанко Лейѣић).

Слика 12.

Српска лоза на сџоменику Јосифа Гаврила Лазаревића.
Снимање заједнички су реализовали Сџево Лејџић и Марија Црнић
1965. године.

Лектор
Слободанка Песторић

Превод резимеа
Соња Ракић

Тираж
500 примјерака

Штампа
„Графичар“ Ужице

CIP – Каталогизација у публикацији
Централна народна библиотека Црне Горе, Цетиње

008

Бока : зборник радова из науке, културе и
умјетности / главни и одговорни уредник Веселин
Песторић. – Бр. 1 (1969) - . – Херцег-Нови
(Трг Херцег Стјепана 6) : Градска библиотека и
читаоница, 1969 – (Ужице : Графичар). – 23 cm

Годишње.

ISSN 0350-7769 – Бока (Херцег-Нови)

COBISS.CG-ID 7761922

---

*Редакција задржава сва права редакције текстових, наслова, ме-
ђунааслова и техничког уређења примљеног материјала. Рукописи се не
враћају и не хонораришу.*

Пре штампавање из часописа дозвољено уз навођење извора.

